

T.C.

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAPİTALİST BİRİKİM SİSTEMİNDEKİ KRİZ VE
DÖNÜŞÜMLERİN YUGOSLAVYA'DAKİ MİLLİYETÇİ
POLİTİKALARA ETKİSİ

SEVAL VARDAR

TEMMUZ 2019

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

KAPİTALİST BİRİKİM SİSTEMİNDEKİ KRİZ VE
DÖNÜŞÜMLERİN YUGOSLAVYA'DAKİ MİLLİYETÇİ
POLİTİKALARA ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Seval VARDAR

Danışman

Doç. Dr. Ekin OYAN ALTUNTAŞ

BOLU 2019

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Seval VARDAR'a ait "Kapitalist Birikim Sistemindeki Kriz ve Dönüşümlerin Yugoslavya'daki Milliyetçi Politikalara Etkisi" adlı çalışma, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle/ oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

02.07.2019

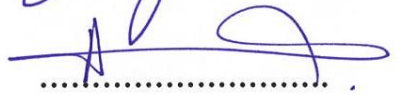
Unvan, Adı, Soyadı

İmza

Üye (Tez Danışmanı): Doç. Dr. Ekin Oyan ALTUNTAŞ

Üye : Prof. Dr. Ali YAMAN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

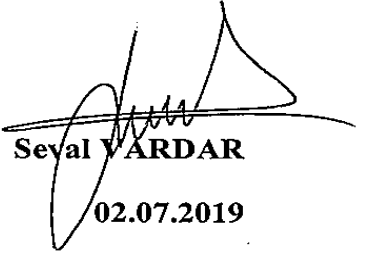

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans olarak sunduğum, “**Kapitalist Birikim Sistemindeki Kriz ve Dönüşümlerin Yugoslavya’daki Milliyetçi Politikalara Etkisi**” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başvurulan kaynaklardan yapılan alıntılarının adlarının bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Seval YARDAR
02.07.2019

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Yugoslavya'da var olan kimliksel sorunların ve bu sorunların 1990'lı yıllarda çatışmaya dönüşmesinin arka plandaki görünmeyen sebeplerinin anlaşılmasına odaklanmıştır. Çalışmada Balkanların siyasi, ekonomik ve kimliksel süreçleri incelenirken bölgenin kendine has özelliklerine duyulan saygıyı göstermek amacıyla bir takım kavramlar, ideolojiler, kişi ve yer adları (ć, š, Đ gibi harfleri içeren) bölgedeki kullanımı ile aynı şekilde yer almıştır. Bölgesel sorunların ve dolayısıyla çatışmaların son bulmadığı dünya siyasetini anlayabilmek ve Uluslararası İlişkiler teorilerinin sorun çözücülüğüne katkıda bulunmak amacıyla çalışmanın ortaya koyduğu fikirsel çerçeve ve bir araya getirdiği bilimsel verilerin Uluslararası İlişkiler disiplinine sağlayacağı katkı mutluluk verici olacaktır.

Tez süresince her türlü maddi-manevi desteğini benden esirgemeyen ve tüm meşakkatli süreçlerimde şefkatini göstermeyi bilen annem Fatma VARDAR, babam Cemil VARDAR ve ablam Saadet VARDAR'a; her türlü sıkıntıda durmadan daha fazla ileriye gitmemi sağlayan ve benim için bir yeğenden ziyade kız kardeş olan sevgili Eda UYAR'a teşekkür ederim. Tüm tez aşaması boyunca en az benim kadar çalışan ve tezin her kelimesini usanmadan okuyup sorgulayan çok değerli Mehmet Ferdi İŞAN'a ve manevi desteğini asla esirgemeyen ailesine de teşekkürü borç bilirim.

Bilgisi, anlayışı, önderliği ve rehberliği ile çalışmanın iskeleti olan; vaktini, ilgisini ve şefkatini esirgemeyen; çalışmanın titizlikle ve bilimsellik çerçevesinde sürerek sonlanmasını sağlayan ve çalışmanın her kelimesini özenle okuyup değerlendiren çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Ekin OYAN ALTUNTAŞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Seval VARDAR

02.07.2019

ÖZET

KAPİTALİST BİRİKİM SİSTEMİNDEKİ KRİZ VE DÖNÜŞÜMLERİN YUGOSLAVYA'DAKİ MİLLİYETÇİ POLİTİKALARA ETKİSİ

Seval VARDAR

Yüksek Lisans Tezi

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ekin OYAN ALTUNTAŞ

Temmuz 2019, 235 + XVI Sayfa

1990'lı yıllarda çok sayıda sivilin ölmesi ve birçoğunun zorunlu göçe tabi tutulması ile sonuçlanan bir iç savaş sonrasında dağılan Yugoslavya topraklarında yeni sınırlar çerçevesinde, hassas dengeler üzerine kurulan siyasal, sosyal ve ekonomik yapılar sürdürülmeye çalışılmaktadır. 2000'li yıllara gelindiğinde çatışmaların sonlanmasından dolayı bölgedeki sorunlar ortadan kalkmış gibi gözükse de bölgenin heterojen nüfus yapısı ve kırılğan siyasal düzeni sorunların halen sürmesine neden olmuştur. Bu çalışma, dağılma sürecinde Yugoslavya'daki milliyetçi hareketlerin, kapitalist üretim ilişkilerinde meydana gelen krizler sonucunda uygulanan neoliberal politikaların ekonomik eşitsizlikleri arttırmasıyla ortaya çıktığını açıklama amacındadır. Belirlenen amaç, çalışma boyunca Yugoslavya'nın iç koşullarında oluşturulması başarılan Güney Slav birliğinin uluslararası konjonktürde merkez kapitalist ülkelerin sermaye hareketlerine bağlı olarak bozulması, küresel ve bölgesel iktisadi veriler ışığında ortaya konan hipotez çerçevesinde ele alınacaktır. Kapitalizmin krizi ve neoliberal politikalar çerçevesinde devletin siyasal, ekonomik ve kamusal işlevlerindeki dönüşüm ve/veya değişimler de dikkate alınarak, Yugoslavya'nın ortaya çıkış koşulları ve bu koşulların değişimi ile meydana gelen yeni koşulların Yugoslavya'nın dağılmasındaki etkisi diyalektik bir süreçte incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Yugoslavya, Kapitalizm, Neoliberalizm, Milliyetçilik.

ABSTRACT**THE EFFECT OF CRISIS AND TRANSFORMATIONS IN A CAPITALIST SYSTEM REGARDING THE NATIONALIST POLICIES IN YUGOSLAVIA****Seval VARDAR****Master Thesis****Department of International Relations****Advisors: Assoc. Prof. Dr. Ekin Oyan ALTUNTAŞ****July 2019, 235+ XVIPages**

In the 1990s, the political, social and economic structures that were created within a framework of new borders and that were based on sensitive balances were attempted to be maintained in Yugoslavia. This occurred while Yugoslavia disintegrated after the civil war that resulted in the death of a large number of civilians and the displacement of many others. Even though the problems in the region seem to have disappeared by the 2000s due to the end of the conflicts, both the heterogeneous population structure and fragile political order of the region still cause problems. This study aims to explain that the nationalist movements in Yugoslavia during the process of disintegration emerged by increasing the economic inequalities of neoliberal policies that were implemented as a result of the crises regarding capitalist relations. The study will discuss the deterioration of the Southern Slavic unity which had been established in the internal conditions of Yugoslavia due to capital movements of the central capitalist countries. In addition, the study will utilize both global and regional economic data. The conditions of the emergence of Yugoslavia, the change of these conditions and the effect of the new conditions on the dissolution of Yugoslavia will be examined in a dialectical process, considering the transformation and/or changes in the political, economic and public functions of the state within the framework of the crisis of capitalism and neoliberal policies.

Key words: Yugoslavia, Capitalism, Neoliberalism, Nationalism.

Hayatımı değiştiren yol arkadaşım Mehmet Ferdi İŞAN'a...

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİL VE GRAFİKLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
1. OBJEKTİF KOŞULLAR VE KAVRAMSAL İNCELEMELER.....	6
1.1. Devlet Kavramına Teorik Yaklaşım	6
1.2. Avrupa’da Uluslaşma Süreci ve Ulus-Devlet	8
1.2.1. Ulus-Devlet ve Egemenlik Kavramları	8
1.2.2. Avrupa’da Uluslaşmanın ve Ulus-Devletin Tarihsel Süreci	9
1.3. Kapitalist Birikim Modeli	12
1.3.1. Kapitalist Birikim Modelinin Yapısal Çelişkileri.....	14
1.3.2. Kapitalizmin Yapısal Krizleri ve Mekânsal Genişleme İhtiyacı	16
1.4. Kapitalizmin Krizi ve Neoliberal Politikalara Geçiş	19
1.4.1. Kapitalist Sistemde Altın Çağ ve Sonrasındaki Yapısal Kriz	19
1.4.2. Neoliberal Politikaların Çözüm Olarak Uygulanması	25
1.5. Milliyetçilik	28
1.5.1. Milliyetçiliğin Tanımı ve Kapsamı.....	28
1.5.2. Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik	31
1.5.3. Milliyetçiliğin Kaynakları ve Türleri.....	33
1.6. Yirminci Yüzyılda Milliyetçilik	37
1.6.1. Neoliberal Politikaların Uygulanması ve Milliyetçilik.....	42
1.6.2. Devletin Dönüşümü ve Kimliksel Hareketlerde Artış.....	46

II. BÖLÜM

2. TARİHSEL SÜREÇTE EKONOMİNİN BÖLGEYE ETKİSİ VE SFRY 53

2.1. Balkanların Kısa Ekonomik-Siyasi Tarihi	54
2.2. Tımar Sisteminde Dönüşüm	56
2.3. Balkanlarda Kimliksel Hareketlerin Doğuşu	63
2.3.1. Sırp Milliyetçiliğinin Gelişimi	64
2.3.2. Berlin Antlaşması Düzeni ve Müslüman Milliyetçiliği	66
2.3.3. Diğer Milliyetçilikler	69
2.4. Savaşlar Dönemi ve Yugoslavya (Güney Slavların Birliği) Fikrinin Geliştirilmesi 73	
2.4.1. Balkan Savaşları Dönemi	73
2.4.2. I. Dünya Savaşı Dönemi ve Birinci Yugoslavya	74
2.4.3. II. Dünya Savaşı'nda Yugoslav Halkları	78
2.5. Sosyalist Yugoslavya Dönemi: SFRY	82
2.5.1. Tito, Partizan Hareketi ve YKP	82
2.5.2. Titoizm ve Kimliklerin Durumu	84
2.5.3. SSCB ile Anlaşmazlık ve Bağlantısızlık Politikası	85
2.6. Yugoslavya'da Özyönetim Sisteminin Nitelikleri, Çelişkileri ve Ekonomik Düzenlemeler.....	90
2.6.1. Özyönetim Sistemi.....	90
2.6.2. Özyönetim Sisteminin Çelişkileri.....	92
2.6.3. Batı ile Ekonomik İlişkiler ve Özyönetimsel Düzenlemelerin Hayata Geçirilmesi	94
2.6.4. Teknokrasi'nin Güçlenmesi, Hırvat Baharı ve Anayasal Düzenlemeler	99
2.7. Petrol Krizi ve Özyönetim Sisteminin Çözülmesi	102
2.7.1. Petrol Krizi ve Ekonomik Kriz	102
2.7.2. 1974 Anayasası ve Konfederal Yapılanma.....	109
2.8. Küresel Borç Krizi ve Krizin Yugoslavya'daki Yansımaları	110
2.9. Sonuç	117

III. BÖLÜM

3. YUGOSLAVYA'NIN DAĞILMA SÜRECİ VE MİLLİYETÇİ POLİTKALAR 119

3.1. Federe Cumhuriyetlerin Gelişmişlik Profilleri	122
3.1.1. Gelişmiş Cumhuriyetlerde Ekonomik ve Siyasal Durum: Slovenya ve Hırvatistan	122
3.1.2. Yugoslavya'nın Mali Merkezi: Sırbistan ve Karadağ	125
3.1.3. Azgelişmiş Cumhuriyetler: BH ve Makedonya.....	129
3.1.4. Özerk Birimler: Kosova ve Voyvodina	132
3.2. Borç Krizi ve Bölgesel Rekabet Unsurları	135
3.2.1. Federal Bütçe Anlaşmazlıkları	135
3.2.2. Borç Krizi ve Ekonomik Anlaşmazlıklar	142

3.2.3. Marković ve Son Ekonomik Yapılanma.....	147
3.3. Küresel-Nesnel Koşullar.....	150
3.3.1. Yugoslavya’da Ekonomik Dönüşüm ve Yeni Devlet Yapılanması	152
3.3.2. Yugoslavya’da Toplumsal Ayrışma ve İşçi Örgütlenmeleri	155
3.3.3. Yugoslavya’da Milliyetçi Hareketlenmelerin Artması.....	159
3.4. Cumhuriyetlerin Milliyetçilik Anlayışları	163
3.4.1. Sırbistan, Slovenya ve Hırvatistan’da Milliyetçi Hareketler	163
3.4.2. BH’de ve Makedonya’da Milliyetçilik: Örgütlü Din	165
3.5. Küresel Güçlerin Balkan Politikaları	167
3.5.1. Avrupa ve Almanya Politikaları	167
3.5.2. ABD’nin Bölgesel Politikaları ve Rusya ile Çin’in Tutumu	173
3.6. Referandum ve Yugoslavya’nın Dağılması	177
3.7. BH’nin Bağımsızlığı ve Dayton Antlaşması	180
3.7.1. BH’de Oluşan Gruplar ve Bağımsızlık Süreci.....	180
3.7.2. Bosna’da Savaşın Sona Ermesi ve Dayton Barış Antlaşması	184
3.8. Kosova Meselesi ve 21. Yüzyılda Yugoslavya Coğrafyası	189
IV. BÖLÜM	
4. SONUÇ	193
KAYNAKLAR	199
EKLER	233
Ek 1:18. Yüzyılda Ekonomik İlişkiler-Fransa	234
Ek 2: 1980’lerdeki Borç Krizinin Dünya’daki Göstergeleri.....	235

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: Dünya Ticaret Hacmi 1720-1971	40
Tablo 2.1: Bölgelere Göre Yugoslavya İthalat-İhracatı, 1954-1961	95
Tablo 2.2: Yatırım Finansmanı Kaynakları, Yüzdesel	97
Tablo 2.3: Banka Kredileri	108
Tablo 2.4: Yugoslavya'nın Döviz Cinsinden Dış Borcu	114
Tablo 3.1: Bölgesel Kişi Başı Milli Gelir Endeksleri	136
Tablo 3.2: Bölgelere Göre Gelir Yüzdesi, 1947-63 Dönemi	137
Tablo 3.3: Gerçek Sermaye Stokunun Ortalama Büyümesi, 1952-1989.....	139
Tablo 3.4: Yugoslavya'nın Toplam Verimlilik Artışında Bölgesel Paylar, 1953-1986	139
Tablo 3.5: Federal bütçe	141
Tablo 3.6: Yugoslavya'nın Ticaret Açığı	142
Tablo 3.7: Balkan Ülkelerinin Seçili Ülkeler İle Ticareti, 1997.....	169
Tablo 3.8: Almanya'nın Ticaret Ortakları ve İhracatı	170
Tablo 3.9: BH'nin Savaş Sonrası Dış Borç ve Rezervleri	188

ŞEKİL VE GRAFİKLER LİSTESİ

Şekil 2.1: Birinci Dünya Savaşı Başında Sınırlar.....	76
Şekil 2.2: II. Dünya Savaşında Birinci Yugoslavya'nın Parçalanması	80
Şekil 3.1: Federe Cumhuriyetlerdeki İşsizlik Oranları 1984, Yüzdesel.....	144
Şekil 3.2: Balkanlardan Geçen Boru Hatları ve Bondsteel Üssü	175
Şekil 3.3: Sırp-Hırvat Çatışmalarının Yoğunlaştığı Krajina Bölgesi	179
Şekil 3.4: Batı Temas Grubu Planı'na Göre BH Topraklarının Son Hali	184
Grafik 1.1: Ticaret Şoklarının Yüzdesel Olarak GSYİH'ye Etkisi	20
Grafik 1.2: Aylık efektif Fed Fon Oranları	21
Grafik 1.3: ABD'deki Reel Faiz Oranları ve AGÜ'lerdeki Dış Borcun GSYİH'ye Oranı	22
Grafik 1.4: AGÜ'lerin Toplam Borcu	24
Grafik 2.1: Bölgelere Göre Yugoslav İthalat ve İhracatı, 1980-89	89
Grafik 2.2: Yugoslavya'da İthalat-İhracat ve Ticaret Açığı.....	103
Grafik 2.3: Üretici Maliyetlerindeki Artış Oranları	104
Grafik 2.4: Üretici Maliyetleri ve Tüketici Fiyatlarındaki Artış Oranları.....	105
Grafik 2.5: Ücretler, Verimlilik ve İşçi Ücretleri	107
Grafik 2.6: 1977-82 Döneminde Enflasyon Oranının Ücretler ile Kıyası.....	112
Grafik 2.7: İstihdam, İşsizlik ve Endüstriyel Verimlilik	113
Grafik 3.1: İşsizlik Oranları, 1979-88	143
Grafik 3.2: Kredilerin Yapısı 1952-89 ve Cumhuriyet/Özerk Bölgelerin Borç Yapısı 1962-89	145
Grafik 3.3: Bölgelere Göre İşsizlik, 1979-90	156

Grafik 3.4: Almanya'nın Bölgelere Göre Doğrudan Yabancı Yatırımları.....	171
Grafik 3.5: Sırbistan'ın Dış Ticareti, 1990-2001.....	190

KISALTMALAR LİSTESİ

- AB** : Avrupa Birliği/European Union (EU)(Metinde 1993 yılından sonraki dönemler için kullanılmıştır)
- ABD** : Amerika Birleşik Devletleri/American United Nations (USA)
- AGÜ** : Az Gelişmiş Ülke
- AT** : Avrupa Topluluğu/European Community (EC) (Metinde 1993 yılından önceki dönemler için kullanılmıştır)
- AVNOJ** : The Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia/Yugoslavya Antifaşist Ulusal Kurtuluş Konseyi
- BDT** : Bağımsız Devletler Topluluğu
- BH** : Bosna-Hersek/Bosne i Hercegovina
- Bkz.** : Bakınız
- BM** : Birleşmiş Milletler/United Nations (UN)
- BMO** : Bosna Müslim Ordusu
- BMÖ** : Boşnak Müslümanları Örgütü
- Cominform** : Communist Information Bureau/Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu
- COMECON** : Council for Mutual Economic Assistance/Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi
- DB** : Dünya Bankası/World Bank (WB)
- DSS** : Demokratska Stranka Srbije/Sırp Demokrat Partisi
- DYY** : Doğrudan Yabancı Yatırım/Direct Foreign Investment
- EULEX** : The European Union Rule of Law Mission in Kosovo/AB Kosova Misyonu
- Exim Bank** : Export-Import Bank/İthalat-İhracat Bankası

FRY	: Federal Republic of Yugoslavia/Federal Yugoslavya Cumhuriyeti
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
HDZ	: Hrvatska Demokratska Zajednica/Hırvatistan Demokratik Birliği
ICFY	: International Conference on Former Yugoslavia/Eski Yugoslavya Uluslararası Konferansı
IMF	: International Monetary Fund/Uluslararası Para Fonu
INA	: Industrija Nafta Group Multinational Oil Company
ISI	: Inter-Services Intelligence/Pakistan İstihbarat Örgütü
JNA	: Jugoslavenska Narodna Armija/Yugoslav Halk Ordusu
JUBMES	: Jugoslovenska Banka za Meğunarodnu Ekonomsku Saradnju/Yugoslav Uluslararası Ekonomik İşbirliği Bankası
KB	: Komünistler Birliği
KFOR	: Kosovo Force/Kosova Gücü
KKB	: Kosova Komünist Birliği
KP	: Komünist Parti
MAAG	: American Military Assistance Advisory Group/Amerikan Askeri Yardım ve Danışma Heyeti
NAFTA	: North American Free Trade Agreement/Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
NATO	: North Atlantic Treaty Organization/Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development/Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OPEC	: Organization of the Petroleum Exporting Countries/Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SDA	: Stranka Demokratske Akcije/Demokratik Eylem Partisi
SFRY	: Socialist Federal Republic of Yugoslavia/Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti
SHS Krallığı	: Sırp-Hırvat Sloven Krallığı/Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes
SKP	: Sırp Komünist Partisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği/Union of Soviet Socialist Republics (USSR)

STK	: Sivil Toplum Kuruluşları
TAP	: Trans-Adriyatik Boru Hattı
UÇK	: Ushtria Çlirimtare e Kosovës/Ulusal Kurtuluş Ordusu
UNMIK	: United Nations Interim Administration Mission in Kosovo/Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu
UNRRA	: The United Nations Relief and Rehabilitation Administration/Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi
UNPROFOR	: United Nations Protection Force/Birleşmiş Milletler Koruma Gücü
YKB	: Yugoslavya Komünist Birliği/League of Communists of Yugoslavia
YKP	: Yugoslav Komünist Partisi/Yugoslavia Communist Party
YMB	: Yugoslav Merkez Bankası/National Bank of Yugoslavia
YPY	: Yabancı Porföy Yatırımları
YTO	: Yüksek Temsilcilik Ofisi/Office for High Representative

GİRİŞ

Balkan coğrafyası, tarihsel süreçte doğu ile batı arasında köprü görevi görmesi nedeniyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, önemli göç yollarından biri olmuş ve kültürel, dinsel, dilsel ve etnik olarak çeşitlilik arz eden nüfus yapısına sahip olmuştur. Uluslararası ilişkiler disiplininin ulus ve devlet yaklaşımındaki muğlâklık, siyasi ile iktisadi olanı birbirinden ayırma geleneği ve toplum-devlet dikotomisi içinde fetişleştirerek (şeyleştirerek) mekân-zaman ve toplumsal bağlamından kopardığı “kimlik” anlayışı, Balkanlar bölgesinde ortaya çıkan çatışmaları bölgenin heterojen nüfus yapısında aramaya eğilimli olmuştur. Kimlik oluşumunun üretim ve mülkiyet ilişkileri, sınıfsal çatışmalar ve kapitalist birikim modelinin gelişim ve dönüşüm evrelerine içkin toplumsal bir süreç olduğu ve milliyetçiliğin de kapitalizmle organik ilişki içinde olan bir ideoloji olduğu genel olarak disiplin içinde Balkanlara yönelik yapılan çalışmalarda göz ardı edilmiştir.

Bu çalışma, kolektif bir eylem biçimi olarak kimliğin ve milliyetçi ideolojinin Balkanlar tarihindeki etkisini yadsımamaktadır. Bununla birlikte, “görünüm ile özün aynı olmadığı” ve “kavramların gerçeğin kendisini var etmediği” (Ollman 2008: 128) varsayımlarından hareketle, Balkanlarda kimliklerin oluşumu-milliyetçilik ideolojisi ve bölgedeki çatışmalar-savaşlar arasındaki koşullandırma ilişkisi kapitalist üretim biçimi, uluslararası kapitalist sisteminin ve kurumsal araçlarının yapısal nitelikleri ve bölgenin toplumsal ve tarihsel koşulları birbirleriyle ilişkilendirilerek incelenecektir. Başka bir deyişle, bu çalışmada Balkanlarda etnik çatışmalar şeklinde ortaya çıkan savaş görüntüsünün arkasındaki gerçek ilişkilerin ve bu ilişkileri mümkün kılan maddi koşullar arasındaki nedensellik bağı incelenecektir.

Tarihsel süreçler önceki nesillerin sermaye, araç-gereç ve üretken sınıflar gibi birikimlerinin sonraki kuşaklara aktarılmasıyla oluşmaktadır (Marx ve Engels 1979: 95). Her neslin kendisinden önceki nesillerden gelen birikimleri dönüştürerek ve/veya geliştirerek sürdürmeye devam etmesinden hareketle bu birikimlerin temelini oluşturan maddi koşulları inceleyen diyalektik materyalizm, bu çalışmanın yöntemi olarak

kullanılmıştır. Diyalektik materyalizm sürekli olarak hareketlilik, değişim ve dönüşüm içerisinde olan “şeyleri” meydana getiren koşulları ele almakta ve zıtlıkların etkileşiminden meydana gelmektedir (Thalheimer 2013: 17). Diyalektik materyalizme göre her “şey” süreçlerden meydana gelmektedir ve bu “şeyler” sürekli gelişip değişmektedir. Bu değişim ve gelişmeler karşıtlıklar ve zıtlıklar vasıtasıyla gerçekleşmektedir (Thalheimer 2013: 124). Düşünme eylemi ilk olarak bir önerme ya da bir iddia (tez) ile başlamaktadır. Tezin düşünme sürecinde yadsınmasıyla birlikte yeni bir önerme (antitez) ortaya çıkmaktadır. Antitezin bir kez daha yadsınması sonucunda karşıtların birbirine karışması ya da tamamen yok olmasıyla sentez elde edilmektedir (Thalheimer 2013: 125). Ancak bu sentez de nihai bir gerçek ve/veya çözüm olmaktan ziyade yeniden çözümlenmesi gereken bir karşıtlık olarak ortaya çıkmaktadır.

Diyalektik materyalizme göre, bireylerin bilinçlerini toplumsal varlıklar belirlemektedir. Başka bir deyişle, insanlar düşüncelerini içinde buldukları topluma dayanarak şekillendirmektedirler. Ancak bu toplumsal varlıkların da esas belirleyicisi toplumun ekonomik yapısını oluşturan üretim ilişkilerinin tamamıdır (Öngen 2002: 24). Bununla birlikte diyalektik materyalizmde belirleyici tek unsur ekonomi değildir. Diyalektik materyalizm toplumu, üretim ilişkileri ve sınıfsal rekabet gibi maddi temeller (altyapı) ile bilicinin ürünü olan hukuk, siyasi hayat, kültür, ahlak ve din gibi koşullar (üstyapı) çerçevesinde incelemektedir (Kıvılcımlı 2000: 15-16). Bireyler kendi tarihlerini oluşturmaktadır. Ancak bu tarih belli koşullar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Sürecin temelini maddi koşulların oluşturmasının yanı sıra üstyapı da koşulların oluşumunda etki sahibi olmaktadır (Marx ve Engels 1979: 184-1985). Altyapının üstyapı ile olan etkileşimi nedensellik bağının kurulmasına etki etmektedir. Bir olayı meydana getiren her parçanın birbiri ile olan ilişkisi ve/veya parçaların bütün ile olan ilişkisi nedensellik bağının oluşturulmasında rol oynamaktadır. Bağlantılar arasındaki ilişkinin görünmeyişi nedensellik bağının doğru kurulmasını engellemesinin yanı sıra altyapı ile üstyapı arasındaki bağlantının kopmasına da neden olmaktadır. Nedensellik bağından maddi koşulların dışlanması da gerçekliğe ulaşmayı imkânsız hale getirmektedir.

Diyalektik materyalizmin soyutlandığı incelemelerde maddi koşulların olmayışı gerçekliğin genellikle siyasi, toplumsal, kültürel ya da hukuki boyutlar üzerinden elde

edilmeye çalışılmasına neden olmaktadır. İnceleme sürecinin üstyapı üzerinden yürütülmesi, incelemenin genellikle belli bir sınıfa egemenliğini sağlayan ya da bu egemenliği koruyan devlet kurumu üzerinden gerçekleşmesine neden olmaktadır (Marx ve Engels 1979: 108). Sınıf çatışmalarının ve üretim ilişkilerinin devlet vasıtasıyla görünmez kılınması, olayların temelinde yer alan maddi koşulların asıl nedenlerden soyutlanarak çoğunlukla değiştirilmesi mümkün olmayan sabit kanılara dönüşmesine yol açmaktadır. Salt üstyapı ilişkilerini dikkate alarak gerçekleştirilen çalışmaların aksine bu çalışmanın amacı; J. Broz Tito önderliğinde kurulan Yugoslavya'da 1990'lı yıllarda yaşanan kimliksel çatışmaların, 1970'li yıllarda meydana gelen küresel çaplı ekonomik krizler sonucunda devletin bütünleştirme işlevi olan mekanizmalarında gerçekleştirilen siyasal ve hukuki dönüşümlerin bir sonucu olduğunu açıklamaktır. Çalışma, bu amacı temel alarak Yugoslavya'nın dağılmasına neden olan asıl etkenlerin neler olduğu sorunsalını üç ana bölümde incelemiştir.

Socialist Federal Republic of Yugoslavia'nın (Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti-SFRY) meydana gelmesini sağlayan ya da dağılmasına etki eden bir dizi koşul vardır. Bu koşulların tarihsel süreçte değişmesi yeni koşulların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle, Yugoslavya'nın dağılmasına neden olan içsel ve dışsal koşulların daha iyi anlaşılabilmesi için bu koşulları meydana getiren ya da koşulları değiştiren ana eğilimlerden bahsedilmesi ve bazı kavramsal incelemelerin yapılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde incelenecek ilk kavramlar devlet ile egemenlik kavramlarıdır ve bu kavramlar çerçevesinde Avrupa'da uluslaşma süreci temel alınarak ulus-devletin oluşumuna değinilecektir. İçsel ve dışsal koşulların değişmesine ve/veya yeniden oluşmasına neden olan ekonomik yapılar da devletin temel işlevleri ile yakından ilişkilidir. Bu nedenle, kapitalist birikim modeli, modelin ihtiyaç duyduğu koşullar ve modelin çelişkilerinden kaynaklı olarak meydana gelen yeni eğilimler çerçevesinde devletin yeniden yapılandırılması, kapitalist birikim rejiminin ve çelişkilerinin açıklanmasını gerekli hale getirmiştir. Kapitalizmin yapısal özelliklerinden kaynaklanan sorunların ve bu sorunların çözümüne yönelik ortaya konan neoliberal politikaların yalnızca küresel değil, aynı zamanda bölgesel etkilerinin de tezin ana konusu olan Yugoslav sisteminin anlaşılması için ayrıca incelenmesi gerekmiştir. Ekonomik koşulların değişmesinin bir sonucu olarak meydana gelen yeni

koşulların milliyetçi ekseninde gelişmesi, milliyetçilik ideolojisinin ve bu ideolojiye dayandırılan eylemlerin de birinci bölümün konusunu oluşturmasına neden olmuştur.

Tarihsel süreçte ekonomik ilişkilerin bölgeye etkisi ve SFRY başlıklı ikinci bölümde Yugoslavya'nın kurulduğu coğrafyadaki tarihsel süreçler ve ekonomik ilişkiler değerlendirilmiştir. Bölgede Osmanlı hâkimiyetinin öncesinde var olan siyasi, sosyal ve iktisadi ilişkilerin Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte ne yönde değişime uğradığı tartışılmıştır. Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte bölgeye yerleşen ekonomik, sosyal ve siyasal geleneklerin Osmanlı hâkimiyetinin sonlanmasının ardından kimliksel politikalara dönüştüğü süreç ele alınmıştır. Savaşlar döneminin ele alındığı kısımda, SFRY'yi meydana getiren düşünsel akımlardan biri olan “Güney Slav Birliği” felsefesinin oluşumundan bahsedilmiştir. Bu fikir çerçevesinde iki savaş arası dönemde kurulan ilk Yugoslavya Devleti olan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nı (Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes-SHS Krallığı) yapılanması incelenmiş ve SHS Krallığı döneminden kalan siyasi, iktisadi ve kültürel geleneklerin bölgede II. Dünya Savaşı sırasında oluşturulan militarist örgütlenmelere etkisi tartışılmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın ardından Tito önderliğinde kurulan Sosyalist Yugoslavya Devleti ve partizan hareketi tarihsel perspektifle incelenmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (Union of Soviet Socialist Republics-SSCB) ile yaşanan ideolojik ve politik gerginliğin ardından meydana getirilen Yugoslav özyönetim sistemi ve bu sistemin yapısında yer alan çelişkiler tartışılmıştır. Sistemin yapısal sorunlarının küresel çapta meydana gelen ekonomik kriz ile birleşmesiyle Yugoslav ekonomik, siyasal ve sosyal yapısında meydana gelen değişimler, özyönetim sisteminin ortaya çıkış amaçları ile ekonomik göstergeler vasıtasıyla kıyaslanmıştır. Küresel borç krizinin Yugoslav ekonomisine etkisinin incelenmesiyle bölüm sonlandırılmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde hali hazırda zayıflamış olan Yugoslav sisteminin çöküşü ve ortadan kaldırılışına hem federe cumhuriyetler temelinde hem de uluslararası aktörler temelinde değinilmiştir. Yugoslavya'nın parçalanmasında ana neden olarak kabul edilen kimlik politikalarının ortaya çıkışında payı olan tarihi ekonomik eşitsizliklerden bahsedilmiş ve bu eşitsizliklerin bölgesel değerlendirmeleri yapılmıştır. Dağılmayı tetikleyen uluslararası etkenlerden olan borç krizi ve borç krizinin meydana getirdiği ekonomik koşullarda Yugoslav siyasetçilerin

ekonomik ve siyasal tercihleri tartişılmıştır. Diğer b6l6mlerde anlatılanlardan yola çıkılarak, 1990'lı yıllardaki ekonomik durumun tetiklediği kimliksel hareketlenmeler cumhuriyetlerin tarihsel s6rete oluşturdukları siyasal, k6lt6rel ve iktisadi gelenekler temelinde incelenmiştir.

Çalışmanın amacına bağlı olarak kimlik politikalarının 47 yıllık Yugoslav siyasi hayatında neden yalnızca 1990'lı yıllarda çatışmaya d6n6řt6đ6, sağ partilerin kimlik politikalarına ne kadar etki ettiği ve toplumsal ayırışmanın temelinde hangi eğilimlerin olduğu soruları sorulmuştur. İ koşulların incelenmesinin ardından, dağılma evresine giren Yugoslavya için 66nc6l devletlerin g6r6şleri ve politik çıkarlarına yer verilmiştir. 1992 yılında yapılan referandumlar ile başlayan iç savaşın seyri, yapılan diplomatik hamleler ve bağımsızlık s6recinin incelenmesinin ardından Dayton Barış Antlaşması ile girilen yeni d6nem ele alınmıştır. Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Uluslararası İlişkiler disiplininde 6nem arz eden diğer konulardan biri olan ancak bu çalışmanın konusu olmadığı için ayrıntılı bir şekilde incelenmeyen Kosova'nın bağımsızlığı ve Sırbistan'a yapılan North Atlantic Treaty Organization'ın (Kuzey Atlantik Antlaşması 6rg6t6-NATO) m6dahalesi de 66nc6 b6l6m6n konularından biri olmuştur. Son olarak bu çalışma, t6m çalışma boyunca ortaya konan karşıtlıkların, bilimsel veri ve incelemelerin nihayetlendirildiği sonuç b6l6m6yle sonlandırılmıştır.

I. BÖLÜM

1. OBJEKTİF KOŞULLAR VE KAVRAMSAL İNCELEMELER

1.1. Devlet Kavramına Teorik Yaklaşım

Devlet, toplumsal ilişkilerin siyasal bir örgütlenme biçimi olarak maddeleşmiş halidir (Holloway 2006: 59) ve bu ilişkilerin hukuksal ve kurumsal yapılanmasını tekelinde bulunduran en güçlü ve örgütlü organizasyondur (Yurtsever 2006: 7). Devlet tarih ve toplum dışı olmadığı gibi her zaman her yerde aynı anlam ve işleve sahip olan verili ve evrensel bir organizma da değildir. Devlet, tarihin belirli dönemlerinde değişen denetim gücü ve işleviyle (köleci, feodal veya kapitalist) (Yurtsever 2006: 8) çeşitlilik arz etmiş ve bu da devlete ait genel geçer bir kuram oluşmasına engel teşkil etmiştir.

Devleti tanımlamaya ve açıklamaya ilişkin olarak yapısalcı, araçsalcı, sistemci veya yapı-yapan eşitliğini savunan inşacı yaklaşımlar ortaya çıkmış fakat devletin bütüncül yapısına ilişkin ortak kabul gören bir kuram ortaya çıkmamıştır. Örneğin, devlete ait genel bir kuram oluşturma amacından hareketle Nicos Poulantzas, iktisadi olan ile siyasal olanın ayrıldığı varsayımına dayalı “devletin görelî özerkliği” yaklaşımını geliştirirken Paul Miliband, devleti sermayenin kendi hâkimiyetine meşruluk kazandırmak ve yönetmek için üzerinde doğrudan veya dolaylı denetim kurulan bir aygıt olarak tanımlamıştır (Clarke 2004: 27-28). Kenneth Waltz, devleti uluslararası sistemin anarşik yapısı ve güç kaynaklarına bağlı olarak dışarıdan belirlenen bir sistem aktörü olarak tanımlarken Alexander Wendt, sistem ile devlet arasında ontolojik eşitlik olduğunu ve devlete ait gerçekliğin de inşa edildiğini iddia etmiştir (Wendt 2009: 3-44).

Devletin kurumsal yapılanmasına ilişkin teorik tartışmaların analizini yapmak bu tezin temel amacı dışında kalmaktadır. Bununla birlikte, devletin işlevsel rolüne ilişkin olarak çalışmanın temel olarak devlet yaklaşımı kapitalist üretim-bölüşüm ilişkileri üzerinden değerlendirilecek ve kimlik-milliyetçilikler arasındaki ilişkisel bağ çözümlenmeye çalışılacaktır.

Kapitalist sistem içerisinde devlet, sermaye birikiminin yeniden üretimini güvence altına almak, kapitalist ilişkilerin ya da üretim güçlerinin zayıf olduğu dönemlerde pazar yaratmak, birikmiş kamusal sermayeyi kapitalist sınıfa aktarmak (özellemeler) veya yeni metalaşma alanları açmak bakımından yaşamsal bir role sahiptir (Mısır 2011: 329; Yurtsever 2006: 114-115). Devlet bir yandan dolayı ya da doğrudan ekonomiyi düzenlerken diğer yandan sermayeye sürekli kaynak aktarılmasını sağlamakta ve ortalama kâr oranlarında meydana gelebilecek düşüşleri engelleyerek ekonomik işleyişteki kaidelere müdahalede bulunmaktadır (Mısır 2001: 329; Yurtsever 2006: 115). Devlet ayrıca işgücünün yönetimi ile emek sürecinin bağlı olduğu hukuksal ve ideolojik kural ve anlayışın devamlılığı ve zora dayalı müdahale araçlarının denetimi altında tutulması gibi alanlarda da düzenlemeler yapmaktadır (Yurtsever 2006: 115). Benzer şekilde gümrük koyma, vergi toplama, kredi oranlarını belirleme, bütçe ve para basma işleri de devlet tekelindedir. Devletin sistem içerisindeki işlevsel gücü değişim gösterse de temel düzenleyici rolünü genel olarak sürdürmektedir (Mısır 2011: 329-330; Yurtsever 2006: 116). Özetle devlet, kapitalizmin ihtiyaç duyduğu istikrar ve öngörülebilirliği sağlamaktadır (Mısır 2011: 318). Devletin, toplumsal yapının farklı düzeyleri ve işlevleri arasında birleştirici olma özelliğine sahip olan tek örgüt olması, toplum bütünselliğini ortadan kaldırmak ya da toplumu dönüştürmek için öncelikli kurum olarak öne çıkmasına neden olmaktadır; çünkü toplumsal düzen devlet üzerinden kurulup devlet üzerinden çözülmektedir (Yurtsever 2006: 117).

1.2. Avrupa’da Uluslaşma Süreci ve Ulus-Devlet

1.2.1. Ulus-Devlet ve Egemenlik Kavramları

Devletin meşruiyet kaynaklarından en önemlisi olan egemenlik, 16. yüzyılda yönetimin kral, kilise ve feodal beyler arasında paylaşıldığı dönemden mutlak monarşiye geçişin olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır (Saygılı 2014: 187). Ancak Fransız Devrimi ile egemenlik klasik anlamının dışında yeni bir forma bürünerek “ulusal egemenlik” olarak anılmaya başlamıştır (Beriş 2008: 59). Klasik egemenlik teorisi klasik ve dar anlamıyla, devletin belli sınırlar içerisindeki topraklarında başka bir erkin güç kullanamaması olarak tanımlanmıştır (Aydınlı ve Ayhan 2004: 68). Jean Bodin’e göre egemenlik, ülke sınırlarında yaşayan tüm insanların üzerinde kanunlarla sınırlanmayan iktidar olarak tanımlansa da (Kapani 2014: 60) bu tanım, gücün kaynağı ve meşruiyeti konusunda sorunlarla karşılaşılmasına neden olduğu için Bodin, egemenlik anlayışını ortaya koyarken bir yandan bu anlayışı sınırlandırmanın yollarını aramıştır (Aydınlı ve Ayhan 2004: 68). Bunlara ek olarak, Bodin’e göre egemenlik bölünemez (Turhan 2003: 216), parçalara ayrılamaz, devredilemezdir ve aynı anda iki egemenliğin olması da mümkün değildir (Aydınlı ve Ayhan 2004: 74; Kiraz 2012: 95; Uygun 2003: 250).

Egemenlik, devlet için “içsel” ve “dışsal” ayrımını sağlayan bir araçtır. Bu ayrım, devletin kendi yurttaşları hariç herkesi dışarıda tuttuğu evrensel ve zorunlu bir kural sistemi oluşturmaya yaramaktadır (Giddens 2008: 365). Egemenlikte iç-dış ayrımı, modern devletlerin oluşumuyla birlikte ulus anlayışının gelişmesine zemin hazırlarken devletin territorial denetim kapasitesini arttırmasına olanak sağlamaktadır. Devlet egemenliğinin sarsılması, gerek territorial alanda gerekse de birikim modelinin yeniden üretimi bağlamında çok boyutlu kayıplara yol açabilecektir (Özlük ve Doğan 2009, https://www.academia.edu/16939425/Egemenlik_Devlet_ve_Kapitalizm, 8 Mart 2018’de erişildi).

Devletin egemenlik alanı içinde yasa yapma, şiddet uygulama ve ulusal ekonominin gelirleri üzerinde tekel oluşturabilme kapasitesi olan siyasi bir organizasyon olması (Giddens 2008: 366), egemen burjuvazi sınıfının mülkiyet rejimini korumaya alması ve ulusal pazara etkin erişim sağlamasında önemli bir rol oynamıştır.

Egemenlik anlayışının derinleşmesiyle birlikte örgütlenme kapasitesini arttıran devlet, ekonomi ve ekonomi dışı zor kullanımının araçsal kontrolünü de ele geçirmiştir. Devletin egemenlik alanının genişliği ve etkinliği, sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi sürecine bağlı olarak tekelleşen sermayenin devlet üzerindeki etkisini artırma çabasına yol açmıştır çünkü devlet egemenliği ekonomik egemenliğin de en güçlü aracıdır (Hilferding 1923, Aktaran: Mandel 2008: 205).

1.2.2. Avrupa’da Uluslaşmanın ve Ulus-Devletin Tarihsel Süreci

Batı Avrupa’da ulus-devlet inşası dört şekilde meydana gelmiştir (Sarıbay 1996: 92). İlk aşama, 15. ve 18. yüzyıllar arasını kapsamaktadır ve seçkinler düzeyinde ekonomik, siyasal ve kültürel bütünleşme ile birlikte devlet oluşumunu içermektedir. İkinci aşama, burjuvazinin diğer sınıflar üzerinde hegemonya oluşturmaya imkân tanıyan yeni kanalların (okul, polis teşkilatı, asker ocağı vb.) ortaya çıkması ve ulus üstyapısı bağlamında kimliklerin (mevcut kimliklerle çatışarak) oluşturulmasıdır. Üçüncü aşamada toplumsal yapı, tebaa anlayışından çıkarak yurttaşlık anlayışına doğru dönüşmeye başlamıştır. Bu dönüşümün itici gücünü sınıfsal ayaklanmalar (özellikle Fransa’da), burjuvazinin devleti ele geçirmesi ve sanayi devrimi oluşturmuştur. Dördüncü ve son aşamada ise devlet, siyasal ve ekonomik kurumsallaşma ağını ve toplumsal denetim kapasitesini, milliyetçi ideolojinin yardımıyla toplumun tamamı üzerinde kontrol sahibi olabilecek şekilde genişletmiştir.

Avrupa’da uluslaşma ve ulus-devleti oluşturan gelişmeler her ülkede aynı şekilde meydana gelmemiştir (Emerson 1960, Aktaran: Saklı 2012: 9). Ancak genellikle Batı Avrupa, uluslaşma ile kapitalizmin ortaya çıktığı ve yayıldığı merkez olması nedeniyle uluslaşma sürecinin incelenmesindeki odak nokta olmuştur (Yurtsever 2006: 37). HansKohn’a göre Birleşik Krallık, Fransa, Hollanda, İsviçre ile Amerika Birleşik Devletleri’nin (United States of America-ABD) örneklerini oluşturduğu Batı Avrupa uluslaşma modeli “Batı uluslaşması” olarak adlandırılmakta ve ulus-devletin uluslardan var olduğunu savunmaktadır (Kuzio 2002: 20-22). Bu uluslaşma tipi daha çok tarihsel süreçte iktisadi ilişkilerin siyasal ve sosyal hayatı şekillendirmesi ile değişim ve dönüşüme uğramış olduğu için Batı Avrupa’nın iktisadi ve siyasal tarihinin incelenmesiyle anlaşılabilir. Bu uluslaşma tipi daha çok tarihsel süreçte iktisadi ilişkilerin siyasal ve sosyal hayatı şekillendirmesi ile değişim ve dönüşüme uğramış olduğu için Batı Avrupa’nın iktisadi ve siyasal tarihinin incelenmesiyle anlaşılabilir.

11. yüzyılda ekonomik ilişkiler tarımsal aktiviteler üzerinden yürütülmüş ve topraklar vassal ve süzeren ilişkisini sağlayan yerel toprak sahiplerine bağlanmıştır (Tanilli 2002: 5152; Yurtsever 2006: 43). Üretim karşılığı hizmet ve toprak mülkiyeti veren kişilere senyör ya da süzeren, alan kişiye ise vassal adı verilmiş, feodal egemen sınıf içerisindeki hiyerarşik ilişki ise “fief¹” olarak adlandırılmış ve aynı zamanda dini kurumlar da bu ilişkilerin içerisinde yer almıştır (Yurtsever 2006: 43). Ülke yönetimi kral, feodal beyler ve kilise arasında bölünmüştür (Aydemir ve Güneş 2006: 138). Ticari faaliyetlerin artmasıyla ihtiyaç haline gelen geniş pazar olanaklarını sağlayacak merkezi gücün (krallık) varlığı zamanla önem kazanmaya başlamıştır (Aydemir ve Güneş 2006: 139). Feodal sistemin dayattığı dar, kısıtlı ve baskıcı uygulamaların kaldırılıp merkezi yönetimlerin denetiminde ticaretin geliştirilmesi için bazı bölgelerde tüccar sınıfı krallıklara destek vermeye çalışmıştır (Aydemir ve Güneş 2006:139).

Coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak değerli madenlerin Avrupa'ya akması, para birimlerinin hızla değer kaybetmesine ve tarım ürünleri fiyatlarının olağanüstü şekilde artmasına sebep olmuş ve geniş çaplı bir ekonomik kriz ortaya çıkmıştır (Beaud 2015: 23-25). Krizin etkisiyle feodal soylu sınıflar, köylülerden daha fazla vergi, kira, artı-değer toplanmaya başlamış ve bazı bölgelerde iş saatleri giderek uzatılmıştır (Beaud 2015: 23-24; Bookchin 2011: 68; Yılmaz 2010: 2). Köylülerin neredeyse kölelik şartlarına dönüş yapmasıyla feodal sınıf ile köylüler arasında sınıfsal çatışmalar artmaya başlamış ve kentlerde soylular, tüccarlar, loncalar ve loncasızlar arasında da sınıfsal çelişkiler birikmeye başlamıştır. Aynı dönemde, kilisenin geniş toprak mülkiyetini ele geçirme rekabeti de biriken sınıfsal çelişkilerin sıcak çatışmalara dönüşmesinde bir başka itici etken olmuştur.

16. yüzyılda, Martin Luther kilisenin aldığı endülijansa ve mülkiyet anlayışına karşı ayaklanma başlatmıştır (Bookchin 2011: 73). Luther bu ayaklanmayı kralın otoritesine karşı değil, özel mülkiyet talebi amacıyla başlatmış ve Otuz Yıl Savaşları

---

¹“Fief” aynı zamanda senyörün vassala işlemesi için verdiği geçimlik toprak için yapılan anlaşmaya da denmektedir. Vassal anlaşmaya göre; bu topraklardan elde ettiği ürünlerin bir kısmını senyöre vergi olarak verirken öte yandan toprakların güvenliğini sağlamak ve savaş zamanı askerlik yapmakla yükümlüdür. Vassal yalnızca toprağını işlediği senyöre aittir ve fiefi yalnızca bu iki tarafı bağlamaktadır. Fiefi kelimesi Fransızcadan türemiş olup Germen dilinde karşılığı “feodum”dur ve feodalite kelimesinin özünü oluşturmaktadır.

olarak bilinen süreklileşmiş savaş dönemi başlamıştır (Schiller 1947: 1). Sınıfsal çatışmalar ile siyasi ve ekonomik rekabet, çatışmaların temelini oluştursa da dönemin temel meşruiyet söyleminin din olması sebebiyle, dini ayrışmalar savaşın temel nedeni olarak gözükmiştir (Schiller 1947: 6). Kilisenin kontrolünden kurtulma amacıyla olan prensler, Protestanların ve zengin kent sınıflarının desteğini alabilmek için özel mülkiyet hakkı tanımıştır (Schiller 1947: 8). Bu sayede 16. yüzyılda prenslerin konumları ve mutlak monarşiler güçlenmiştir.

Otuz Yıl Savaşları sonucunda 1648 yılında imzalanan Westphalia Antlaşması, kendi iç bütünlüğünü sağlamış, bir yöneticinin egemenliğinde bulunan ve yönetici erkin diğer güç odaklarının etkisinde kalmadan imzaladığı ilk antlaşma olmuştur. Antlaşmanın görüşüldüğü konferansta Papalığın bulunmayışı, konferansın yalnızca savaş ve barış kavramlarının konuşulduğu ilk konferans ve antlaşmanın da ilk laik antlaşma olarak kabul edilmesine neden olmuştur (Sander 2003: 100). Benzer şekilde 1700’de meydana gelen İspanya Veraset Savaşları İspanya tahtına kimin oturacağı sorunu ile başlamış olsa da, savaşın sonucunda imzalanan Utrecht Antlaşması Fransız hegemonyasını sonlandırmış, güç dengesi anlayışının ve uluslararası ilişkilerin önem kazanmasına neden olmuştur. Mutlak monarşiler vasıtasıyla sağlanan merkezileşmenin vergi toplama gücünü ve bürokratik yapılanmayı arttırması (Beriş 2009: 493), artık değer elde edilebileceği ölçeğin sürekli genişletilmesine yol açmış ve daha sonra ulusal pazar haline dönüşecek iç pazar bütünleşmesinin temelini atmıştır. Bu nedenle 16. ve 17. yüzyıllar ulusun ve ulus-devletin ilk izlerinin görüldüğü dönemler olarak kabul edilmiştir.

1765’te buharın bulunması ve sanayide kullanılmaya başlanması ile Sanayi Devrimi, İngiltere’den başlayarak dünyaya yayılmıştır (Ateş 2009: 194; Tanilli 2002: 119). Dünya ticaretinin genişlemesi sonucunda malların bollaşması, pazarların genişlemesi, tarımda modernleşme, topraktan kopan işçilerin çalışmaya hazır proletaryalara dönüşmesi ve sermayenin hızla artması fabrikaların kurulmasını sağlamıştır (Beaud 2015: 105-106). Ortaçağ feodal sisteminin tarımsal alanda köklü değişiklikler yapabilmesi ve toprak rantı olması üzerine kurulu olması nedeniyle, bu sistemin yerini alan kapitalizm de toprak rantıyla birlikte yer edinmeye başlamıştır (Oyan 2016: 26). Büyük parasal zenginliğin yavaş yavaş da olsa eninde sonunda yoksulluğa götüreceği görüşü hâkim olmaya başlamış ve merkantilist düşünceden

giderek uzaklaşmaya başlanmıştır (Beaud 2015: 107). Büyük toprak sahiplerinin ticari rolü yüceltilerek “*Laise-Faire!*” (Bırakınız Yapsınlar!) anlayışına sahip merkantilist anlayış yerine geçmesi planlanan *fizyokratik*² düşünceye zemin hazırlanmıştır (Ateş 2009: 78;Beaud 2015: 107).

19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında kapitalizme geçişte etkili olan rekabetçi düzenin yerini tekelci kapitalizm almaya başlamıştır (Tanilli 2002: 128). Büyük üreticilerin küçük üreticileri satın alması sonucunda (Ateş 2009: 350) karteller ve tröstler gibi tekelci gruplar oluşmaya başlamıştır (Beaud 2015: 215;Tanilli 2002: 128). Büyük bankaların iktisadî yaşamı kontrol altına alması ve yaşanan hammadde sıkıntısı da tekelleşmeyi arttırmıştır (Ateş 2009: 350;Tanilli: 2002: 128). Bankaların ve tefeciliğin gelişmeye başlaması zamanla ekonomide bankacılığın endüstrileşmesine; diğer bir deyişle, sermaye piyasasının oluşmasına neden olmuştur. Egemen sınıf olan burjuvazi, ilkel sermaye birikiminin ve kapitalist üretim biçiminin yetkinleşeceği koşulları hazırlamış, devleti kendi sınıf egemenliğine hizmet edecek şekilde dönüştürerek kapitalist devleti meydana getirmiştir (Yurtsever 2006: 90). Bu bağlamda burjuvazi kendisini ulusal çapta örgütleyebildiği, hem iç hem de dış amaçlarını gerçekleştirebileceği, mülkiyetinin ve çıkarlarının güvencesini sağlayan tek örgüt olan ulus-devleti oluşturmuştur (Ateş 2009: 214-215; Yurtsever 2006: 107).

1.3. Kapitalist Birikim Modeli

Kapitalizm, üretim araçlarının özel mülkiyetine (Ölmezoğulları 2008: 26-27), sermaye birikimine, biriken sermayenin yeniden yatırımından elde edilen maksimum kâr dürtüsüne dayanan ve iş gücünün alınıp satılmasıyla (metalaşmasıyla) üretim sürecini gerçekleştiren birikim modelidir (Fülberth 2008: 17). Kapitalizmin temelinde

---

²Fizyokratizm: Merkantilizme karşı doğmuş bir ekonomik akımdır. Merkantilizmin ticarete dayalı zenginleşmesine ve tüccar kesimin toplum içerisinde önemli hale gelmesine tepki olarak servetin asıl kaynağının topraktan ve tarımsal üretimden geldiğini savunur. Bu nedenle ülkeyi kalkındıran ekonomik faaliyetin sanayi ve benzeri faaliyetler değil tarım faaliyetleri olduğunu ve tüccarların asıl görevinin ise, tarım ürünlerine dış dünyada yeni pazarlar bulmak olduğunu savunurlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Savaş, V. Fuat (2007). *İktisat Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, Yılmaz, Şiir (2010). *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*.Ankara: Efil Yayınevi. S. 10-14. 18. yüzyıl ekonomik sistemini şekilsel anlamda incelemek için EK 1'e bakınız.

kullanım değeri yerine pazarda değişim değeri için üretilen meta vardır (Ryndina ve Chernikov 1974: 33-36). Kapitalist birikim modelinde tüm ekonomik hayat metaların değiş tokuşuyla düzenlendiği için sistemin yükselişini sağlayan etkenlerden biri, ticari faaliyetlerin gelişip yaygınlaşması olmuştur (Suret-Canale 2012: 26). Diğer bir deyişle; üretimin salt satma amacına bağlanması sistemin diğer sistemlerden farklı olarak pazar mekanizması temelinde varlığını sürdürmesine neden olmuştur (Suret-Canale 2012: 22). Pazar mekanizması sayesinde sistemin çalışmasını sağlayan ve ana güç kaynağı olan maksimum kâr etme hedefi büyük oranda gerçekleştirilmiştir (Aldemir ve Özpınar 2004: 2; Mandel 1998: 26).

Sermaye, mal sahiplerinin üretim için kullandıkları ve daha fazla kazanç sağlamak için üretim olanaklarını çoğaltan mülkiyettir (Fülberth 2008: 22). Kapitalist birikim sistemine göre amaç, sermayenin kendisini sürekli büyütmesidir (Wallerstein 1992: 12). Sermayenin sürekli olarak büyütülmesi ve kârın yeniden sermaye olarak yatırılması kapitalist sermayenin de büyümesini sağlar (Dowd 2013: 21). Sermaye birikimi üzerine olan isteğin sınırsızlığı kâr dürtüsünü de tetiklediği için sermaye birikimi sonsuz ve sınırsız bir sürece dönüşür (Yurtsever 2011: 62). Sermaye kendi değerini arttıran bir değerdir, bu değeri yalnızca dolaşımında meydana çıkar ve yalnızca kâr sağlama durumunda yeniden yatırılmasına olanak verir (Yurtsever 2011: 204). Bu nedenle sermayenin değer kazanabilmesi için metaların dolaşımı şarttır (Ryndina ve Chernikov 1974: 66-67).

Kapitalist sistemin temelini oluşturan ve diğer temel faktörleri de etkileyen en önemli özellik, aynı zamanda sistemin varlık sebebi de olan sermaye birikimidir (Aldemir ve Özpınar 2004: 1). Üretim, metaların değişimi ve maksimum kâr anlayışı sermaye ile üretim araçlarının özel mülkiyetine ve kontrolüne bağlıdır (Dowd 2013: 26). Metalar, artık-değer ve hatta sermaye birikimi de sermaye elde etmek amacıyla üretilmektedir (Yurtsever 2011: 65). Sermaye birikimindeki mantık, malların üretimi sonucunda elde edilen artık-değerin yeniden sermayeye dönüştürülmesinden geçer (Aldemir ve Özpınar 2004: 1; Beaud 2015: 181). Bu nedenle kapitalist birikim modelinin devamı için yalnızca üretim yapılması yeterli olmamaktadır. Sistem, sermayedarı artık-değer de üretmek zorunda bırakmaktadır (Marx 2011: 486). Üretim araçlarının özel mülkiyetini elinde bulunduran sermayedar emek gücünü belirli bir miktar karşılığında satın alır. Üretim sonucunda ortaya çıkan ürünün emek gücü

karşılığında verilen miktardan fazla olması durumunda artık-değer meydana gelir ve bu değer yeniden yatırım sermayesi olarak kullanılır (Suret-Canale 2012: 22). Kapitalist birikimin özünde üretimin genişletilmesi amacıyla ücretli emeğe ayrılan ücretin minimuma indirgenerek maksimum artık-değer üretilmesi vardır. Artık değerın maksimum elde edilmesi sermayenin de maksimum oranda biriktirilmesi anlamına gelir (Ryndina ve Chernikov 1974: 85).

Üretimin sürekliliği ve kârlılığın artışı sisteme dönemsel refah sağlayacağı için sermayedeki maksimum artış, tüketim ile birikime ayrılacak payı da artırır ve sistem refaha ulaşır (Marx 2011: 524). Kapitalist birikim modeli devletin müdahale araçları olmadan hayati faaliyetlerini sürdüremez. Devlet, özel mülkiyet hakkını koruma (Ölmezoğulları 2008: 26-27) işlevinin yanı sıra sermaye ve kâr edinimi önündeki engelleri ortadan kaldırılmalı, sermayenin değersizleşmesini önleyici politikalar geliştirmeli, sermayenin kendi çıkarlarını ülkenin siyasi, hukuki ve kurumsal yapısının çıkarı olarak sunabileceği düzenlemeleri yapmalı ve sınıfsal çelişkileri yönetebilecek şekilde kitle denetim kapasitesine sahip olmalıdır.

1.3.1. Kapitalist Birikim Modelinin Yapısal Çelişkileri

Kapitalist birikim modeli kendi iç çelişkilerine sahip olan bir model olması nedeniyle yapısal olarak sürekli kriz üretmeye meyillidir. Emek-sermaye çelişkisi, aşırı birikim sorunu, kâr oranlarının düşme eğilimi, sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi sonucu ortaya çıkan tekelleşme ve kapitalistler arasındaki çelişkiler kapitalist birikim modelinin iç çelişkilerindendir. Gelişmiş üretim araçlarının az sayıdaki sermaye sahibinin özel mülkiyetinde bulunması (Dobb 1981: 2;Jalee 1987: 10) üretim araçlarını özelleştirirken toplumsal işbölümü anlayışı ile birlikte emeği toplumsallaştırmaktadır (Aldemir ve Özpınar 2004: 2; Arın 1985: 105;Ryndina ve Chernikov 1974: 41). Sistemde mülkiyet hakkı küçük bir grubun elindeyken büyük çoğunluk hayatta kalmaya yetecek kadar bir ücretle çalışmak zorundadır (Dowd 2013: 21).

Üretimdeki toplumsallaşma ile özel mülkiyet arasındaki çelişki ekonomik bunalımları daha da keskinleştirmektedir (Mandel 1998: 56). Sermayenin büyümesi ve değerinin gerçekleşebilmesi metaların satılmasına ve dolayısıyla artık-değerin sürekli

artmasına bağlıdır (Ryndina ve Chernikov 1974: 201). Ancak kâr oranlarının artırılması yalnızca metaların üretimine ve mübadelesine bağlı olmadığı için kâr elde etmek amacıyla reel ücretlerin azami oranda daraltılması gerekir (Ryndina ve Chernikov 1974: 107-113). Kapitalist birikim modelinin kârlarını sürekli arttırma eğilimi ücretli emek sınıfının kronik şekilde fakirleşmesine ve sistemin emek-sermaye çelişkisinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Aldemir ve Özpınar 2004: 2; Ryndina ve Chernikov 1974: 201). Öte yandan, işçi sınıfının reel ücretlerindeki sürekli düşüş, borçlanma-kredi mekanizmalarını harekete geçirirken orta ve uzun vadede emek-sermaye çatışmasını daha da keskinleştirmektedir.

Ekonomik bunalımlar kapitalist birikim modeli öncesinde kıtlıktan kaynaklanırken kapitalist dönemde aşırı üretimden kaynaklanmaktadır (Mandel 1998: 56). Kârın artırılması amacıyla üretimin yoğunlaştırılması pazarın doygunluğa ulaşmasına neden olur ve bunun sonucunda aşırı birikim sorunu meydana gelir. Bu tarz bir birikim sorunu sermayenin iki şekilde değersizleşmesine neden olur: İlk olarak, üretilen ürünlerin (metaların) satışı gerçekleşmez ve ürünler atıl hale gelir. İkinci olarak, sermaye bir yandan ortalama kâr oranlarının üzerinde artık-değer elde ederken öte yandan yeni yatırım alanı bulamaz ve kârın kâr getiren yeni sermayeye dönüşümü gerçekleşmez (Yurtsever 2011: 206). Kapitalizmin esas ve uzun soluklu çelişkisi dünya gibi sınırlı bir alanda sınırsız üretimin yapılmasından kaynaklanmaktadır. Salt genişleme vesilesiyle kapitalizmin kendini yenilemesi, krizleri yatıştırarak bölge kalmadığında sistemin içinden çıkılmaz yeni bir paradoksa girmesine neden olacaktır. Haluk Yurtsever'in (2006: 217) deyişiyle; kapitalist üretimi, sermaye hareketini, artık değerlerin gerçekleşmesi ve iş gücünün sömürülmesi dünya ölçeğinde gerçekleşirken tüm bu bahsedilen eylemlerin devletler ölçeğinde olması yeni çelişkilerin kaynağıdır. Kısacası, kapitalizmin üretimi sınırsız genişletme, aşırı birikimi yöneltecek yeni değerlendirme-metalaştırma alanları arama veya önceden birikmiş sermayeye el koyma eğilimi (Jalee 1987: 10-11; Mandel 1998: 55) kapitalizmin uluslararası boyutta yapısal çelişkilerini artmakta ve tekeller arası rekabet ulus-devlet ölçeğinde paylaşım mücadelesine doğru dönüşmektedir.

1.3.2. Kapitalizmin Yapısal Krizleri ve Mekânsal Genişleme İhtiyacı

Kapitalist birikim modeli artı-değeri sürekli ve artan bir ölçekte çekme (Yurtsever 2006: 108) ve kâr alanlarının devamlı çeşitlendirilmesi üzerine kurulmuştur. Sürekli olarak artı-değeri çekmek, kâr elde etmek ve sermaye birikimi yapmak döngüsü içinde hareket eden kapitalizm kapalı bir mekân (salt ulusal pazar) içine sıkıştırılması halinde mekânın (iç savaş) içine doğru patlama tehlikesi meydana getirir. Diğer üretim modellerinden farklı olarak kapitalist birikim modeli, artı-değer çekimini sürekli tutmak ve kâr elde etme olanaklarını çeşitlendirmek ve genişletmek (Camacho ve Nieto 2009: 207; Marx 2004: 112-113; Yeldan 2009: 5) zorunda olduğu için koşulları sabit tutmakla değil, dönüştürmek, yeniden üretmek ve genişleyen bir ittifak ağının (tarihsel blok) içinde sürekli örgütlemek, kurumsallaşmak ve hukuksallaşmakla var olmaya çalışır.

Sermayenin yetersiz kâr oranlarının düşük olduğu dönemlerde kazanımın artırılması için başvurulan yöntemlerden biri de tekelleşmedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru sermaye birikimi fazla olan büyük işletmeler sermayece küçük işletmeler üzerindeki denetimlerini arttırarak veya bu işletmeleri bünyelerine katarak güçlü sermayedar şirketler olarak ortaya çıkmışlardır (Ryndina ve Chernikov 1974: 21). Tekelleşme sonucunda banka sermayesi sanayi sermayesiyle bütünleşerek tek bir mali sermaye haline gelmiş ve hisseli büyük şirketler ortaya çıkmıştır (Grenet 2012: 351). İkinci kuşak sanayinin ve sanayi tekniklerinin gelişmeye başlaması ile finans kapitalin güçlenmesi, dünyadaki hammadde alanlarının paylaşılmasını, sermaye ihracı için yeni mekân ve değerlendirme alanlarının metalaşmaya açılmasını amaçlayan emperyalist yayılcılık eğilimi meydana getirmiştir (Beaud 2015: 187-188). Bu yayılcılık eğilimi, 1873 yılında önce Avusturya'da ardından Almanya'da meydana gelen borsa krizi sonucunda bankaların iflas etmeye başladığı, maliyetlerin arttığı ve buna bağlı olarak büyüme ve kâr oranlarının düştüğü dönemde artmıştır (Beaud 2015: 187-188). İngiltere'de ihracat %25'lik düşüş kaydetmiş ve 1879'da 13.130 şirket iflas ederken, Almanya'da korumacı politikalar yükselmiş ve kartelleşme artmıştır (Beaud 2015: 188-189). Ulusal kapitalizmler sermaye ihracı ve meta arayışlarını arttırmışlardır (Beaud 2015: 230).

Sermaye ihtiyacının giderek artmasına bağlı olarak tekelleşmenin de giderek artması, dünya üzerinde ekonomik önem arz eden toprakların sermaye sahipleri arasında

sermayedarın sermayesi ve gücü oranında bölüşülmesi gereksinimini doğurmuştur (Lenin 2003: 69-70). Kapitalist gruplar arasındaki bu tarz bir paylaşım, siyasal, ekonomik ve toplumsal alanlarda keskin rekabeti ve şiddetli çatışmaları da içeren yeni ilişkilerin ve koşulların meydana gelmesine neden olmuştur (Lenin 2003: 77; 89-90). Başka bir deyişle, kapitalist birikim sisteminin üretim, serbest rekabet ve sermaye ilişkileri gibi temel niteliklerinden bazılarının gelişimi ya da doğrudan devamı sonucunda emperyalizm meydana gelmiştir (Lenin 2003: 89). Emperyalizm tekelci kapitalizmin kendisidir ve sömürgeci siyasetin form değiştirerek yeniden ortaya çıkmasıdır (Lenin 2003: 90; Yurtsever 2011: 206).

Emperyalizm, tekelci kapitalizm ile siyasetin, devletle tekellerin birleşmesi ve tek mekanizmada kaynaşmasıdır. Emperyalizmi meydana getiren koşullar ilk olarak üretim ve sermayenin aşırı yoğunlaşmasından dolayı tekellerin oluşmasıyla ortaya çıkmaktadır. Tekellerin başat olarak ortaya çıkmaları üretim ve sermayeyi giderek daha fazla yoğunlaştırmakta ve kapitalist birikimin bir üst evreye çıkmasına neden olmaktadır. Bu koşullara bağlı ve ek olarak, banka sermayesinin sınıî sermaye ile kaynaşması gerçekleşmekte ve sermaye ihracının yanı sıra meta ihracı da önem kazanmaktadır. Sermaye ihtiyacının artması sonucunda dünyayı bölüşmek üzere global çapta kapitalist tekelleri kurulmakta ve ekonomik açıdan önemli bölgeler bölüşülmeye çalışılmaktadır (Lenin 2003: 89-90).

Kapitalist aşamada hali hazırda iç pazarın bölüşümünü gerçekleştirmiş olan ulus-devlet, özünde sınırları dışında kalan bölgelerde egemenlik kurmak olan emperyalist aşama ile de uluslararası çıkarlarını gerçekleştirmektedir. Bu nedenle, kapitalizm ile emperyalizmin çıkarları devletin çıkarları haline gelmektedir (Yurtsever 2006: 203). Ulus-devletler emperyal bir eğilimle kendi sınırlarının dışında kalan bölgelerde askeri, siyasi, kültürel ve ekonomik denetim kurarak kendi tekellerinin ekonomik kazanımlarını genişletmektedirler. 1893 yılında İngiltere'nin sınırları dışında kalan topraklara aktardığı sermaye tüm ülke servetinin %15'ine tekabül etmiştir ve bu sermayenin yarısına yakını sömürge hükümetlerine verilen kredilerdir (Hobson 1902: 59). 1915'te bu aktarım oranı 2.5 kat daha artmıştır (Lenin 2003: 101). İngiltere'nin dış dünyaya sermaye aktararak elde ettiği 90-100 milyon sterlin civarındaki gelir, hem kendi dış ticaret gelirinin üzerindedir hem de en büyük ticareti gerçekleştiren ülkenin dış ticaret gelirinden 5 kat daha fazladır (Lenin 2003: 102).

19. yüzyılın sonlarına kadar dünyanın sömürgeci paylaşımı, birliklerini çok önceden tamamlamış İngiltere ile Fransa öncülüğünde gerçekleşmiştir. Ancak ulusal birliklerini yeni sağlamış ve endüstrileşme aşamasında hızla yol kat etmiş olan Almanya ve Amerika gibi yeni kapitalistler, kapitalist birikim sisteminin yapısal krizlerinden birinin yaşandığı dönemde paylaşım sürecine önemli rakipler olarak girmişlerdir (Beaud 2015: 199; Tanilli 2002: 128). 20. yüzyılda da dünyada Amerika, İngiltere ve Almanya başat olarak ortaya çıkmıştır. Bu bölüşüm koşullarında Almanya'nın diğer başat devletlere göre daha az sömürgeye sahip olması başat güçler arasındaki rekabetin keskinleşmesine neden olmuştur (Lenin 2003: 96-97). Diğer yandan tekelleşmenin giderek arttığı 1920-89 döneminin ardından tekelleşmenin doğal bir sonucu olan durgunluk dönemine girilmiş olması da rekabetin keskinleşmesine neden olmuştur. Büyük işletmelerin sermayece küçük işletmeleri alarak tekelleşmesi sonucunda işsizlik artmaya başlamaktadır. İşsizliğin yanı sıra sermayenin sürekli olarak ihraç edilmesi üretimdeki yoğunlaşmayı azaltarak sermaye sahiplerinin üretimden ayrılmasına neden olmaktadır (Lenin 2003: 101). Bu tarz aksaklıklar tekelci kapitalizmde iç pazarın durgunlaşmasına neden olduğu için global çapta rekabet de artmaktadır.

Tekelci kapitalizmin bir sonucu olan 1929 krizi de benzer eğilimler sonucunda meydana gelmiştir. 1920'li yılların Amerikan ekonomisi için refah yılları olduğu kanısı yaygın olsa da (Beaud 2015: 198) bu yıllar Amerika'da üretimin azalmaya başladığı, piyasalarda durgunluğun yaşandığı ve kâr hadlerinin düşmeye başladığı bir dönem olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın ardından Amerika'daki sınaî sermayenin büyük oranlarda dış dünyaya aktarılması, tekelleşmeler sonucunda Amerikan iç pazarında büyük bir durgunluğun meydana gelmesi ve uluslararası rekabetin artması sonucunda kâr oranlarının baskılanmasına neden olmuş ve sabit sermaye üzerinden kâr oranları düşmüştür (Yeldan 2009: 3). Amerika'da 1929-1933 yılları arasında sanayi üretiminde %47 oranında düşüş gerçekleşmiş ve GSYİH %30 oranında gerilemiştir. İşsizliğin %20 civarında arttığı bu dönemde toptan eşya fiyat endeksinde %33 oranında düşüş meydana gelmiştir. Amerika'daki bu deflasyonist eğilim, diğer sanayileşmiş ülkelerde de yaklaşık %30 oranında bir gerileme ile ortaya çıkmıştır (Romer 2003, https://eml.berkeley.edu/~cromer/Reprints/great_depression.pdf, 30.03.2019'da erişildi). 1929 ekonomik buhranı, sanayinin yanı sıra bankacılık ve finans gibi diğer sektörleri ve

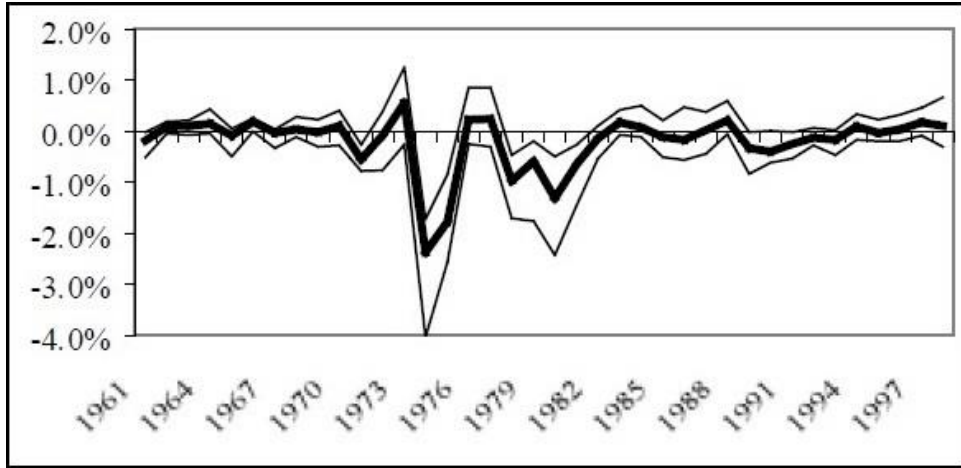
para birimini altına bağlayan diğer ülkeleri de etkilemiş ve dünya çapında rekabetin keskinleşmesine ve çatışmaların meydana gelmesine neden olmuştur.

1.4. Kapitalizmin Krizi ve Neoliberal Politikalara Geçiş

1.4.1. Kapitalist Sistemde Altın Çağ ve Sonrasındaki Yapısal Kriz

1946-74 arası dönem, Fordist üretim ve Keynesyen refah devleti modeli ile finans kapitalin hareketlerini kısıtlayan Bretton Woods sistemi ile kapitalizmin merkezindeki gelişmiş ülkeler ve çevre ülkelerde kalkınmacı ve görece bir refah döneminin yaşanmasına neden olmuştur (Sancaktar 2009: 200-202). Bu dönemde dünya ekonomisi %2.9 oranında büyüme göstermiştir (Yeldan 2009: 4). Kapitalizmin “Altın Çağı” olarak nitelendirilen “emperyalizmin çatışmacı özelliği görece daha hafif seyrettiği” (Boratav 2010: 42) tekellerin ve ulus-devletlerin dünyanın paylaşımı yarışına henüz tam girmedikleri ve reel sosyalizmin sıcak çatışmalara karşı henüz sınırlayıcı bir unsur olduğu bir dönemdir.

Kapitalizmin iç çelişkilerinin arttığı ve Batı Avrupa-Japonya gibi merkez kapitalistlerin rekabet güçlerini arttırdığı 1960’ların ikinci yarısından sonra gelişmiş ülkelerde iktisadi büyüme yavaşlamaya başlamıştır. Bu dönemde diğer yapısal krizlere benzer şekilde bankalar batmış, borsa endeksleri düşmüş, maliyetler yükselmiş, pazarlar daralmış, kâr oranları düşmüş, rekabet keskinleşmiş ve sisteme belirsizlik hâkim olmuştur (Beaud 2015: 190). Kâr hadlerinin düşmesi istikrarlı birikim imkânlarını ortadan kaldırmıştır (Arın 1985: 104). 1973 Ekim ayı itibarıyla 5.11 dolar olan petrol fiyatları, 1974 Ocak ayında 11.65 dolara kadar yükselmiştir. Batılı ülkeler, sanayileri için gerekli olan petrole gelen zammın getirdiği kayıplarını önlemek için satış fiyatlarında artışa gitmiştir. Sanayi mallarında petrol fiyatlarına bağlı olarak meydana gelen fiyat artışı, sanayi mallarının tüketicisi olan petrol sağlayıcı ve azgelişmiş ülkeleri (AGÜ) ciddi ölçüde olumsuz etkilemiştir (Sander 2009: 489).

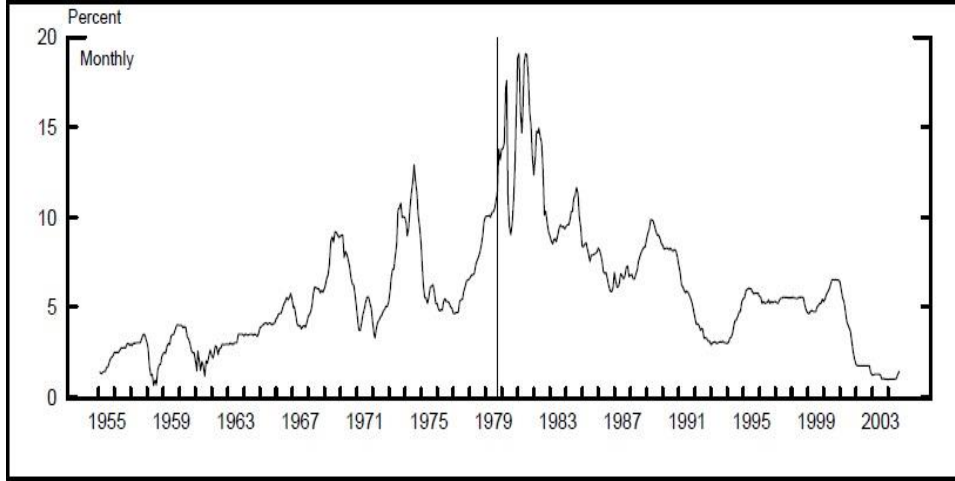

Grafik 1.1: Ticaret şoklarının yüzdesel olarak GSYİH'ye etkisi, (Easterly, 2001)

Not: Ortalama güven aralığı, tüm gelişmekte olan ülkeler.

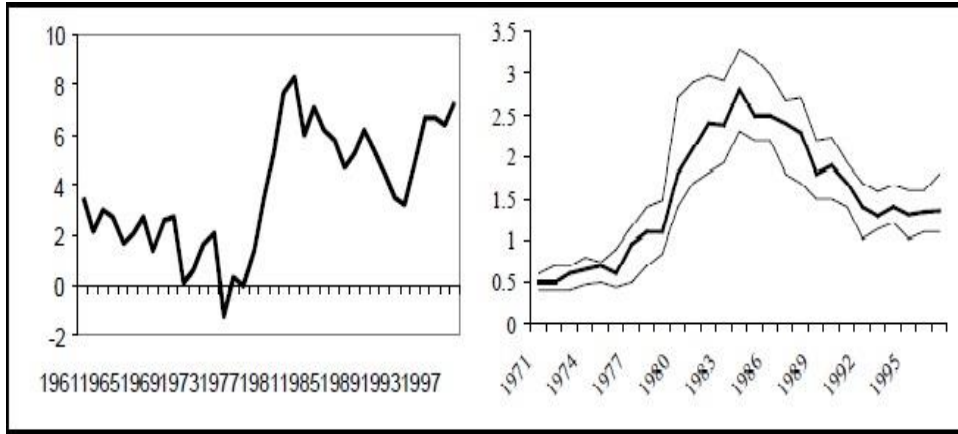
Grafik 1.1'de görüldüğü üzere, gelişmekte olan ülkelerde 1973-1976 yıllarında yaşanan ticaret şoku gayri safi yurt içi hâsılayı (GSYİH) negatif yönde etkilemiştir. 1979 yılında dünya ikinci petrol kriziyle yüz yüze gelen Amerika'da Fed Başkanlığı'nı devralan Paul Volcker, ülkesindeki yüksek enflasyon ile mücadele etmek adına faiz artırımına gitmiş (Fındıkçioğlu 2009, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/imf-kriz-faizler/4126>, 4 Kasım 2017 tarihinde erişildi). 1981 yılı itibarıyla federal fon oranları %20'ye yükseldiğinde Volcker, deflasyonu başlatmıştır. Enflasyon %11'den %4 seviyesine düşmüş, Amerikan ekonomisi yumuşama göstermiş ve ABD tahvillerine akış başlamıştır. Volcker Şoku ile dolar, diğer para birimleri karşısında güç kazanmıştır. Ancak AGÜ'lerin borçlanması dolar üzerinden olduğu için bu ülkelerin tüm yatırım kaynakları borç ödemesi aracılığıyla Batı'ya akmıştır (Hanieh 2015: 103). Doların değeri ancak 22 Eylül 1985 yılında New York'ta Amerikalı yetkililer ve diğer G-5³ ülkeleri arasında imzalanan Plaza Anlaşmasıyla düşürülebilmştir (Frankel 2015: 1). 1985-87 yılları arasındaki iki yılda doların değeri %40 düşmüştür (Frankel 2015: 1).

³ G-5: Amerika'nın yanı sıra İngiltere, Japonya, Almanya ve Fransa.

Grafik 1.2: Aylık efektif Fed fon oranları (Lindsey, Orphanides&Rasche, 2005)

Grafik 1.2’de görülen dikey çizgi Volcker’ın 6 Ağustos 1979’da Fed başkanı olduğu tarihe işaret etmektedir. 1979 yılında göreve gelmesiyle efektif fon oranlarında büyük dalgalanma meydana gelmiş, şok faiz artırımını sonucunda kısmen aşılabılmıştır. Grafik 1.3’de Volcker Şoku’nun ABD’deki reel faiz oranlarına etkisi ve AGÜ’lerin borçlanma oranları gösterilmiştir. Grafiğe göre, reel faiz oranlarındaki artışı gösteren eğri ile AGÜ’lerin borçlanmasını gösteren eğri benzerlik göstermiştir. 1979 itibariyle ABD’de reel faiz oranları artarken küresel çapta dolar değer kazanmış, borçlu AGÜ’lerdeki mevcut dış borçların faizlerinde artış meydana gelmiştir (Easterly 2001: 12-13). Volcker şoku olarak bilinen faiz artışı ile birlikte üçüncü dünya ülkeleri dış borç krizine girmiş ve dış kaynak bulmak amacıyla siyasi, hukuki, iktisadi ve toplumsal politikalarının kontrolünü uluslararası sermayenin üst organları lehine yitirmeye başlamışlardır (Boratav 2010; Easterly 2001: 12; Yeldan 2009: 4). Bu ülkelerin 1980’lerle birlikte neoliberal birikim modeline geçişleri uluslararası sermayenin çevre ülkelere başlattığı emperyalist saldırılara paralel bir süreç izlemiştir.

Grafik 1.3: ABD'deki reel faiz oranları ve AGÜ'lerdeki dış borcun GSYİH'ye oranı
(Easterly, 2001)

Küresel çapta 1800'lü yılların ortalarından beri borçlanma, yaygın bir şekilde gerçekleşmiştir. Ancak 1970'li yıllardan itibaren dünya çapında borçlanmalar giderek artmış ve en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 1980'ler itibariyle çevre ülkelerin dünya nüfusundaki yeri %82.9 iken %85.9'a çıkmış olsa da, bu ülkelerin GSYİH'deki payları %29.2'den %19.3'e düşmüştür (Kazgan 1997: 89). Bu dönemde kapitalist merkezlerden çevre ülkelere sermaye akışı sürerken çevre ülkeler giderek kötüleşen ekonomik durumları yüzünden yalnızca borçların faizlerini ödeyebilecek duruma gelmişlerdir (Sönmez 1998: 25).

Latin Amerika gibi siyasal bağımsızlığını sonradan kazanan ülkelerde borçlanma sürekli artmıştır. AGÜ'lerin 1955 yılına ait toplam borçları Ulusal Planlama Örgütlerinin verilerine 6.8 milyar dolar olarak kaydedilmişken Dünya Bankası (World Bank-DB) toplam borcun 13.5 milyar dolar olduğunu açıklamıştır (Sönmez 1998: 121-122). Veriler farklı olsa da az gelişmiş ülkelerin borçlanma hızları kötü ekonomik gidişatın göstergesi olmuştur. DB, 1955-60 döneminde dış borçlanmadaki artış hızını yılda %14.8 olarak kaydederken 1960-72'de bu oran %16.8'e çıkmış ve 1970-73 döneminde %18 iken 1973-74 arasında %26'ya ulaşmıştır (Sönmez 1998: 131). Az gelişmiş ülkelerdeki bu borçlanma hızı 1973 petrol krizinden sonra giderek daha fazla artmış ve petrol artışlarındaki olumsuzluk çevre ülkelere yüklenen yükler ile giderilmeye çalışılmıştır.

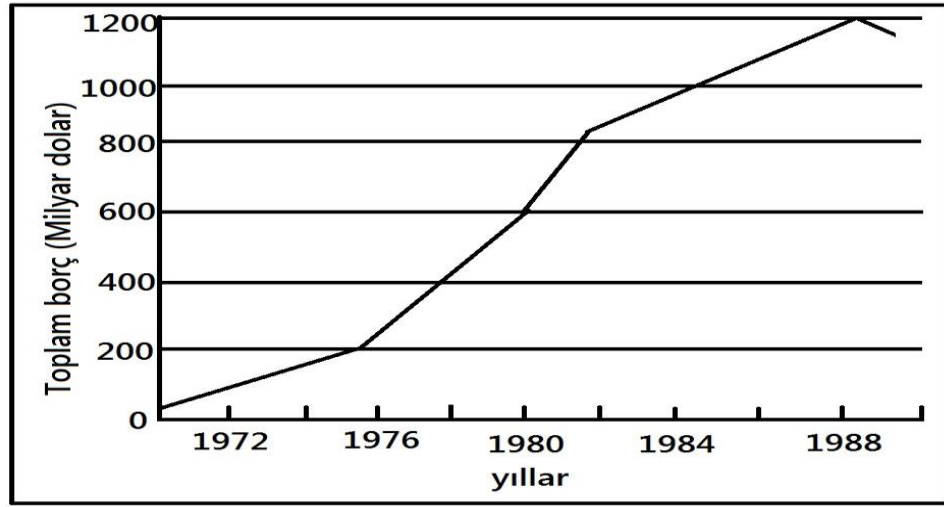
Yapısal krizlerin devam etmesi, egemen kapitalist devletler ile bu devletlerin egemenlikleri altında bulunan devletler arasındaki iktisadi uçurumun büyümesine, sermayenin yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine neden olmuştur (Mısır 2011: 322). Serbest piyasa mekanizmalarının çevreden merkeze sürekli olarak faiz ve kâr aktarmaları çevre ülkelerdeki tüm yatırım kaynaklarının merkezde birikmesini sağlamıştır. Çevre ülkelerin gelir artışı sınırlanırken dış borçlanmaları da artmış ve bu sebeple az gelişmiş ülkeler sürekli borç krizlerine sürüklenmişlerdir (Kazgan 1997: 102-103). Dış finansman olanaklarının artması ve çevre ülkelerin bu olanaklara kolayca ulaşabiliyor olması durumu, önemli bir kaynak olmuşsa da merkez ülkelere olan bağımlılık, sanayileşmiş ülkelere olan talebin artmasına neden olduğundan kısır bir borçlanma döngüsü oluşmuştur. Sistemdeki krizlerin aşılması için çevre ülkelerin borçlandırılması merkez kapitalist ülkeler için koruma aracı olarak görülmüştür (Sönmez 1998: 137-138).

Petrol şoklarını takip eden yıllarda finansallaşma kapsamında emek piyasalarında ve finans sisteminde kuralsızlaşma (de-regülasyon) başta olmak üzere bir dizi köklü siyasal değişiklik yapılmıştır (Lapavitsas 2009: 39). Finansal serbestleşme ile finansal faaliyetler üzerindeki sınırlar kaldırılmış ve yurt içi tasarrufların yatırıma yönlendirilmesi kolaylaştırılmıştır (Painceira 2009: 259). 1970'lerde Organization of The Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü-OPEC) ülkelerinin petrol krizinden kazandığı gelirler tekrar batılı bankalara yatırılarak stoklanmıştır. Petro-dolarların sürekli olarak stoklanması, biriken ancak atıl hale gelen sermayenin oluşmasına neden olmuştur. Bu tarz bir birikimin kapitalist birikim modeline aykırı olması nedeniyle petro-dolarların dönüştürülerek yeniden dolaşıma sokulması gerekmiştir. Petro-dolarların dolaşıma sokulması, mevcut Keynesyen sistemin finansın ulusal olduğu görüşünü taşıması sebebiyle mümkün olmamıştır (Yeldan 2008: 102).

Yapılan finansal düzenlemeler vasıtasıyla normal şartlarda kredi olarak verilmeyen yatırımların çevre ülkelere kredi olarak verilmesi mümkün hale getirilmiştir. Yatırımlar, borç edinim ihtisasından izole olarak uluslararası bankalarca da borç olarak verilirken çevre ülkelerin de kendi sermaye denetimlerinde gerçekleştirdikleri yeni düzenlemeler, yabancı sermayenin kendi piyasalarına akışını sağlamıştır (Yeldan 2008: 19). Bu sayede, çevre ülkelerin ithalat hacmi genişlemiş ve merkezin kârlılığı artmıştır.

Petro-dolarlar üzerindeki denetimlerin kaldırılmasıyla gerçekleştirilen bu para dolaşımı, 1970'deki krizlerin sert bir krize dönüşümünü engellerken çevre ekonomilerin de borçlar üzerinden büyümesini sağlamıştır (Altvater 2009: 352). Finansal serbestleşme sayesinde yerli ve yabancı yatırımcılar arasındaki finansal işlemlerin kolaylaşmasıyla borçlanma artmış (Painceira 2009: 265) ve çevre ülkelerde sürekli bir borç çevrimine muhtaç kalınmıştır (Kazgan 1997: 77-78).

Grafik 1.4:AGÜ'lerin toplam borcu (Gibson ve Tsakalatos, 1996)

Grafikte 1.4'de görüleceği üzere; 1970 yılından sonra gelişmekte olan ülkelerin dış borçları düzenli olarak artış göstermiştir. AGÜ'lerin 1970 yılında 62.5 milyar dolar olan dış borçları, 1980 yılında 561.4 milyar dolara, 1984'te ise 845.6 milyar dolara çıkmıştır (Kazgan 1997: 79). Özetle; 1982'de yaşanan borç krizinin altı nedeni olduğu söylenebilir: Bunlardan birincisi, fazla ve kontrolsüzce alınan kredilerdir. İkincisi, alınan kredilerin verimli ve doğru yönde kullanılmamasıdır. Üçüncüsü, hammadde ve tarımsal ürünlerdeki fiyat düşüklüğü -borçlu ülkelerin tarım ülkesi olmaları ve yalnızca tarım ürünleri ihracatı yapabiliyor olmaları sonucu ihracatın düşmesidir. Dördüncüsü, merkez ülkelerden yapılan ithalatın artmasıdır. Beşincisi, petrol fiyatlarındaki artış ve altıncısı toplumsal harcamalardaki artıştır (Sancaktar 2009: 205-206).

1981-82 döneminde Reagan yönetiminin ortaya koyduğu monetarist ağırlıklı politikalar ekonomik durgunluk ile birleştiğinde, faiz oranların artması borçlanan az

gelişmiş ülkelerin ana para ve faizden oluşan ödeme programını bozmuş ve 1982 borç krizi meydana gelmiştir (Sönmez 1998: 138). Krizi engellemek için yapılan mali genişleme ve açık kredi uygulaması, hali hazırda azalan üretimle birleşerek enflasyonu arttırmış, bütçe açığının oluşmasına neden olmuş ve dünya ekonomisi stagflasyon ile karşı karşıya kalmıştır (Adda 2002: 185; Rosier 1991: 62-63).

Güney Amerika'da ilk olarak Meksika 13 Ağustos 1982'de moratoryum ilan etmiştir. Bu gerçekleştiği sırada bankaların yalnızca Güney Amerika ülkelerinden bir yıldan daha uzun vadeli alacakları 200 milyar dolar seviyesindedir. Bu miktar, dünyadaki ilk yüz bankanın gelirinden 50 milyar dolar daha fazladır. Bu vaziyet bankaların paniğe kapılmasına neden olmuş, dolayısıyla Güney Amerika'ya yapılan finansman tamamen kesilmiş ve zaman kazanmaya dayalı bir çözüm oluşturmuştur. Ancak bu, krizin bütün kıtaya yayılmasına imkân vermiştir (Adda 2002: 187).

Doğu Avrupa'da ise ekonomik gidişata ilk tepki Kosovalı işçilerden ve öğrencilerden gelmiş, ayaklanmalar önce darbeye daha sonra bağımsızlık istemine dönüşmüş ve devlet tarafından oldukça sert biçimde bastırılmıştır (Bora 1991: 92). Az gelişmiş ülkelerdeki bu durum, tüm dünyada kapitalizmin finans krizinde olduğuna işaret etmiştir. Merkez ülkeler krizin suçunu az gelişmiş ülke yönetimlerine atmış olsa da kriz doğrudan merkez kapitalist devletlerde ortaya çıkmıştır (Yeldan 2009: 2). Çevre ülkelere sorumluluk yüklenmesi istikrar politikalarına geçilmesine neden olmuş; International Monetary Fund'un (Uluslararası Para Fonu-IMF) yönettiği bu stratejiler çevre ülkelerin büyümesini durdurmuş ve bu ülkeler için altın çağı açılmamak üzere kapatmıştır (Adda 2002: 18-188).

1.4.2. Neoliberal Politikaların Çözüm Olarak Uygulanması

Kapitalist sistemde meydana gelen yapısal kriz büyük sorunlara yol açtığı için çözüm olarak topyekûn bir yapılandırılmaya gidilmesi gerekmiştir. Bu yapılanma, 1980'lerden itibaren neoliberal politikaların kabulü ve bu politikaların uygulanışı ile başlamıştır (Sancaktar 2009: 206). Neoliberal politikalar, kısaca piyasanın devletin üzerinde görülmesi ve rekabetçi piyasanın varlığını temel alan politikalar olarak tanımlanmaktadır. Neoliberalizm, yoksulluğun ortadan kalkmasının serbest piyasa ekonomisiyle mümkün olacağını savunan iktisadi bir teoridir. Bu teoride devlete ait

mülkiyetlerin özel girişimlere bırakılmasının yanı sıra devletin ekonomiye her türlü müdahalesinin sınırlandırılmasını gerekli görmüştür (Harvey 2015: 72-73; Heywood 2011: 67-69). Neoliberalizm için önemli olan bir diğer kural sermayenin hareketliliğidir. Üretkenliğin arttırılmasının bir sonucu olarak fiyatların düşürülmesi enflasyonist eğilimleri de ortadan kaldıracığı için uluslararası rekabetin arttırılması önem arz etmiştir. Bu nedenle sermayenin sektörler, bölgeler ve ülkeler arası hareketliliğinin kısıtlanmaması için bütün engellerin ortadan kaldırılması gerekmiştir. Bu bağlamda devletlerden sermayeyi kısıtlayan engelleri kaldırmaları ve piyasalarını küresel ticarete açmaları beklenmiştir (Harvey 2015: 74).

Altın çağa tekrar dönebilmek için öngörülen çözüm seçenekleri, gerçekleşen büyümenin maksimum sınırlarına ulaşılması nedeniyle azalmıştır (Yeldan 2009: 2). Bu amaçla uygulanabilecek iki seçenek gündeme gelmiştir. Bunlardan birincisi, yurt içi talebin arttırılması olmuştur; ancak bu aynı zamanda emek gücüne ayrılan payın arttırılması anlamına da gelmektedir. İkinci seçenek ise sermayenin finansal yatırım alanlarına aktarılmasıdır. Diğer bir deyişle, paranın uluslararasılaşmasıdır (Yeldan 2002: 22). Bu bağlamda Reagan yönetimi üç hamle yapma kararı almıştır. Bunlardan ilki, sermaye üzerindeki denetimlerin kaldırılması olmuştur. Sermaye üzerinden alınacak vergilerin ve diğer kontrol mekanizmalarının kaldırılması ile sermayenin aktarılacağı yeni alanların açılması sağlanmıştır.

İkinci olarak, askeri gücün arttırılması yani militarizme yönelme gerçekleşmiştir. Bu sayede ise elde edilen yeni tarz sömürgelerin hem korunması sağlanmış hem de olası direnişler için çözüm sağlanmıştır. Sonuncu olarak, sermayenin merkez ülkelerden çevre ülkelere aktarılmasını sağlayarak gerek cari açıkların azaltılması ve gerekse üretimin arttırılması gerçekleştirilmiştir. Bu sayede Amerikan ekonomisi büyüyüp genişlerken az gelişmiş çevre ülkeler daralmaya gitmek ve borçlanmak zorunda kalmıştır (Köse ve Öncü 2006: 72). Bu nedenle, mevcut ulus-devlet yapısının değiştirilmesi gerekmiştir. Özellikle gelişmekte olan çevre ülkelerin kapalı ekonomilerini dışa açmak gerekmiş ve bunun için birçok ülkenin hukuk sistemi revize edilmeye başlanmıştır.

Yapısal reformlar olarak adlandırılan sermayenin kamusal olana saldırısı ve birikimi ele geçirmeye çalışması, kamu harcamalarının kısılmasına, fiyat ve ücretlerdeki

düzenlemelerin ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur. Fiyatların artması, tüketimin daralması sebebiyle IMF, AGÜ'lerden paranın yabancı değerinin düşürülmesini ve faiz oranlarının yükseltilmesini beklemiştir. De-regülasyon ve özelleştirmeler sayesinde devletin ekonomiye olan görünür müdahalesinin yerini pazar mekanizmasının yapısında var olduğu kabul edilen görünmez el almıştır (Işıklı 2011: 103). Buna bağlı olarak, bu dönem AGÜ'lerde çok fazla özelleştirme yapılmış ve rekabet unsuru ön plana çıkarılmıştır (Paraire 2012: 389-390). IMF ve DB'nin uyguladığı kemer sıkma politikaları, kalkınmak bir yana 1980-1990 döneminde çevre ülkelerin borçluluğunu üç kat arttırmış ve yaşam standartlarının %60 oranında düşmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra AGÜ'lerden merkez ülkelere 178 milyar dolar sermaye akışı olmuştur (Yıldızoğlu 2003: 62). Programı uygulayan çevre ülkelerde GSYİH yılda 1.4 oranında gerilemiştir (Başkaya 2011: 141-142). Sosyalist çevre ülkelerce alınan borçlar üreticilerin bireysel tüketim harcamaları için kullanılırken; çevre kapitalist ülkelere alınan borçlar ise mülk sahiplerince kullanılmıştır. Hem sosyalist çevre ülkelerin hem de kapitalist çevre ülkelerin borçlarının yükü ise işçi sınıfı üzerine yüklenmiştir (Petras 1987: 56). 1999 yılı itibariyle tüm bu uygulamaların çevre ülkeler için işlevsiz olduğu açıklanmış (Balkan 2000: 68), çevre ülkelerde işsizlik, yoksulluk ve ücret adaletsizliği artmıştır (Özkaplan 2000: 34). 1980-1995 dönemleri arasında merkez ülkelerin yatırımcı şirketleri ise, beklendiği gibi sermaye birikimlerini arttırarak hızla büyümüşlerdir (Yıldızoğlu 2003: 222-223).

Neoliberal politikalar sermaye birikiminin devamlılığını sağlamak amacıyla yapısal krize bir çözüm olarak sunulsa da AGÜ'lerde yeni krizlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu durumun sebeplerinden biri, neoliberalizmin kendi iç çelişkilerine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Neoliberalizmin ilk çelişkisi, gerek AGÜ'lerde gerek gelişmiş sanayi ülkelerinde zamanla meydana gelecek tekelleşme sorunudur. Neoliberalizmin rekabeti öngören anlayışı ve bu anlayış ile rekabetin keskinleşmesi durumunda koruyucu tedbirlerin ortadan kaldırması sonucunda güçlü sermayedarların güçsüzleri piyasadan atması kaçınılmazdır. Bu tarz bir ilişki hem yerel hem küresel çapta tekelleşmelerin meydana gelmesine neden olmaktadır (Harvey 2015: 75).

İkinci çelişki sınırlı devletin müdahalesi ya da tepkisizliğinden kaynaklanmaktadır. Piyasada rekabet unsuru olan aktörler, aynı zamanda piyasayı düzenleyen güçler haline gelmektedir. Bu güçlerin maliyetlerin kısılması adına

gerçekleştirdikleri uygulamalar diğer aktörlerin de benzer uygulamalar gerçekleştirmesine zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle rekabetin keskinleşmesi aynı zamanda piyasada kaos meydana getirmektedir (Harvey 2015: 75-77). Neoliberalizmin son çelişkisi siyasaldır ve devlet yapılanmasına etkisinden kaynaklanmaktadır. Neoliberal politikalar eşliğinde örgütlenen devlet bireylere seçme özgürlüğü vaadi vermektedir. Ancak seçme özgürlüğünün sendikalaşma gibi kolektif yapılar çerçevesinde olması engellenmiştir (Harvey 2015: 77). Bu durum, bireylerin suni bir sivil toplum anlayışı ve kimlik siyaseti çerçevesinde örgütlenmesine neden olmuştur.

1.5. Milliyetçilik

1.5.1. Milliyetçiliğin Tanımı ve Kapsamı

15. ve 16. yüzyıllarda kitlesel hareketlerin ideolojisi milli anlayış içermekten ziyade daha çok dini içerikli olmuştur (Gellner 2007: 60; Hobsbawm 2010: 96-97). Milli homojen bir birlik yerine din temelli genel bir meşruiyet kurmuş olan feodal modelin ve yönetiminin yerini üretim ilişkilerinin kapitalist birikim modeli lehine değişmeye başlamasıyla homojen bir birlik oluşturma modeli olarak milliyetçilik öne çıkmaya başlamış ve Avrupa’da hâkim ideoloji halini almıştır (Kedourie 1971: 66). “Milli” kavramı çerçevesinde yapılandırılan kurum, yasa ve düzenlemeler ekonomi ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olduğu için (De Molinari 1899: 957; Hobsbawm 2010: 46) milliyetçiliğin de temelinde ekonomik ilişkiler bulunduğu kabul edilmektedir (Smith 1994: 147). Feodal sistemden mutlak monarşilere geçişte ticaret sermayesinin doğması ve büyük ölçekli ticaret ağlarının giderek genişlemesi etkili idari yapılanma, düzenli ve profesyonel ordulara olan gereksinimi arttırmıştır (Smith 1994: 100-101). Sermaye sahibi burjuva kendi çıkarlarını korumaya çalışmış ve milliyetçilik sayesinde burjuva sınıfının çıkarları toplumsallaştırılarak siyasal alanda iktidarı elinde bulunduranların doğası ile ilgili hükümler dizisi olarak ortaya çıkmıştır. Mutlak monarşilerin siyasal hayatta etkin olmasıyla milletler daha çok “eşik ilkesi” kriterine göre inşa edilmiştir (Hobsbawm 2010: 54). Eşik ilkesi, millet oluşturacak seviyede görülen halkların millet sayılarak diğer halkları da bünyesinde toplaması olarak tanımlanmaktadır ve bu ilke vasıtasıyla çok sayıda küçük millet yerine az sayıda büyük

milletler oluşmuştur. Eşiği aşacak büyüklükte sayılmak için milletin devlet ile tarihsel bağı ya da geçmişle bağı olması, azılı milli edebi ve idari dil ve yerleşik kültürel bir elitin varlığı ve kanıtlanmış bir fetih niteliği kriterlerinin sağlanmış olması gerekmektedir (Hobsbawm 2010: 55-56).

1880-1914 döneminde meydana gelen ekonomik krizin yarattığı koşullar 1. Dünya Savaşı'nın da nedenlerini oluşturmuştur. Savaşın ardından hâkim olan yeni koşullar millet olma şartını eşik ilkesi kapsamında çıkartarak topluluklara kendi kaderini tayin etme hakkı tanıyan “self-determinasyon ilkesi” kapsamına sokmuştur. Kendi kaderini tayin hakkına göre millet olmanın şartı kendini millet olarak kabul eden grupların belli bir toprakta devlet kurmasına bağlanmıştır (Hobsbawm 2010: 126). Parçalanan imparatorluklardan sonra ulus-toplumlar ve ulus-devletler içerisindeki kitlelere yapıştırıcı görevi üstlenecek şekilde araçsallaşan milliyetçilik, ulus-devletin kültürel ve politik birliği içinde güçlü bir aidiyet kimliği oluşturmasında başlıca etkenlerden biri olmuştur (Yıldırım 2006: 181). Buna ek olarak, milliyetçilik ideolojisi kültürel ve ekonomik farklılıklara sahip bölgelerin siyasal bir yapı içinde homojenleştirilmesini (Boztemur 2006: 168) ve bunun dışında kalan diğer ulusal topluluklar arasındaki sınırların çizilmesini sağlamıştır (Anderson 1986, Aktaran: Boztemur 2006: 168). Dış siyasette ötekileştirmeye ve sınırların çizilmesinenden olan milliyetçilik, kapitalizmin değişen düzenlenmelerine paralel olarak iç siyasette kitleler üzerindeki etkisini arttırmış ve kapitalizmin en temel çelişkilerinden biri olan emek-sermaye ve sınıf çelişkisini görünmez kılan ulus kimliği ile siyasi olana destek vermiştir (Kedourie 1971: 1). Kitleselel devrim hareketleri, oy hakkına dayalı siyasal yapılanma ve modern devletin idari varlığı vatandaş için sadakat odaklarının yeniden yaratılmasını gerektirmiştir (Hobsbawm 2010: 106). 1980'li yıllarda küresel borç krizinin meydana gelmesiyle ekonomik ilişkiler mekâna bağlı olmayan, kazancı maksimuma çıkartırken zararını minimuma indirgeyen işletme birimleri temelinde geliştirilmiştir (Hobsbawm 2010: 42-43). Bu tarz bir anlayışa rağmen devletin özel mülkiyeti ve sözleşme haklarını güvence altına alıyor olması sebebiyle ekonomideki millilik anlayışından vazgeçmek mümkün olmamıştır (Hobsbawm 2010: 45).

Ulusal kimliğin oluşturulmasında milliyetçilikönemli role sahiptir. Milliyetçilik ulus kimliğin oluşmaya başladığı evrede millete ait mitler, semboller, “ritüeller ve kolektif pratikler” (Aktoprak2010: 24) yaratmaya yaramaktadır. Milliyetçilik söylemi

dâhilinde bayrak, marş, kolektif başarının kutlandığı tarihsel zafer günleri veya anma günleri, bayramlar, şiirler ve özel kıyafetler gibi sembol ve rutinler aracılığıyla “ulus kişiselleştirilmekte” (Aktoprak 2010: 24), tarih ile bugün arasında süreklilik kurulmakta ve gündelik hayatın-siyasetin olağan işleyişine sokulmaktadır (Aktoprak 2010: 25). Ulus-devletin kurucusunun millet olmayışı ve aslında ulus-devletin milletin kurucusu olmasından (Hobsbawm 2010: 100) hareketle; ulus-devlet, devletin ve milletin temel bileşenlerinin sürekli yeniden üretildiği milliyetçiliğe sürekli olarak atıfta bulunmaktadır (Yıldırım 2006: 185). Milliyetçi ideoloji içinde millete ait olan kişinin kendi benliğini, yerini ve özgürlüğünü devlet sayesinde gerçekleştirdiği (Kedourie 1971: 44) söylemi sürekli olarak tekrarlanırken, bu ortak aidiyete ait olmayanlara karşı dışlayıcı söylem ve pratikler devletin ideolojik aygıtlarının da yardımıyla ile yeniden üretilmektedir. Olağan dönemlerde sürekli tekrarlanarak normalleşen ve eylemsizlik hali içinde kalan milliyetçi söylem ve pratikler, kriz zamanlarında (dış tehditler, ayaklanmalar, şok ekonomik krizler, sınıfsal çatışmalar, terör eylemleri, azınlık sorunları veya merkezi iktidarın çözülmesi gibi) aktifleşerek saldırgan bir kolektif eylemlilik halini alabilmektedir (Aktoprak 2010: 25).

Milliyetçiliğin temel unsurları toprak, dil, tarih, din, kültür, gelenekler ve ortak kökendir ve toplumun homojenleşerek organik bir bütünlüğe ulaşması ve sınıfsal farklılıkların görünmez kılınmasında işlevsel roller üstlenmişlerdir (Aktoprak 2010: 23). Bu temel unsurlardan hangisinin öne çıkacağını belirleyen o bölgenin tarihi, üretim ilişkileri ve dönemin siyasi ve sosyo-ekonomik koşullarıdır. Milliyetçilik kapitalist üretim biçiminin ve sınıfının iktidarı ele geçirdiği bir dönemde, egemen sermaye sınıfının kendi çıkarlarını milletin çıkarı olarak meşrulaştırdığı bir ideoloji olarak öne çıkmıştır ve dolayısıyla, değişen üretim ilişkileri milliyetçiliğin temel unsurlarının da zaman ve mekân içinde değişmesine yol açmıştır.

Milliyetçilik, temel unsurların dışında kalan gruplar ile yoğun bir çatışmayı beraberinde getirmektedir (Kedourie 1971: 44). Toplulukları birbirinden ayıran farklılıklar kutsal kabul edilmekte ve farklılıkların korunup geliştirilmesine önem verilmektedir. Başka bir deyişle, milliyetçilik iç siyasette ulusal dayanışmayı öngörmekte ve bu dayanışma genellikle dinsel ya da dilsel bütünlüğü temel alırken (Boztemur 2006: 167) farklılıkların ana göstergesi de daha çok dil ve din üzerinden gerçekleşmektedir.

Dilin doğal yolla oluşumu, eskiliği, kapsayıcılığı ve taklit içermeyişi (Kedourie 1971: 55-56) ve zaman-mekân sınırlarının dışına çıkarak kolektif bir ortaklık kurması (Aktoprak 2010: 23) millet olma koşullarından biri olarak öne çıkmasına sebep olmuştur. Dilin yanı sıra din unsuru da milliyetçi ideoloji için temel kıstaslardan biridir. Her etnik gruba egemen olan bir dinin varlığı ve dini farklılıklara sahip aynı kökenli grupların bile farklı etnik grup olarak algılanabilmesi, etnik kategorinin din ile ilişkisel bağı olduğunu göstermektedir (Aktürk 2006: 28-29). Bu durumu en iyi şekilde örnekleyen Sırp ve Bulgar milliyetçilikleridir. Bosna, Sırbistan ve Hırvatistan'da aile, ata ve akrabalık ilişkileri üst düzey önem arz ediyor olsa da bu ülkelerdeki milliyetçilikler daha çok din ile harmanlanarak ortaya çıkmaktadır (Calhoun 2009: 53). Boşnaklar ve Pomaklar Osmanlı döneminde Müslümanlaşan Slavlar olmalarına ve aynı etnik kökenden gelmelerine rağmen Hıristiyan Slavlar tarafından farklı etnik gruplar olarak görülmektedirler (Aktürk 2006: 29).

1.5.2. Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik

Anthony Smith (1994: 121) milliyetçiliği, milleti oluşturma potansiyeli olan halkın mensupları tarafından bir kimlik, bütünlük ve özerklik elde etmek ve bu kazanımlarını sürdürmek amacıyla oluşturulan bir ideoloji şeklinde tanımlamaktadır. Bu bağlamda bir ideoloji olarak milliyetçilik, bazı merkezi ideolojik önermelere sahiptir ve bu önermeler vasıtasıyla savunucularına ideolojik bir çerçeve çizmektedir. Bu önermelerden ilkinde göre dünya her biri kendine özgü tarihi ve kültürü olan milletlere bölünmüştür. İkinci önermeye göre, millet tüm siyasal gücün ve toplumun kaynağıdır ve millete bağlılık tüm sadakatlerin üstündedir. Milli devletlere tabi bireylerin kendi milli özelliklerini sürekli geliştirmelerini ve üstün bir millete sahip olmak için toplumla bütünleşmeleri gerekmektedir. Eğer insanlar özgür olmak ve kendi özüne ulaşmak istiyorlar ise bir devlete tabi olmak zorundadırlar (Kedourie 1971: 65). Diğer bir önermeye göre ise dünyada barış, adalet ve özgürlük hâkim olacak ise milletler özgür ve güvende olmalıdır (Smith 1994: 121). Milliyetçilik yalnızca millet ile ilgilenen bir ideolojidir. Bu nedenle milletin özerklik, birlik ve kimlik kazanmasını, ek olarak bu kazanımları devam ettirmesini amaçlamaktadır (Smith 1994: 122).

Milliyetçilik hem eski hem modern hem de doğallık ifade eden çokboyutlu bir niteliğe sahiptir (Smith 1994: 113). Milliyetçiliğin eskilik ve doğallık anlayışının üç sebebi vardır: Bunlardan ilki, milliyetçi ideolojinin her zaman her yerde ve her koşulda hazır ve nazır bulunmasıdır (Smith 1994: 222). Milliyetçilik, her bölgeyi kapsayabilecek geniş bir çerçeve sunduğu için bazı bölgelere özel olmak gibi bir durum söz konusu olmamıştır. İkincisi; milliyetçiliğin yalnızca küresel değil aynı zamanda toplumsal da olmasıdır. Faaliyetleri toplumun çoğunluğunu kapsamakta ve etki etmektedir (Smith 1994: 222). Milliyetçilik, yalnızca devlet içerisinde bürokratik bağlılığı sağlamamaktadır. Aynı zamanda toplumu oluşturan bireylerin günlük yaşantısına da etki etmekte ve düzenlemektedir (Smith 1994: 222). Üçüncüsü; millet, milli kimlik gibi kavramlar anlam olarak karmaşık ve çeşitlidir. Günlük pratiklerin her alanına temas edebilme yetisine sahiptir (Smith 1994: 223) ve bir taraftan sınıfsal farklılıkların üzerini rahatça örterken diğer taraftan kapitalizmin temel niteliklerine uygun olarak metalaşma ve yeni değerlendirme alanlarına yayılma sürecinde güçlü bir meşrulaştırma aracı ve askeri yapılanma gerekçesi olabilmektedir. Diğer bir deyişle, milliyetçilik hem her toplumda yer edinebilecek kadar genel, hem de her toplumun içinden kendisine ait bir şeyler bulabileceği ve/veya ekleyebileceği kadar özel olabilmeye kabiliyetindedir.

Milletin, milliyetçiliğin merkezinde yer alması, milletin bilinmeyen bir zamandan beri var olduğu ve milletlerin var olabilmesi için milliyetçiler tarafından uyandırılmaları gerektiği görüşünü barındırır (Smith 1994: 40). Bu görüş, milliyetçiliğin kökenlerinin neden tarihi bir zamanda arandığı sorunsalını meydana getirmektedir. Anthony Smith (1994: 73) bunun üç nedeni olduğunu savunmaktadır: Bunlardan ilki, ulus-devlet ile birlikte oluşturulan milletlerin tarihi etnik çekirdekler temel alınarak oluşturulmuş ve bu çekirdek etnilerin daha sonraları millet oluşturulurken yaygın biçimde kullanılmış olmasıdır. İkincisi, yalnızca ilk nedenden dolayı olmamakla birlikte, etnik milletin sosyolojik olarak oldukça kullanışlı oluşudur. Etnik millet modeli kendini halka ait bir toplumun içerisine kolayca yerleştirebilmekte ve konumlanabilmektedir. Üçüncü ve son olarak milliyetçilik, tarihi malzeme ve sembollere her zaman ihtiyaç duyduğu için etnik köken olmadan millet olma süreci tamamlanamamaktadır.

Millet; dil, din, inanç tarih ve kültür birliğine sahip toplulukların aynı toprak üzerinde ortak ekonomik ve toplumsal çıkarlara sahip bireylerinin aynı yönetsel birime aidiyet duygularıyla bağlanması sonucunda kurulmaktadır (Boztemur 2006: 163). Bu nedenle bir topluluğun kendini ortak özelliklere sahip millet olarak tanımlaması, diğer bir deyişle uluslaşması, kendisiyle aynı özellikleri taşımayan toplulukların farklı algılanmasına ve “doğal” olarak dışlanmasına ve topluluk içindeki sadakat, bağlılık gibi bağları güçlendirirken ötekileştirmeye de neden olmaktadır (Boztemur 2006: 163). Milli kimliğin oluşturduğu bu farklılık bilinci, milliyetçiliğin kolayca baskıcı bir görünüm kazanmasını ve etnik temizlik gibi eylemlerin “doğal” bir eylem olarak kabul edilmesine neden olmaktadır (Calhoun 2009: 9).

1.5.3. Milliyetçiliğin Kaynakları ve Türleri

Endüstri devrimi öncesi toplumlarda bir üst kimlik olarak yurttaşlık kavramı henüz ortaya çıkmadığı için toplulukların temel aidiyet kavramı genel olarak dinsel veya dilsel unsurlar üzerinden tanımlanmıştır. Ulus kavramının ifade ettiği anlam daha çok kültürel benzeşmeler ya da aynı şehri paylaşan bireyleri betimlemek ile sınırlı kalmıştır (Calhoun 2009: 13). Benzer şekilde ulus devlet öncesi feodal üretim biçiminde soya dayalı birlikten ziyade din unsuru topluluk bütünlüğünün temel meşrulaştırma aracı olmuştur (Calhoun 2009: 60-61). Başka bir deyişle, feodal sınıfının yönetme meşruyetinin temel referansı, devletin çekirdeğini oluşturması nedeniyle devlet tarafından desteklenen din olmuştur (Smith 1994: 93-94; 112). Bu tarz milliyetçilikler daha çok dini semboller kullanarak, üst tabakalar ve komşu etnilerle etkileşim kurarak diğer etnileri kontrol altına almaya çalıştıkları ve yayılcı özellikler sergiledikleri içinyatay etni adını almaktadırlar (Smith 1994: 90). Bu tarz milliyetçiliğe Westphalian düzen öncesi din savaşları örnek verilebilir.

Sanayi devrimi sonrasında kapitalist birikim modelinin temeli olan sermaye birikiminin sürekliliğinin sağlanması için yasama, yürütme ve yargının merkezi bir hükümette toplandığı, ticari faaliyetlerin yasalar dâhilinde düzenlendiği, vergi toplama ve harcama faaliyetlerinin denetlendiği, merkezi hükümetin denetimi dışında kalan güç erklerinin (Kilise gibi) tasfiye edildiği, yurttaşların şekilsel de olsa eşit haklara kavuşturulduğu merkezi bir yönetim şekli olarak ulusa dayalı devletleşme süreci

başlamıştır (Aktoprak 2010: 42). Sermaye birikiminin artması, ulusal pazarların ve kamusal düzene ilişkin alanların genişlemesiyle (Aktoprak 2010: 42) merkezi hükümetlerin iktidar aygıtları da güçlenmiş ve toplumun organik bütünlüğünü sağlamaya yönelik politikalar öne çıkmıştır. Bu bağlamda milliyetçilik, ulusun oluşturulması ve sürekliliğinin sağlanması için kamusal alanı genişletme ihtiyacını karşılamıştır (Boztemur 2006: 168). Uygun ortamın sağlanmasıyla milliyetçiliğin siyasal bir alana ait olduğu anlayışını edinen toplumlar, uluslaşma süreci olarak adlandırılan bir geçiş süreci yaşamışlardır (Boztemur 2006: 168). Bu etniler yatay etnilerin aksine iç siyasette etkili olmaları ve toplumsal sınıflara yayılma eğilimi göstermeleri sebebiyle daha yoğun bir etkiye sahiptir ve dikey etniler olarak anılmaktadırlar (Smith 1994: 90). Millete ait ulusal bir dil, diğer topluluk üyelerinin sahip olmadığı bir kimlik sağlayan ortak tarih ve belli bir yönetimin etrafında doğal olarak yer alındığına dair inanç dikey etnilerin temel anlayışını oluşturmuştur (Boztemur 2006: 165).

Milliyetçiliğin millet ile ilişkisi ve milletlerin kökenlerini tarih içinde araması etno-milliyetçilik kavramıyla ifade edilmiştir. Bu yaklaşıma ait milliyetçiliğin anlaşılabilmesi için “milli kimlik” kavramının incelenmesi gerekmektedir. Milli kimlik öncelikle siyasal bir toplumun varlığına ihtiyaç duymaktadır ve siyasi toplum, bireylerinin hak ve yükümlüklerine dair ortak yasalar, kamu düzeni, kurumlar ve sadakat anlayışıdır (Smith 1994: 24). Aynı zamanda topluluk mensupları kendileriyle özdeşleştirecekleri, sembolize edecekleri ve iktidar sınırlarını temsil edecek bir toprak parçasına ihtiyaç duymaktadırlar (Smith 1994: 24). Bu bağlamda Batılı tarzda milletin tanımı; belli bir ülkede aynı yasalar ve kurumlara sadakat gösteren halk topluluğu olarak yapılmıştır. Batılı tarzda yapılan tanımda dikkat çeken en önemli düşünce territoryal özelliktedir (Smith 1994: 25). Toprak milli kimliğin ilk unsurudur (Hobsbawm 1996: 24). İkinci unsur “patria” diğer bir deyişle vatan fikridir. Patria yasa ve kurumlarıyla merkezileşmiş ve siyasal iradeye sahip tek topluluktur (Smith 1994: 26). Merkezi iktidar, kontrol alanını genişletme amacıyla ülke içindeki zora dayalı denetleme araçlarını geliştirmektedir. Tanımlanan topraklar üzerindeki millet tanımı içinde ve dışında kalan grupların çatışması halinde kuvvetçe güçlü olan yönetme hakkını elde etmekte ve bu da sürekli bir silah kuvveti bulundurmayı ve denetim-

gözetim ve ideolojik meşruiyet üreten aygıtların sürekli olarak çalışmasını zorunlu kılmaktadır (Kedourie 1971: 116).

Milli kimliği oluşturan üçüncü unsur, yurt içindeki bireylerin biçimsel bile olsa eşit haklara sahip olmasıdır. Dördüncü unsur, milletleri yurt içinde halkı bir arada tutabilen temel bir anlayış ve/veya hissiyata, ortak bir ideolojiye ve kültüre sahip olmaktır (Smith 1994: 26-27). Merkezi iktidarın sürekli zora dayalı şekilde yönetimini sürdürmesi mümkün değildir. Merkezi iktidar, ulus bünyesindeki tüm toplumları temsil etme ve bu toplumlara eşit davranma vaadinde bulunmakta ama aynı zamanda disiplinize edici aygıtların (eğitim gibi) yardımıyla alt toplulukların ayıklanması, sindirilmesi, dışlanması, sürülmesi ya da asimile edilmesi uğraşına girişmektedir.

Homojen birliktelik (kültürün dâhil edildiği) ve yurttaşlık temelinde hem zor hem de rıza unsurlarını barındıran milliyetçilik anlayışının yukarıda sayılan dört niteliğine uymayan salt soya dayalı millet kavramı, “etnik” millet olarak adlandırılmaktadır (Smith 1994: 28). Her koşulda veya her yerde kendi evvel soyuna bağlı kalmaya çalışan sosyal-Darwinizm tarzı bir milliyetçilik yaklaşımı (Smith 1994: 28) çoğunlukla halkı milliyetçi emellerin nesnesi, milliyetçi çağruların merkezi olarak kabul etmektedir (Smith 1994: 29). Eylemlerini genellikle etnisiteye, etnisiteyi ise kan bağına bağlayan ve her daim bu bağın var olduğunu iddia eden ırkçı milliyetçilik anlayışı “primordiyalizm” olarak adlandırılmaktadır (Aktürk 2006: 25). Soy üstünlüğüne dayalı, primordiyalist milliyetçiliklerde farklı soylara karşı düşmanlık ön plana çıkmaktadır. Öte yandan, primordiyalist milliyetçilik ile yurttaşlık temelindeki milliyetçilik yaklaşımları arasında özellikle kriz dönemlerinde yoğun bir geçirgenlik yaşanmaktadır. Meşruiyet dayanaklarının çeşitliliği değişse de iki milliyetçilik yaklaşımında da soya atıf vardır ve koşulların değişimi ile sıkça birbirlerine dönüşebilmekte ya da birbirlerinin sebebi olabilmektedirler (Kedourie 1971: 66).

Etnik millet daha çok etnik grup ve etnik topluluklarda temellenmektedir. Dil, din ve benzeri kültürel farklılığa göre tanınan kültürel kolektif bir tip olarak tanımlanan etnik grup, soya ait mitlerin rolüne ve tarihine vurgu yapmaktadır (Smith 1994: 41). Etnik topluluğun ise ortak bir soy mitine bağlı olma, tarihi anılar paylaşma, özel bir yurt ile bağ kurma, sahip oldukları ortak kültürün diğerlerinden farklı olmasını sağlama, nüfusunun çoğunluğu arasında dayanışma duygusu olma ve kolektif özel bir ada sahip

olma gibi nitelikleri hâkimdir (Smith 1994: 42). Bir topluluğun bu özelliklere sahip olma oranı o topluluğun ideal etnik tipine yaklaşıma oranını da belirlemektedir (Smith 1994: 42). Primordiyalist milliyetçilikte, milliyetçi kimlik ve uygulamalar, kolektif tarihi bağlara, atalara ve toprağa dayandırılarak şekillenir (Calhoun 2009: 41). Primordiyalist etnik milliyetçilik görüşlerini ilköçelik üzerine kurmakta, etnikliğin tarih öncesi olduğunu ve ekonomi, siyaset gibi etkenlerden etkilenmeyeceğini savunmaktadır (Aktürk 2006: 24). Topluluğun akrabalık ve kanın üstünlükleri sayesinde birbirine bağlanması yabancıların dışlanmasına neden olmaktadır (Hobsbawm 2010: 83). İlkçi etnik milliyetçilere göre kültür eğitimle edinilmemektedir. Kültüre sahip olmanın temel kuralı, kültürün kan yoluyla edinilmiş olmasıdır (Hobsbawm 2010: 83). Bu vasıfların bir araya gelmesiyle etnik kimlik ve buna bağlı olarak etnik topluluk fikri güçlenmektedir (Smith 1994: 45-46). Bu nedenle etnisite, en temel toplumsal kategori ve etnik ayrılıklar ise aşılamaayan fay hatları olarak kabul edilmektedir (Aktürk 2006: 25). Dil, din, soy, renk, kültür gibi ayırt edici özellikler/unsurlar milliyetçi ideoloji ve etniyi ilksel bir topluluğa mensup olarak düşündürmeyi sağlamaktadır. Bu yapı taşların arasında en fazla dikkat çeken din ve coğrafyadır. Ek olarak ilkçi etnik milletler coğrafi anlamda buldukları bölgeye dil, din ve benzeri bağlarla bağlı olduklarını ve olmaları gerektiği yerde olduklarını düşünmektedirler (Smith 1994: 115).

Belirtilen iki tür milliyetçilik dışında, diğer ideolojiler ile birleşerek ve/veya çoğunlukla diğer ideolojilerin içerisine gizlenerek melez bir görünüm elde eden milliyetçilik yaklaşımları da mevcuttur. Bu yaklaşımlar milliyetçiliğin eklemelendiği ya da meşrulaştırdığı özelliklere göre ilerici, gerici ya da sağcı milliyetçilik gibi isimler alabilmektedir (Karakaş 2006: 58-60). Bu melez görünümmler milliyetçilik ile diğer kuramlar arasındaki ilişkilerin doğrudan tespit edilebilir olmasını zorlaştırmaktadır (Roger 2008: 1). Bu tarz işbirliklerinin kolay kurulabilmesi ve milliyetçiliğin bütüncül olmayan yapısı, milliyetçiliğin farklı şekillerde ve farklı anlamlarda kullanılabilmesini sağlamaktadır. Örneğin milliyetçilik, millet ve/veya milli-devletlerin tüm kurulma ve kendini devam ettirme süreci, bir millete ait olma ve bu milletin güvenliği ile refahını sürdürme isteğine bağlılık hissiyatı anlamlarında kullanılmaktadır (Smith 1994: 119). Aynı zamanda millet ve rolü ile ilgili kullanılan bir dil veya sembol, milletin amaçlarına ulaşmada yardımcı olacak ve milli iradeyi gerçekleştirmeyi sağlayacak toplumsal ya da siyasal hareket anlamlarına da gelmektedir (Smith 1994: 119).

Milliyetçiliğin dini görüşlerle eklemlenebilmesi ile milliyetçilik eski birikim rejiminin dine dayandığı sadakat, bağlılık ve birliktelik yaklaşımlarını da içerecek şekilde genişleyebilmiştir (Kedourie 1971: 69). Anthony Smith (1994: 51) din ile milliyetçiliğin siyaseten kullanılmasını örgütlü din olarak adlandırmaktadır. Milliyetçiliğin din ile doğrudan ya da dolaylı bir şekilde birlikte kullanılabilmesi dinin hem ruhani hem de toplumsal rolü sebebiyle milliyetçiliğe de aynı rolün yüklenmesini sağlamıştır. Örgütlü dinin olduğu siyasal platformlarda, kültür ve din aynı unsurlar olarak kabul edilmektedir (Ahmad 2009: 15). Bu aynılaşıma dinin ilkçi bir özelliğe bürünmesine de yol açmaktadır (Ahmad 2009: 24). Ancak örgütlü din, savaşlar ya da devlet kurma gibi eylemler sonucunda etnik benzeşmelerin bozulmasına neden olabildiği için (Smith 1994: 52) milliyetçilik ve/veya etniklik için tek başına yeterli olmamaktadır. Bu nedenle etniklik ve milliyetçilik kendini yenileme ihtiyacı duymaktadır.

Milliyetçiliğin din ile eklemlenirken aynı zamanda kendini yenilemesi dini reformizm, halk katılımı, kültürel ödünç alma, etnik seçilmişliğe dair aidiyet duygusu oluşturan mitler aracılığıyla gerçekleşmektedir (Hobsbawm 2010: 93-94; Smith 1994: 35;63). Din, etnik kökene ait olan kültürel yaratılış mitleriyle iç içe kullanılmakta ve toplumdakahıran olarak kabul edilen kurucu ya da öncüler bir yandan din ve geleneğin kahramanları olarak kabul edilirken öte yandan Tanrı'nın hizmetkârı olarak da gösterilebilmektedir (Smith 1994: 51-52). Milli kimlik adına gruplar, kendi haklarından vazgeçer ve diğerlerinin de vazgeçmesi için uğraşırken vazgeçiremediği gruplar üzerinde zor kullanmaktadır (Smith 1994: 36-37). Örneğin; 20. ve 21. yüzyıllarda Müslümanların yoğunlukla yaşadığı ülkeler "İslam Ülkeleri" olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamada din milliyetçilik ile özdeşleşerek kimliksel bir anlam kazanmakta ve dini adetlerin yerellik anlayışı ile harmanlanarak toplumların daha dar anlamda örgütlenmesinin yolunu açmaktadır (Ahmad 2009: 15).

1.6. Yirminci Yüzyılda Milliyetçilik

20. yüzyılın başlarında kapitalist birikim modeli başat birikim rejimi halini gelmiş ve burjuvazi genel çerçevede merkezi yönetimin kontrolünü eline almıştır. Bu dönemde siyasal yapılanmalar genel olarak milliyetçilik temelinde gerçekleşmiş ve

alternatif bir birikim modeli olarak komünizme ve sosyalizmin işçi örgütlenmesine karşı reaksiyoner bir işlevi olmuştur. Sosyalizmin örgütlü ve sınıf temelli yapısı milliyetçilik ile rekabet halinde olduğu için birinin yükselmesi diğerinin düşüşü anlamına gelmiştir (Hobsbawm 2010: 148). Sosyalizmin sınıflar arası çatışmalara vurgu yaparak ve kolektif bir toplum bilincine sahip olması kapitalist birikim modelinin varlığını tehdit ettiği için burjuvazi, milliyetçiliğin sınıf çatışmalarının üzerini dil, din, ırk ve kültür farklılıklarıyla örtmesinden ve homojen uluslar yaratmak amacıyla diğer grupları ötekileştirmesinden yararlanmışlardır (Aktoprak 2010: 23). Kapitalist sistemin hâkim olduğu ve milliyetçilik vasıtasıyla meydana getirilen sınıfsal çelişkilerden izole, homojenleşme amacıyla farklı grupları ötekileştiren ve bu gruplar ile arasına ulusal sınırlar çizen toplulukların lideri konumunda olan burjuva sınıfı, oluşturduğu ulus-devlet yapısının iç mekanizmalarını da kapitalist birikim modeline uygun bir şekilde düzenlemiş, sistemin başarısı iktidarın zenginlik kaynağı haline gelmiştir (Amin 1999: 14-16).

Burjuvazi liderliğinde oluşturulan bu devlet içi mekanizmalar devletin işleyişindeki temel yetki alanlarını oluşturmuş, ücret düzeylerini, yatırımları ve dolayısıyla rekabeti düzenlemiştir. Devlet içindeki egemen yapılarca sağlanan iç istikrar, para arzı ve kâr oranlarının düzenlenmesi gibi temel prensiplerin burjuva sınıfı tarafından “ulusal anlayış” temelinde yönetilmesi, dönemin başat güçleri ile az gelişmiş ülkeleri arasındaki ekonomik farkın sürekliliğini sağlamaya yönelik olmuştur (Amin 1999: 16-17). I. Dünya Savaşı sonrasında bu sürekliliğin sağlanması için yapılan siyasal düzenlemeler de milliyetçilik ideolojisi temelinde olmuştur (Hobsbawm 2010: 148). Milliyetçiliğin geçerli ideoloji olarak yerleşmesi ile 1914 yılı öncesindeki anlamı da değişmiş ve milliyetçilik diğer toplumsal pratikler ile birlikte kullanılmaya başlamıştır. Bu yönelimle sağcı ve emperyalist görüşlü yönetimlerin ana ideolojisi olmuş ve radikal şovenist bir anlayış haline gelmiştir (Dubois 1962, Aktaran: Hobsbawm 2010: 146).

I. Dünya Savaşı dönemi düzenlemelerinden olan Wilson Prensipleri milliyetçi anlayış çerçevesinde ortaya konmuştur. Kapitalist birikim modelinin yapısal çelişkilerinden kaynaklanan krizlerin emperyalist eğilimle çözülmeye çalışıldığı savaş döneminde emperyalist devletler, savaşın sebebinin sistemin tıkanıklığından ziyade ulus-devletler arasındaki anlaşmazlıklar olarak göstermeye çalışmışlardır. Wilson

Prensiplerinin dayandırıldığı self-determinasyon⁴ ilkesi çok uluslu monarşilerin bünyelerinde bulunan grupların ulusal devletlerini kurmaları yönündeki fikirlerin canlanmasına neden olmuştur. Self-determinasyon anlayışı doğrudan doğruya ulusal bir devlet kurmanın meşru nedeni sayılmıyor olsa da ulusal devlet kurma isteğini canlandırmaya ve grupların kendilerini diğer gruplar karşısında (ötekileştirme yoluyla) tanımlamasına neden olmaktadır (Aktoprak 2010: 19). Ulus devletlerin kurulmasıyla birlikte bireylerin kendini ulusal anlamda tanımlamaları sınıfsal anlamda tanımlamalarından daha önemli hale gelmiştir. Kapitalist birikim sistemine entegrasyonları, gelişmişlik düzeyleri ve kültürel yapıları farklı olsa da 19. yüzyılda ortaya çıkan İngiltere’de İrlanda ve Galler bölgelerindeki milliyetçi hareketlenmelerin, İspanya’da Katalan ve Bask milliyetçiliklerinin 20. yüzyılın başlarında yeniden canlanması da milliyetçiliğin bu şekilde derinleşmesinden kaynaklanmıştır.

1920’li yılların sonunda üretimin yoğunlaşması ve uluslararası ödemeler sisteminin bozulmaya başlamasıyla birlikte çözüm olarak kapalı ekonomi uygulaması önem kazanmıştır. 1948 yılına kadar yalnızca milli ekonomi güç kazanmış, milletler arası göçler durmuş, döviz akışını denetleyen milli duvarlar oluşturulduğu için ödemelerde zorluklar çıkmıştır. Bunların yanı sıra milletler arası ticaret azaldığı için yabancı yatırımlar neredeyse durmuş ve dünya ekonomisi bir kaç yıl içerisinde çöküşün eşiğine gelmiştir (Hobsbawm 2010: 158-159). Tablo 1.1’de gösterildiği üzere; 1913 yılından 1948 yılına kadarki dönemde ticaret hacminde ya hiç değişiklik olmamış, ya da sınırlı bir kaç büyüme gerçekleşmiştir. Savaş sonrası dönemde ve 1929 krizinin meydana geldiği dönemlerde ise ticaret hacmi düşmüştür.

---

⁴ Kendi kaderini tayin hakkı.

Tablo 1.1: Dünya ticaret hacmi 1720-1971 (Rostow, 1978)

1720	1.13	1921-1925	82
1750	1.90	1926-1929	110
1780	2.18	1930	113
1800	2.3	1931-1935	93
1820	3.1	1936-1938	106
1830	4.3	1938	103
1840	5.4	1948	103
1850	10.1	1953	142
1860	13.9	1958	187
1870	23.8	1963	269
1876-1880	30	1964	317
1881-1885	38	1965	342
1886-1890	44	1967	361
1891-1895	48	1968	407
1896-1900	57	1969	450
1901-1905	67	1970	490
1906-1910	81	1971	520
1911-1913	96		
1913	100		

1929-1933 yılları arasında dünya ekonomisinde “global ekonomik kriz” meydana gelmiştir. 1932-33 döneminde İngiliz ve Belçikalı iş gücünün %22-23’ü işsiz kalırken ABD’lilerin %27’si ve Almanların %44’ü işsiz kalmıştır (Hobsbawm 1996: 113). 1933 yılından sonraki iyileşme dönemi olarak kabul edilen yıllarda ise işsizlik oranı İngiltere ve İsveç’te %16-17, ABD ve Avusturya’da %20 seviyesinin altına düşmemiştir (Hobsbawm 1996: 113). 1929’daki ekonomik çöküş yalnızca sanayi mallarının üretimini kötü yönde etkilememiştir. Standartları yüksek bir yaşam için gereken gelir düzeyine bir türlü erişilememiş ve bu da geleceğe olan güven duygusu ve umutların azalmasına neden olmuştur (Rostow 1978: 219). Kriz nedeniyle yitirilen refahı geri kazanmak için etkili çözüm üretebilecek kurtarıcılar aranmaya başlanmış ve bu kurtarıcılar genellikle ülkelerinde otoriteyi ellerinde tutanlar kabul edilmiştir (Hobsbawm 1996: 124). Aynı zamanda bu otorite sahipleri kârlılığın ve sermaye birikiminin sürekliliği için tekelleri sermaye sahipleri tarafından desteklenmişlerdir. 1930-31 yıllarında Latin Amerika’da 12 ülkenin 10’unda askeri darbelerle ya rejim ya da hükümet değişirken 1932’de Avrupa -İspanya hariç- ve Japonya’da sağ görüşler radikal bir biçimde yükselmiştir (Hobsbawm 1996: 126).

Kriz döneminde milliyetçiliğin kolay eklenenebilme özelliği ile birleşerek yabancı düşmanlığını ilke edinen “ırkçılık” fikri, radikal sağ grupların temel anlayışı haline gelmiştir. Radikal sağın bünyesinde yer edinmiş hoşgörüsüzlük içeren anlayış ve uygulamalar Avrupa’da orta ve alt sınıflara hitap ettiği için ulusalcı entelektüellerin

teorilerinin de temeli haline gelmiştir. Ulusalçılık kavramı, zamanla gericiliği ve savunucularını tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Konumlarını kaybetme tehlikesi içerisinde olan orta ve alt sınıflar faşizmin yükseldiği yıllar boyunca ulusalçı ya da ırkçı hareketlerin bel kemiği olmuştur (Hobsbawm 1996: 145-146).

1918-20 yılları arasında Almanya'da I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu ekonomik yükler karşısında örgütlenen işçi grupları grev ve eylem yoluyla savaşı protesto etmişlerdir. İşçi örgütlenmelerinin zamanla destek bulması ve güçlenmesi ile mevcut burjuva sınıfının gücü tehlikeye girmiştir. Devrimin başarılı olmasından çekinen burjuva sınıfı işçi hareketlerini, karşı-devrim ve şiddet yoluyla bastırmıştır. İşçi devrimi başarısız olmuş ve burjuva sınıfı gücünü korumuş olsa da Almanya'da kurulan Weimar cumhuriyeti sayesinde işçilere sınırlı da olsa bazı haklar verilmiştir (Bauer 1999: 96; Bois ve Wilde 2015, <http://marksist.org/icerik/Yazar/3259/mobileRedirect>, 15 Mart 2018'de erişildi). Almanya'da 1923 yılında paranın değeri 1913 yılındaki değerinin milyarda birine düşmüş, diğer bir deyişle, paranın değeri sıfıra inmiştir (Bauer 1999: 95-96). Bu durum Alman ekonomisinin dış borçlara bağımlı hale gelmesine neden olmuştur (Bakırtaş ve Tekinşen 2004: 87). Büyük enflasyonun ardından gelen büyük çöküş, alt ve orta sınıfa göre daha iyi bir ekonomik konumda oldukları düşünülen orta ve yüksek kamu görevlilerinin de radikalleşmesine neden olmuştur (Hobsbawm 1996: 148).

1914 öncesi dönemde sanayi devrimi öncesi döneme özlem duyan histerik ulusalçı, yabancı düşmanı, savaşı ve şiddeti yücelten aşırı sağcı gruplar olsa da sağ partiler ve bazı entelektüel çevreler dışında etkinlikleri olmadıkları için yönetimde bulunamamışlardır (Hobsbawm 1996: 151-152). İki savaş arası dönemde aşırı sağ gruplara iktidar şansı tanıyan itici güç, liberal ekonominin çökmesiyle ekonomiyi elinde tutan rejimler, hâkim sınıflar ve burjuva hegemonyalarının çöküşü olmuştur (Hobsbawm 1996: 152). Bu sayede sermaye sahibi sınıflar, işçi sınıfının bastırılabilmesi için çözüm olarak faşizme başvurmuşlardır (Bauer 1999: 98). Büyük çöküş olmasaydı faşizmin yükselemeyeceğinin en önemli göstergesi Hitler'in 1924 ile 1932 yılları arasındaki seçimlerde aldığı oy oranlarıdır. 1924 yılında ekonominin nispeten düzeltilmesinin ardından Nazi Partisinin oyları %2.5-3 civarında olmuştur. Krizin derinleşmesiyle, 1928 yılındaki seçimlerde oy oranı %18'e yükselen Hitler 1932 yılında %37'den fazla oy almıştır (Hobsbawm 1996: 156). Diğer bir deyişle, faşizmin devlet

eliyle sağladığı başarılar kitleleri giderek faşizmin etrafında toplamıştır (Bauer 1999: 99).

Faşizm devletin kontrolünü modernizm ve liberalizm karşıtı söylemleri ile kazanmış olsa da kapitalizmin ihtiyaçlarını karşılayan uygulamaları ile kapitalist birikim modelini devlet yapısına daha sağlam yerleştirmiştir. Örneğin; sol grupların ve işçi örgütlenmelerinin ortadan kaldırılması faşizmin yerleşmesini kolaylaştırmış, sermaye sınıfı bu sayede büyük kârlar elde etmiştir. ABD’de 1929-41 döneminde büyük şirketlerin %5’inin ulusal gelir içindeki payları %20’nin altına düşerken Almanya’daki şirketlerin %5’i, %15 kâr etmiştir (Kuznet 1956, Aktaran: Hobsbawm 1996: 155). Almanya’da kurulan kamplar hem şirketler için ücretsiz emek sağlamış hem de Yahudilerin mallarına el konulması ile işletmeler kazanç sağlamışlardır (Hobsbawm 1996: 155).

Ekonomik genişleme dönemleri, teknolojik yenilikler sayesinde ve pazarın genişlemesini sağlayacak siyasal genişlemelerle birlikte meydana gelmişlerdir (Amin 1999: 18). Krizler ise genellikle kapitalist üretim tarzının anarşik özelliklerinin parçası olan ve genellikle düzeltme savaşları gibi maliyetli dönüşümleri empoze eden bu agresif genişleme ve refah dönemlerini takip eden sermaye genişlemesinden ya da sürekli kâr arayışında olan sermayenin kapitalist birikim sürecinde sürekli yinelenen krizler vasıtasıyla artma eğilimi göstermesiyle ortaya çıkmıştır (Yeldan 2009: 2). Temelde bir düzeltme ve genişleme savaşı olan İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinin ardından 1914-1945 durgunluğu da sona ermiş ve 1945-1968 genişlemesi başlamıştır (Amin 1999: 18).

1.6.1. Neoliberal Politikaların Uygulanması ve Milliyetçilik

1945-68 genişlemesi boyunca dünya ekonomileri ekonomik refah dönemi olan altın çağı yaşamıştır. İşçi devrimlerinin önlenmesi amacıyla yaşam standartlarının iyileştirilmesi ve ulus-devlete olan vatandaşlık bağının daha da kuvvetlenmesi için sınıflar arası farklar kapatılarak ulusal çıkar adı altında sistemin sürekliliğinin sağlandığı bir demokratikleşme süreci yaşanmıştır (Keating 1996, Aktaran: Uca 2017: 296-297; Aktoprak 2010: 59). Bu dönemde devlet ile bürokrasinin gelişmesinin yanı sıra merkezi planlamalar vasıtasıyla ulusal kalkınma yaşanmış ve sınıf çelişkileri

ortadan kalkmasa da sosyal refah sebebiyle uzlaşma ortamı elde edilmiştir (Aktoprak 2010: 56-57). Sermaye ve emek arasındaki uzlaşma yeni Keynesyen⁵ ulusal politikalar ile gelişmiş kapitalist ülkelerde sürdürülmüş ve reel ücretlerin arttırılmasıyla arz-talep dengesinin korunması üretimin ve sermaye birikimi sürecinin devamlılığını sağlamıştır. Reel ücretlerdeki bu artış, kâr mekanizmasının lehine kısa süreli hizmet etmiş olsa da zamanla üretimin yoğunlaşması ve aşırı sermaye birikimi kâr hadlerinin azalmasına ve yeni yapısal krize neden olmuştur.

1960'lı yıllara kadar bürokrasinin sanayi ve hizmet sektörü ile büyümesi çoğunlukla bürokrasi ile ilişkide bulunan orta sınıfın da ekonomik refahtan fazlaca faydalanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte yapısal krizlerde sermaye birikiminin eski ilişkiler üzerinden sürdürülmesi mümkün olmamaktadır. Aksi bir durumda sistemde uzun bir belirsizlik ve durgunluk dönemini ortaya çıkaracağı için sermaye sahipleri sistemde hızlı bir yeniden yapılanma gerçekleştirmek zorundadır (Arın 1985: 105).Yapısal dönüşümlerin meydana getirdiği yeni toplumsal, siyasal ve ekonomik oluşumlar, sermayenin kendini yeniden üretmesini sağlayacağı için sermaye ile emek veya sermayedarlar arasındaki ilişkilerin yansımaları şeklinde gerçekleşmektedir (Arın 1985: 104-105). Sosyal devlet anlayışının 1960'lı yıllar boyunca dönüşmeye başlaması, elde edilen refah seviyesi ile siyasal ve sosyal özgürlükler arasında çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olmaya başlamıştır (Aktoprak 2010: 61).

Devletin hukuksal düzenlemeleri yapabilen, ekonomik işleyişin devamı için toplumsal asayiş, sermaye birikimi için gereken ortamı, özel mülkiyetin oluşturulup korunmasını sağlayan ve vergi düzenlemelerini yöneten en önemli kurum olması krizi aşmak için devletin sermaye yararına düzenlenmesi anlamına gelmektedir (Sancaktar 2009: 207-210; Yurtsever 2011: 220). Bu nedenle krizin en yoğun haline ulaştığı 1980'lere neoliberalizmle birlikte devletin piyasaya müdahalesinin en aza indirgenmesi öngörüldürken aynı zamanda, sistemin devamlılığı için devletin varlığı da önemli olmuştur. Devletin sınırlandırılarak merkezi konumunu yitirmesiyle sosyal hakların sağlayıcısı konumdan çıkartılmış olması bir yandan sosyal hakların maliyetinin

---

⁵ Eski ekonomik düzende ücretleri düşürücü ekonomik rekabet uygulanırken Keynes'in ulusal politikaları sermaye birikimi üzerinden yeni bir biçim ortaya koymuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Savaş, V. Fuat (2007). *İktisat Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

ortadan kaldırılması anlamına gelirken diğer yandan özelleştirmeler ile sermaye hareketliliği için yeni alanlar elde edilmiş olmaktadır (Aktoprak 2010: 70). Sosyal kazanımların devlet eliyle ortadan kaldırılması, kazanımlarını yine devlet ve bürokrasi yoluyla elde etmiş orta sınıfların tepkisine neden olmaktadır.

Neoliberal politikaların devleti yeniden yapılandırması dört temel üzerine kurulmuştur: Bu unsurlardan ilki örgütsüzleştirmedir. Emek, sermaye, mal ve hizmetlerin esnekleşmesi, zamanla sendikalaşma ve işçi örgütlenmelerini zayıflatarak yok olmalarını sağlamaktadır. Örgütsüz bir ortam, iş gücü ve benzeri unsurların ucuzlamasına ve emek-sermaye ilişkisinin politikaya etkisinin en aza indirgenmesine sebep olmaktadır. İkincisi, özelleştirme yoluyla devletin elindeki üretim araçlarının daha kolay hareketini sağlayabilecek özel şirketlere devredilmesidir. Özellikle bu politikalar aracılığıyla 1990'larda Sosyalist Blok'a yakın olan az gelişmiş ülkelerde çok fazla özelleştirme yapıldığı görülmüştür. İhracata dayalı sermaye birikimi stratejisi üçüncü unsuru oluştururken sonuncu unsur, toplumsal harcamaların kısıtlanmasıdır (Hall 1995: 96-104). Bu unsurların hitap etmesi gereken üç hedef belirlenmiştir. Bu hedeflerden ilki emekçi kitle olmuştur. Örgütsüzleştirme devlet sayesinde bu kitleye rahatça ulaşılabilmiştir. İkinci kitle çevre ülkeler olmuştur. Bu ülkelere de hali hazırda almış oldukları borçlara binaen uygulanan borç yapılandırma paketleri sayesinde ulaşılmıştır. Son hedef ise sosyalist devletler olmuştur ve bu devletlere ulaşmak yeni ucuz işçi gücü, pazar ve hammadde kaynağı sağlayacak el değmemiş alanlar anlamına gelmiştir.

Petrol krizleri sebebiyle maliyetlerin artması ve Volcker şoku ile doların diğer para birimleri karşısında güçlenmesi ülkelerin dolardan kaçmaya başlamasına ve sabit döviz kuruna dayalı olan Bretton-Woods Sistemi'nin ortadan kaldırılmasına neden olmuştur (Aktoprak 2010: 69). Döviz kurlarının uluslararası piyasada dalgalanmaya bırakılması küresel çapta finansal serbestleşme sağlamıştır. Dünya ekonomisine yön veren döviz kuru ve faiz oranı gibi fiyatlamaların belirlenmesi devlet kontrolünden çıkartılarak uluslararası banka ve finans kuruluşlarına bırakılmıştır (Altvater 2009: 351). Bu uygulamalar, doların devalüe edilmesi ve neoliberal politikaların devreye sokulması anlamına gelmiştir (Uca 2017: 297). Artan petrol fiyatları AGÜ'lerde sanayi üretiminin durma noktasına gelmesine, bu ülkelerde ithalatın artmasına ve ithalat-ihracat dengesinin bozulmasına neden olmuştur. 1982 yılında AGÜ'lerin dış ticaret açıklarını

kapatabilmek amacıyla çok fazla borçlanmaları krizin zirve noktasına ulaşmasına neden olmuştur. Borçların ve faizlerin giderek artması, geri ödemelerin yapılamaması ve kâr oranlarının düşmesi AGÜ'lerde reel ücretlerin düşmesine, işsizlik ve enflasyon oranlarının artmasına neden olmuştur.

Kimliksel hareketlenmeleri etkileyen faktörlerden biri de dolaylı yönetim anlayışının yaygınlaşmasına bağlı olarak bölgesel politikaların dönüştürülmesi ve ulus altı aktörlerin piyasanın önemli güçleri haline gelmesidir (Aktoprak 2010: 73). 1985 Avrupa Yerel Yönetimler ve Özerklik Şartının düzenlenmesiyle birlikte ulus-devlet modeli yerine yerel yönetimler ön plana çıkartılmış, kamu malları özelleştirilmiş ve ihracat ile cari fazla yatırıma yönelmeler gerçekleşmiştir (Oyan Altuntaş 2009: 214-215). Yerelleşme, merkezi iktidarın tekelinde bulunan yetkilerin bölgesel topluluklara devredilmesi anlamını taşımaktadır. Bu yetki devri gerçek anlamda bir yetki devrinin aksine bölgesel sorunlar ve sorumlulukların devredilmesi anlamına gelmektedir. Devletin sorun çözme olanaklarından izole bir şekilde her bölgenin kendi çözümünü araması bölgesel kargaşaya neden olmuştur (Işıklı 2011: 178). Devletin merkezi otoritesini zayıflatan ve yerine yerel yönetimleri ön plana çıkartan yerel yönetimler düzenlemesi ile gelişmiş ülkeler giderek merkezileşirken (Koç 2003: 1), AGÜ'lerde yerleşecek ulusüstü kuruluşlar ve yerel yönetimlerin mali kaynak elde etmesi, vergi belirleyip toplaması gibi uygulamalar vasıtasıyla devletin küçültülmesi planlanmıştır (Koç 2003: 6). Bu düzenleme ile mali özerklik ve bölgesel kalkınma vaadi verilse de temelde işlevsiz olmuştur (Işıklı 2011: 183-184). Diğer bir deyişle, refah devleti döneminde ortaya konan bölgesel dengeli gelişim ortadan kalkmış ve bölgeler küresel ekonomiye doğrudan entegre olmuşlardır (Aktoprak 2010: 73). Örneğin; Yugoslavya'da gözetilen gelişmemiş bölgelerin politik fabrikalar aracılığıyla kalkındırılması projesi devletin ekonomiden çekilmesi ile ortadan kaldırılmıştır. Bölgeler arası rekabetin artması ile gelişmekte olan bölgelere yapılan yardımlar sınırlandırılmıştır. Bölgesel anlaşmazlıkların giderek artmasıyla büyük şirketler ve gelişmiş ülkeler birleşik bir Yugoslavya yerine ayrı ayrı Makedonya, Sırbistan, Slovenya görmeyi tercih etmişlerdir (Koç 2003: 1-2).

1980'lerin sonlarına doğru dünya ekonomisi, devlet müdahalesini ve yüksek enflasyonu düşman ilan eden bir anlayışla şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda verimsiz olarak adlandırılan sanayilerin ayıklanması amacı güden politikalar

uygulanmıştır (Yeldan 2008: 103). Bu bağlamda 1990'lı yıllar boyunca AGÜ'ler "yükselen piyasa ekonomileri" olarak adlandırılmış, kuralsızlaşma, maksimum özelleştirme ve finansal serbestleşme politikaları uygulanmıştır (Yeldan 2008: 110). AGÜ'lere dolar endeksli dış borçlar verilmiş (Oyan Altuntaş 2009: 215) ve IMF'nin öngördüğü kemer sıkma politikaları dayatılmıştır. IMF politikalarını uygulamayan AGÜ'lerin borçlarında yapılandırmaya gidilmemiş ve yeniden borç verilmemiştir (Burbach 1994: 134).

Uygulanan politikalar bu dönemde borçları azaltmak yerine daha fazla arttırmış ve sermaye yatırımcısı şirketleri zengin etmiştir. Devletler, borç odaklı hale gelmeleri sebebiyle kendi ulusal ekonomik planlamalarını askıya almışlar ve/veya önemsememişlerdir (Başkaya 2011: 180-182). IMF'nin uyguladığı yardım paketlerinin sonucunda çevre ülkelerde eşitsizlik artmış, kaynakların mali sermayeye transferinin hızlandırılması büyümeyi zorlaştırmıştır. Bu ekonomik yenileme nedeniyle oluşan tahribatın sonucunda çevre ülkelerde işsizlik, yoksulluk, toplumsal problemlerin derinleşmesi ve siyasal istikrarsızlıklar baş göstermeye başlamıştır (Yıldızoğlu 2003: 225-228). Sermayenin uluslararasılaştırılmasıyla devletin ekonomik alanlardaki etkisinin ortadan kalkması, pazarın ulus dışına taşınması milliyetçilik ile kapitalizm arasındaki ilişkinin boyutunu değiştirmiştir (Uca 2017: 297).

1.6.2. Devletin Dönüşümü ve Kimliksel Hareketlerde Artış

Refah dönemi boyunca AGÜ'lere yapılan yardımlar devletin idari yapısının oluşturulması, kamu ve özel yatırımlarının gerçekleştirileceği alanların alt yapısının oluşturulması gibi amaçlar taşımıştır. Bu sayede devletin yeniden ulus inşası da gerçekleşmiştir (Veltmeyer ve Petras 2014: 204). Bu nedenle yardımlara bağlı olarak reel ücretlerin artmış ve hane halkı refahının yüksek olduğu 1945-70 altın çağ döneminde kimliksel ayrımlar meydana gelmemiştir (Dymski 2009: 78-79). Refah devletinin sona ermesiyle ortaya çıkan krize karşı gösterilen ideolojik tepki neoliberal devlet yapılanması ile baskılanmaya çalışılmıştır (Clarke 2014: 104).

Neoliberal uygulamalar sonucunda radikal değişime uğrayan demokrasi toplumsal çekişmelere açık, tarihsel hegemonyalara önem veren ve kalıcı çözümler üretmeyen bir toplumsal sınıflandırma ve siyasal yapılanma şekline dönüşmüştür

(Castorina 2009: 282). Bu tarz bir demokrasi anlayışında toplumun siyasete sınırlı ölçüde katılması ve sermayedar kesimin belirlediği devlet politikalarına etkisinin minimum olması öngörülmüştür. Bu minimal anlayış devletin tamamen toplumdan çekilmesi anlamına gelmemektedir. Devletten beklenen sınıfsal ilişkileri dönüştürmesi ve bu sayede sosyo-ekonomik yapılarda gerçekleştirilen müdahalenin şeklinin ve oranının meşruiyet kazanmasını sağlamak olmuştur (Castorina 2009: 280-281).

Neoliberalizmin meydana getirdiği demokratik anlayış bir yandan toplumsal faydayı gözeteceği vaadini verirken öte yandan toplumsal faydayı sağlayacak kurumların özelleştirilmesine neden olmuştur. Ulus-devletin elinde tuttuğu ve halk için önemli olan sağlık, eğitim ve benzeri gibi kamu mallarında yapılan özelleştirilme sonucu sermayeye açılması ulus-devleti aşındırırken (Aktoprak 2010: 70) altın çağ boyunca edinilen kazanımların geriye alınmasına neden olmuştur. Bu nedenle, 1960'ların ikinci yarısından 1980'lere değin toplumun her kesiminde ekonomik sıkıntılara bağlı olarak radikalleşmeler ortaya çıkmıştır (Dymski 2009: 80). Toplumsal faydanın elde edilememesi ve ekonomik tıkanmalar sebebiyle refahını kaybeden kitleler örgütlenme ihtiyacı görmüşlerdir (Castorina 2009: 286-287). Neoliberal politikalarından en fazla zarar gören kesim örgütsüzleştirilip borçların ödenmesi için baskılanan işçi kesimi olduğu için kitlesel hareketlenmelerin (grev, eylem vb.) en fazla bu kesimlerden kaynaklanması beklenmiştir.

Neoliberal politikaların bir sonucu olarak meydana gelen kitlesel hareketler için Yugoslavya önemli bir örnek teşkil etmiştir. 1960'dan sonraki dönemde Yugoslavya'da var olan devlet kapitalizmi Batı'daki kapitalist devletlerin yapılanmasına benzer şekilde örgütlenmiş ve bu sistemin doğasından kaynaklanan sorunlara benzer sorunlar ile karşı karşıya kalmışlardır (Tamas 2009: 291). 1989'dan itibaren krizle birlikte yaygınlaşan taşeronlaşma, özelleştirme, kamu mallarının ranta açılması ve tekelleşmenin yanı sıra işsizliğin, fiyatların ve enflasyonun artması refah düzeyinin düşmesine neden olmuştur (Tamas 2009: 294). Neoliberal politikaların uygulanmaya başlamasıyla dış ticaretin önündeki engellerin kaldırılması Doğu Avrupa sanayilerini koruyacak güvenlik duvarlarının da kaldırılması anlamına gelmiştir. Yerli mallarının kalitesizliği ya da yokluğu zamanla ithalatın artmasına ve bölge sanayilerinin çökmesine neden olmuştur (Toporowski 2014: 353). İthalat-ihracat dengesinin bozulmasıyla meydana gelen döviz

eksikliğinin giderilmesi ve IMF'nin desteğinin alınması için kemer sıkma politikaları uygulanmıştır.

Devletin bu şekilde küçültülmesi uluslararası sermayenin etki alanını arttırırken gelişmemiş bölgelere yapılması gereken yatırım olanaklarının ortadan kalkması bölgesel farklılıkların artmasına neden olmuştur (Işıklı 2011: 106). II. Dünya Savaşı sonrası dönemde hâkim ideoloji olarak ortaya çıkan sosyalizm birçok bölgede sendikaların güçlenmesine neden olmuştur. Aynı dönemde yaşanan küresel refah ortamı orta sınıfın hak ve kazanımlar elde etmesini sağlamıştır (Hanieh 2015: 78). Krizin giderek yoğunlaşması ve neoliberal politikaların uygulanmasına bağlı olarak 1980 ve 1990 dönemlerinde Doğu Avrupa'da meydana gelen kitlesel hareketler çoğunlukla orta sınıfın büyük zorluklar ile elde ettiği konumlarını kaybetmesinden kaynaklanmıştır. Bu tarz kitlesel hareketler talep sunmak ya da devrim yapmak amacı taşımadığı için siyasal partiler ve büyük sermayedarlar bazında etkisizleşmiştir (Tamas 2009: 298-299). Bu nedenle işçinin ücretinin işverenin kazancına bağlı olduğu görüşü yerleşmiş ve işçiler çıkarlarını işverenin, meslek grubunun ya da ulusun çıkarlarıyla bir görmeye başlamışlardır (Clarke 2014: 97). Benzer şekilde Şili ve Arjantin'de neoliberalizme geçiş geleneksel üst sınıfların ABD desteğiyle gerçekleştirdiği askeri darbe sonucunda mümkün olmuştur. Darbeye ve politikalara tepki olarak ortaya çıkan işçi hareketlenmeleri bastırılmıştır. Bu bölgelerde gerçekleştirilecek politikalar için ulusal ve tarihi gelenekler vasıtasıyla yaratılan suni bir rıza çerçevesinde gerçekleştirilmiştir (Harvey 2015: 47).

Devlet, bünyesindeki çeşitli sınıfsal güçlerin arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Bu sayede kitlelerin sosyo-politik hayata müdahale edecek şekilde örgütlenmesine uygun ortam oluşmaktadır. Neoliberalizmin öngördüğü devlet yapılanması devletin halk ile arasında doğal bir çelişki olduğu anlayışı üzerine kurulmuştur (Işıklı 2011: 105). Neoliberal politikalar sayesinde kitlelerin siyasal alandan dışlanması, siyasetin serbest piyasa ve güçlü bürokrasi vurgusu ile güçlü iktidar odaklarına yönlendirilmesine neden olmuştur (Sanmartino 2008: 105). Bu vasıta ile siyasetin temelini yüksek burjuvazi sınıfı oluşturmuş ve toplum kimliksel anlamda örgütlenmeye başlamıştır. Bu tarz örgütlenme ve tepkiler siyasal alandan ve kurumsallıktan bağımsız olduğu için etkisizleşmeye başlamış ve sınıfsal çelişkiler kimliksel hareketler sayesinde görünmez kılınmıştır (Castorina 2009: 287, Hall ve

Held1995: 170-171). Kapitalist birikim modelinin gerekliliklerine sahip olmamış ve/veya bu gerekliliklere yakın dönemde sahip olmuş olan devlet, yapılanmalarında birleştirici unsurlardan biri olarak kabul edilen milli kimlik sosyal refah sağlayan kurumlara bağlanmıştır. Sahip olunan refahın kaybı bu tarz topluluklarda devletin ifade ettiği milli kimliği temsil ve bu kimliğe olan saygı anlamlarının ortadan kalktığı görüşüne yol açmıştır (Tamas 2009: 297). Gelir adaletsizlikleri ile siyasal adaletsizlikler yurttaşlık kavramının ortadan kaldırılarak yerine etnisite ve/veya din konulmasına neden olmuştur (O'Donnel 1985: 112-114).

Halklar kendilerine ekonomik anlamda refah sağlamayan yönetimlerin yerine kendi içlerinden bir yönetim çıkarmaya çalışmışlardır. Sosyal refah devletine geri dönme ihtiyacı artan ve milliyetçi görüş aracılığıyla örgütlenen kitleler, sıkıntıların sebebini yabancılar olarak görmeye başlamışlardır. Bu bağlamda milliyetçi söylemlere sahip radikal sağ partileri ise çözüm olarak görmüşlerdir. Özellikle ekonomik temelli göç hareketlerinin artması da kitleler arası hoşnutsuzluğu körüklemiş, yabancıların milli kaynakları sömürdüğü ve yoksulluğa sebep olduğu söylemleri artmıştır. Diğer elitleri kendi çıkarlarını halkın çıkarlarının önüne koymakla suçlayan, etno-milliyetçi, yabancı düşmanı ve görünürde halkçılığı benimseyen aşırı sağ partiler az gelişmiş ülkelerde yönetime gelmeye başlamıştır (Rydgren 2007: 242).

Neoliberal politikaların uygulanabilmesi için gereken devlet yapılanması milliyetçilik sayesinde sağlanabilmektedir. Uluslararası rekabetin varlığı küresel piyasalarda suni bir kazanan-kaybeden ilişkisi yaratmakta ve bu vasıta ile küresel anlamda ulusal gurur yaratımı tetiklenmektedir (Harvey 2015: 93). Krizlerin üzerinin sonradan inşa edilen etniklik sayesinde örtülmüş olması ve etnisitenin siyasal bir paravan görevi üstlenmesi milliyetçi ideolojinin ve ulusal kimliklerin birleştiricilik amacından parçalama amacına dönüşmesine neden olmuştur (Yıldırım 2006: 181, 192). Radikal sağın milliyetçilik ile işbirliğini kullanan bölgesel yönetimler, krizler vasıtasıyla homojen ulusal devletler yaratma amaçlarını gerçekleştirebilmişlerdir. Kendilerince bir ahlaki amaç belirlemiş ve sürekli olarak birbirleriyle rekabet halinde bulunan mikro devletler küresel alanda etkili olmaya başlamıştır (Harvey 2015: 94).

Kimliksel yapılanmaların merkezini oluşturduğu etnik-dinsel hareketlenmeler ve şiddete dayalı yerel oluşumlar ortaya çıkmış ve desteklenmiştir. Ötekileştirme ve

yabancı düşmanlığı ile temellendirilen bu parçalanmalar genellikle etniklikte homojenleşmeyi amaçlarken kültürel homojenleşmeyi bozan ve aşırı milliyetçilik görünümüyle ortaya çıkan bölünmeler olmuştur (Guibernau 2010: 69). Altın çağ döneminde sanayileşen, kalkınan ve sosyal refah devleti politikaları uygulayan az gelişmiş ülkeler, önce petrol krizi sonra yüksek faizli borç ödeme sorunlarıyla karşılaşmışlar ve IMF ve DB'nin yapısal reform adı altındaki yoğun özelleştirme ve deregülasyon içeren neoliberal dönüşüm programlarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. 1970'lerden itibaren ticari ilişkilerin değişmesi ve rekabetin artması neoliberalizmin bölgesel gelişme mekanizmalarını tetiklemeye başlamıştır. Neoliberalizmin piyasanın genişlemesi ve rekabetin artırılması amaçlarını taşımasına bağlı olarak sermaye hareketlerinin önünde engel teşkil eden düzenlemeler bürokratik ve hukuki olarak kaldırılmıştır.

Sağ görüşlü küçük seçkin gruplardan oluşan iktidarlar desteklenmiş (Harvey 2015: 48) ve bu iktidarlar devlet otoritesi aracılığıyla sınıf hareketlerini bastırma görevini üstlenmişlerdir (Güzelsarı 2008: 30-31). İşçilerin demokratik hak ve kazanımları, hukuki yapının revize edilmesi ve bu demokratik hakları sağlayan kurumların etkisizleştirilmesi yoluyla büyük oranda ortadan kaldırılmıştır (Güzelsarı 2008: 52-53). Ücretleri baskılayan, emek yasalarını yeniden düzenleyen kısıtlamaların yanı sıra yabancı sermayenin elde edilebilmesi içi vergi ve yatırım araçlarının yeniden düzenlenmesi gibi uygulamalar da yeni hukuki yapılanma ile yerleşik hale getirilmiştir (Güzelsarı 2008: 56). Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ile devletin etki alanına giren sorun çözücülük yetkisinin ortadan kalkması bölgeler arası kargaşaya zemin hazırlamıştır (Işıklı 2011: 178). Devlet merkezi politikalardan yoksun ve ekonomik ilişkilerden muaf bir şekilde yeni sağ iktidarların kendilerince belirledikleri milliyetçi ahlaki kurallar çerçevesinde etkili olmaya başlamıştır (Harvey 2015: 94). Gelişen bölgelerin gelişmeyenler üzerindeki etkisi de bu mekanizmaların etrafında gelişmiştir (Harvey 2015: 95-96).

Milliyetçi görüşün arttığı, işçi ve sınıf hareketlerinin baskılandığı dönemde birçok bölgede köktendincilik Batı hâkimiyetine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle kültürel seviyede Müslüman olan Bosna gibi muhafazakâr ülkelerde köktendinci hareketlenmeler, erken İslam döneminin toplumsal ve siyasal yapılanmasını yeniden kurma amacını gütmüşlerdir (Achcar 2009: 77-78). Bu tarz görüşteki gruplar ya da

lkeler zellikle ABD tarafından “zgrlk savaşçısı” olarak anılmış ve bu gruplara meşruiyet kazandırılmıştır. Bu grupların bölgelerinde giriştikleri mücadeleler ulus-devletlerin mikro ulusal ya da dini devletlere dönüşmelerine neden olmuştur. Hali hazırda etnisite ya da dini açıdan bölünmüş devletlerin sınırları ise mezhepsel çizgiler ile yeniden şekillendirilmiştir (Ahmad 2009: 19). Bu nedenle Ruanda, Burundi ve Yugoslavya gibi yerlerde yaşananlarda salt milliyetçilik, komünizmin çöküşü ve dini çatışma gibi nedenlerden ziyade iktisadi bunalımların meydana getirdiği yeni eğilimler etkili olmuştur (Calhoun 2009: 159-160).

Bir ülkenin neoliberalizme entegre olup olmayacağı ya da bu entegrasyonun ne boyutta gerçekleşeceği ülke­deki kapitalist sınıfın devlet ile olan ilişkisine ve sınıflar arası ilişkilere bağlı olmuştur (Harvey 2015: 98). Bu nedenle Yugoslavya gibi tarihsel süreçte kimliksel hareketlerin fazla olduğu, işçi sınıfının ve sendikaların giderek rgtszleştiği ülkelerde neoliberal politikalar kolaylıkla ve derinlemesine uygulanabilmiştir. Bu politikalar sayesinde işçi örgütlenmelerinin sermaye sınıfı karşısında güçsüzleşmesi, etnik-dinsel ve milliyetçi hareketlenmelerin güçlenmesini sağlamıştır. Yugoslavya’nın dağılmasıyla Yugoslav sisteminden kopan devletler zamanla Avrupa Birliği (European Union-AB), NATO, Birleşmiş Milletler (United Nations-BM) ve benzeri ulusüstü yapılanmalar aracılığıyla dünya ekonomik sistemine dâhil edilmişlerdir (Işıklı 2011: 31). 1992’den sonra Hindistan, Meksika, Doğu Avrupa ve Latin Amerika gibi bölgeler yakınlarında bulunan sanayileşmiş ülkeler için ucuz işçi sağlamışlar ve potansiyel pazar görevi üstlenmişlerdir. Özellikle 1994 yılında gerçekleşen North American Free Trade Agreement (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması-NAFTA) sonrasında Amerikan şirketlerinin üretim alanlarını Meksika’ya doğru yöneltmesi ve benzer şekilde Batı Avrupa retimlerinin Doğu Avrupa ülkelerine yönlendirilmesi bu bölgedeki ülkelerin sisteme ne yönde entegre olduklarını göstermektedir (Hanieh 2015: 159).

Her bölgenin kendine has tarihsel pratikleri ve sınıfsal dengeleri, küresel sermayenin neoliberal dönemdeki saldırısına karşı farklı reaksiyonların gelişmesine sebep olmuştur. Neoliberalizmin en yoğun uygulandığı bölgelerden biri olan Yugoslavya, hali hazırda kimlik sorunları olan heterojen bir yapıya sahip olduğu için diğer bölgelerin aksine birçok devlete bölünmesine neden olmuştur. Yugoslavya’da federe merkez ekonomik refah vasıtasıyla çeşitli grupları bünyesinde sindirmiş gibi

görünse de refah döneminin bitişiyle bu gruplar tekrar aktif hale gelmiştir. Küresel çapta rekabetin keskinleştiği 1980'li ve 1990'lı yıllarda Doğu Avrupa coğrafyası SSCB, Almanya'nın liderliğinde AB ülkeleri ve ABD gibi ülkelerin ekonomi-politik rekabet alanı olmuştur. ABD, SSCB'nin yayılmasını engellemek amacıyla bölgeyle ilgilenirken AB ülkeleri (özellikle Almanya ve İtalya) bölgenin kendi ticari hinterlandı olmasından dolayı bölgede etkin olmaya çalışmışlardır. Bu nedenle Yugoslavya'nın mikro devletlere bölünerek küresel rekabete ucuz iş gücü, hammadde ve serbest ticaret bölgesi olarak katılması kapitalist devletler tarafından uygun görülmüştür. SSCB ise Batı'nın ideolojik hamlelerine direnebilmek amacıyla güçlü bir işçi sınıfının olduğu bütünleşik bir Yugoslavya tercih etmiştir. Soğuk Savaşın ABD lehine sonuçlanacağı anlaşılmaya başlandığında Batı tarafından silah deposu haline getirilmiş olan Yugoslavya'nın önemini kaybetmesi bu stokun eritilmesini de gerektirmiş ve bu nedenle çatışmaların şiddetlenmesi önemsizleşmiştir (Özkan 2013, https://www.academia.edu/6798373/Yugoslav_Modeli_ve_Milliyet%C3%A7ilik_Yugoslav_Model_and_Nationalism_, 16 Kasım 2018'de erişildi).

II. BÖLÜM

2. TARİHSEL SÜREÇTE EKONOMİNİN BÖLGEYE ETKİSİ VE SFRY

Balkanlar tarihsel süreçte Makedonya, İliıya, Roma, Yunan ve Osmanlı medeniyetlerinin etki alanında kalmış stratejik bir geçiş bölgesidir. Hem birçok medeniyete ev sahipliği yapması hem de birçok topluluğun geçiş güzergâhında yer alması sebepleriyle, Balkanlar çok zengin bir tarihsel, kültürel ve geleneksel çeşitliliğe sahip olmuştur. Balkanlardaki bu çeşitlilik, ilerleyen dönemlerde farklı sentezlerde kimliksel yaklaşımların meydana gelmesinde etkili olmuştur. Farklı dönemlerin farklı kimlik yaklaşımları diyalektik süreçte bölgedeki siyasiyapının da değişmesine önemli rol oynamıştır. Bu siyasal, ekonomik ve kimliksel değişimin yakın tarihli sonuçlarından biri de İkinci Dünya Savaşı'nda partizan hareketiyle ülkeyi Nazi işgalinden kurtaran JosipBrozTito önderliğinde kurulmuş olan Yugoslavya'dır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan parçalandığı 1991'e kadar Yugoslavya, sosyalizm ile serbest piyasa ekonomisinin bir sentezi olmasının yanı sıra ülke içinde çok sayıda farklı kültür, dil, din ve millet barındıran *suigeneris* yapısıyla dünya siyasi tarihine geçmiştir. Çok kimlikli bir devlet olmasına ve tarihte birçok kanlı çatışmaya ev sahipliği yapan Balkanlar'da yer almasına karşın Yugoslavya, 45 yıl boyunca din veya etnisiteye bağlı bir çatışma yaşanmadan barış içerisinde yönetilen bir ülke olmuştur. Yugoslavya'nın iki üretim modelinin bir karışımı olarak iki kutuplu dünya düzeninde yaşamasını mümkün kılan koşullar 1980'lerle birlikte değişmeye başlamış ve bir sentez ekonomisi olarak yıllardır içinde biriktirdiği çelişkiler, neoliberal modelin ve kurumlarının saldırısı karşısında ekonomik, toplumsal ve siyasi bir krize dönüşmüştür. Yugoslavya'yı bir başarı hikâyesi yapan çok kimlikli yapısı, kriz yaratan koşullarının ağırlaşması ve Atlantik ittifakının üyelerinden gelen bölünme baskısı karşısında

çatışmalı bir ayrılık sürecinin yaşanmasında etkili olmuştur. Yugoslavya halkları arasındaki bu çatışmalı parçalanma sürecini daha iyi açıklayabilmek adına tezin bu bölümünde, Yugoslavya'yı oluşturan kimliklerin tarihte nasıl ve hangi etkenlerle oluştuğu, Yugoslavya'nın çok kimlikli yapısının neler içerdiği ve değişen koşullarda nasıl bir dönüşüm gerçekleştirdikleri incelenecektir.

2.1. Balkanların Kısa Ekonomik-Siyasi Tarihi

Osmanlı hâkimiyeti öncesi Balkanlarda 14. yüzyıldan itibaren merkezi krallıkların temelleri atılmaya başlamış olsa da bu devletlerin hiç biri homojen etnik-dinsel bir nüfusa sahip olmamıştır (Bora 1991: 16-17). 14. yüzyıl devletlerinden Eflak, Boğdan ve Erdel'de Romanya; Bulgar Krallığında Bulgaristan; Sırp, Hırvat ve Boşnak Krallığında Yugoslavya; İlirya'da Arnavutluk; Bizans İmparatorluğu'nda ise Yunanistan merkezli krallıklar ortaya çıkmıştır (Jelavic 2015a: 28). Bu devletler güçlü asillerin bir lider etrafında oluşturdukları ittifaklardan oluşmuş, liderler toprak genişletmede ve devlet yönetiminde asillerin menfaatlerini korudukları sürece yönetimde kalabilmişlerdir (Jelavic2015a: 28-30). Bölgedeki birçok güçlü topluluk bölge topraklarına en az bir dönem hükmettiği için bölge etnik bir saflaşma içinde olmamıştır ve sürekli değişkenlik gösteren sınırlar sebebiyle tüm gruplar bölge toprakları üzerinde hak sahibi oldukları iddiasında bulunmuşlardır (Jelavic2015a: 29; Kenar 2005: 17).

Balkanlarda Osmanlı yönetimi öncesinde toprak ilişkileri büyük ölçüde feodal Batı ile benzer nitelikler göstermiştir. Slovenya haricindeki topluluklar Ortaçağ feodalleri olarak ortaya çıkmışlardır (Kenar 2005: 17). Köylüler ürettiklerinin bir kısmını feodal beylere vermek ve toprağı işlemek zorundayken lordlar, kral adına vergi alıp yönetimi sağlamak konusunda tam yetkili olmuşlardır. Çoğu feodal bey döneme göre değişen güç ittifakı ilişkileri içinde yer almışlardır ve değişken ittifaklar ve bölünmüşlük Osmanlı'nın bölgede hâkimiyeti kurmasını kolaylaştırmıştır (Jelavic2015a: 30-32).

Osmanlı Devleti, Balkanlardaki hâkimiyeti sağladığında toprak rejiminde köklü değişiklikler yapmamışsa da bölgenin siyasal düzeninde köklü değişikliklere gitmiştir. Balkanlardaki toprak sahiplerine son verilmemiş (hatta birçok toprak sahibi bey

mülklerini ve ayrıcalıklarını yitirmemek adına Müslümanlığa geçmiştir) ancak toprak sahibi kişilerin özerk feodal beylere dönüşmesinin engellenmesi için merkezi otoriteye tam bağılıkları sağlanmıştır. Müslim ve gayrimüslim tebaa arasındaki hak ve özgürlükler açısından farklılıklar ve iskân politikası nedeniyle Balkanlarda zamanla Müslüman toprak sahipleri artmış, Hristiyan tebaa toprağı işleyen konuma gelmiştir. İslam'ı kabul etmeyenler şiddete dayalı bir zorlamayla karşılaşmamakla birlikte, ekstra vergi ödemek, silah taşıyamamak, Müslüman olanları mahkemeye verememek, içinde kırmızı ve yeşil renk bulunan kıyafetler giyememek ve “devşirme” usulüne göre zaman zaman erkek çocuklarından bazılarını eğitilmek üzere İstanbul'a götürülmesini kabul etmek gibi uygulamalara rıza göstermek zorunda kalmışlardır (Elsasser 2015: 57).

14. ve 17. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti'ndeki tımar sistemi; sosyal, siyasi ve zirai hayatı düzenleyen önemli uygulamalardan biri olmuştur. Tımar sisteminde belli bir bölgenin yönetiminin ve vergi toplama hakkının merkezi otoriteye bağlı tımar sahiplerine (genel olarak başarı gösteren askerler-tımarlı sipahiler) verilmesidir. Tımar sistemi kapsamındaki toprakların çoğunluğu üzerindeki tasarruf hakkı esas olarak padişaha aittir ve bu toprakların satılması veya devredilmesi mümkün değildir (Acun 2002: 900). Fetih politikaları gereğince yalnızca Bosna-Hersek'te (Bosne i Hercegovina-BH) ve Balkanların birkaç bölgesinde *Baştina* adı verilen toprakların mülkiyeti bir süreliğine eski sahiplerinde kalmış, ancak bu toprakların sahiplerinin de zaman içerisinde devlete bağılılığı sağlanmıştır (Acun 2002: 900).

Tımar sisteminin amacı, devlete maliyeti olmayacak şekilde savaşa hazır askerler yetiştirmektir. Ayrıca sivil devlet görevlilerine de maaş sağlanmıştır (Acun 2002: 899). Bazı bölgelerde köprü, yol, kuyu, kanal gibi alt yapı gelişmeleri de tımar sahipleri tarafından merkezi otoritenin onayı ile yapılmıştır (Aktan 1988: 74-75). Tımar sistemi asker ihtiyacını karşılarken düzenli gelir kaynağı elde edilmesini ve bölgesel otorite kurulmasını sağlamıştır. Bu nedenle tımar sisteminin uygulandığı birçok bölgede -özellikle Balkanlarda- tarımsal ürün artmıştır (Karpat 2015: 63).

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı nüfusunun sürekli olarak artış göstermesi ve verimsiz toprakların verimli tarım arazilerine dönüştürülememesi, tımar sisteminin sağladığı ekonomik, siyasi ve sosyal faydaların ortadan kalkmasına neden olmuştur (Karpat 2006: 132). Bu dönemde yeni fetih alanlarının gelir sağlamak yerine daha fazla

maddi külfet haline gelmeye başlaması, Osmanlı Devleti'nin askeri yayılmasının da son bulmaya başlamasına neden olmuştur (Köymen 2007: 79). Aynı dönemde ateşli silahların kullanılmaya başlanması tımar sisteminin askeri öneminin de kaybolmasına neden olmuş ve gerekli teknolojilerin dirliklere uygulanmaması (Oyan 2016: 181), sipahilerin askeri olarak gereksizleşmesine ve piyadelerin önem kazanmasına neden olmuştur (Karpaz 2006: 133). Özellikle 1596 yılında Haçova Savaşı'nda sipahilerin savaştan kaçması piyadelerin önemini artırmıştır. En verimli vergi toplama biçimi olan tımar sisteminin bozulmaya başlaması, Osmanlı devletinin hazinesi üzerindeki yükü de artırmıştır (Karpaz 2006: 133). Tarımsal düzende bozulmalar meydana gelmesine rağmen kırsal rejim fiili olarak devam ettirilmiş, değişiklik tam anlamıyla 19. yüzyılda gerçekleştirilebilmiştir (Oyan 2016: 177).

2.2. Tımar Sisteminde Dönüşüm

16. yüzyılda Avrupalı devletler merkantilist politikalar uygulamaya başlamışlardır. Bu politikalar çerçevesinde iç pazarların korunması amacıyla yüksek gümrük duvarları uygulanmış ve ekonomi ithalatın azaltılarak ihracatın artırılması anlayışıyla sıkı denetim altına alınmıştır. Ekonomideki bu sıkı denetimler ve sömürgelerden gelen değerli madenler daha sonraları sanayi sermayesi olarak kullanılacak olan birikimin meydana gelmesini sağlamıştır. Bu etkenlerin yanı sıra sömürgelerden Avrupa'ya ucuz ham madde aktarılması Avrupa'da enflasyonun artmasına neden olmuştur. Bu enflasyon artışı sınıfsal değişimleri tetiklemiş, eski sınıfların ham madde sağlayıcısı tüccarlara borçlanmasına ve zamanla topraklarını kaybetmelerine neden olmuştur (Köymen 2007: 78-79). Avrupa'nın kuzeybatısında merkezileşen kapitalist ekonomik ilişkiler ağı, dünya ekonomisi içindeki bölgelerin üretim ile tüketim bölgelerine bağlanmasını ve yeni bölgelerin siyasi yapılanmaya dâhil edilmesi ihtiyacını ortaya çıkartmıştır (Kasaba 1993: 11-12). Yeni bölgelerin mevcut sisteme katılması sistemsel daralma döneminin sonlanmasıyla ve sonrasında meydana gelen yeniden yapılanma döneminde gerçekleşmiştir (Kasaba 1993: 12).

Osmanlı Devleti, dünya ekonomisine Batı Anadolu ve Balkanlardaki tarımsal faaliyetlerin ticaret vasıtasıyla Avrupa ülkelerine aktarılması yoluyla katılmıştır (Kasaba 1993: 13). Sisteme katılım gerçekleşirken yaşanan dönüşüm ile var olan ilişkiler ya yok

olmuş ya da bu ilişkilerde köklü değişim yaşanmıştır (Kasaba 1993: 12). 16. yüzyılda Osmanlı'da yaygınlaşmaya başlayan faizcilik, tefecilik ve karaborsacılık sebebiyle zenginleşen devlet kademelerinin üst makamlarında yer edinmiş kişiler hâkim sınıf olarak ortaya çıkmaya başlamışlar ve toprağı işleyen kesime yüksek faizler ile kredi vermişlerdir. Kredilerin genellikle tarımsal ürünlerin karşılık gösterilerek alınması ve tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüş, Osmanlı padişahlarının bölgesel huzurun sağlanması amacıyla söz hakkını bıraktığı toprak sahiplerinin topraklarını satmalarına ve işsiz emek gücü olarak kentlere göçmelerine neden olmuştur. Osmanlı'da merkezi otoritenin de zayıflamasıyla yeni toprak sahipleri kendi özel mülklerine sahip olmuşlardır. Bu dönemde devlet kademelerindeki Müslümanlar dışında gayrimüslimler de benzer yollar ile tefecilik ve benzeri yollar ile özel mülkiyet edinmişlerdir (Köymen 2007: 81-38).

Yeni fetih alanlarının maddi kaynak sağlamaması ve transit ticari yolların eski önemini kaybetmesi, Osmanlı ekonomisinin daralmasına neden olmuştur. Devlet gelirlerini arttırabilmek için arazilerini satarak gelir elde etmeye başlamış ve iltizam sistemi yaygınlaşmıştır (Köymen 2007: 79). Osmanlı iktisadi, siyasi ve sosyal hayatında yaşanan çözümler iki şekilde meydana gelmiştir: İlk olarak tımar sistemi dışında özel nitelikli çiftlikler oluşturulmuş (Oyan 2016: 212) ve ikinci olarak iltizam sistemi ile birlikte yeni ve güçlü bir toplumsal sınıf olan mültezimler ortaya çıkmıştır. 17. yüzyılın başlarında merkezi otoritenin giderek zayıflamasıyla bölgesel güvenliğin sağlanması için yerel güçler olan ayanlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Oyan 2016: 238). Ayanlar, eski tımar sahibi olan sipahilerin varisleridir ve tımarları malikâne (toprak sahibi) olarak ömür boyu kiralayarak (Karpata 2006: 134) devlet içerisinde yönetimden sonra ortaya çıkan en güçlü ikinci grup olmuşlardır (Oyan 2016: 239). Ayan sınıfı mensupları, eski usulden farklı olarak, padişahın isteğı dışında kendi ekonomik çabalarıyla toprak elde etmişlerdir. Ayanlar toprağın işletilmesi görevinin yanında vergi toplama görevini de edinmiş ve bu uygulama Ortaçağ Avrupası'nın feodal sistemine benzer özellikler göstermiştir. Toprak ilişkilerindeki bu dönüşüm merkezi yönetimin zayıflamasına neden olurken özel mülkiyete fiili bir geçiş anlamına gelmiştir (Oyan 2016: 177).

Padişah, tımarlardaki askeri sıkıntıları görerek ayan sınıfını desteklemiş ve bürokratikleşmeyi kazançlı bulmuştur (Karpata 2006: 137). Ancak özel çiftliklerin ve özel mülkiyetin varlığı Osmanlı toplumunda toprak sahipliğı ve toprağı işleyen

sınıfların oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle mülkiyet hakkının çoğunlukla merkezi yönetime ait olduğu Osmanlı sisteminde özel mülkiyete geçiş, toplumda sınıfsal ayrımların belirginleşmesine neden olmuştur. Buna ek olarak, özel mülkiyetle birlikte merkezi otoriteye aktarılan vergilerde azalma meydana gelmiştir. Devlet gelirlerinin azalması, devlet memurluğu ve askerlik gibi görevlerde bulunanların maaşlarının ödenmesinde de düzensizliklere neden olmuştur.

Kemal Karpat (2015: 41), 18 ve 19. yüzyıllarda meydana gelen ayaklanmaların hiçbirinin etnik-dinsel milliyetçi ayaklanma olmadığını savunmaktadır. Karpat'a göre (2015: 41), Osmanlı'daki ayaklanmalar genel itibarıyla kapitalist üretim modelinin yarattığı toplumsal ve ekonomik çalkantıların merkezi otoriteyi zayıflatması ve özel olarak Balkan ülkelerinin de dış müdahaleye açık hale gelmesiyle meydana gelmiştir. Tarımdaki ticarileşme, iç pazarın sanayileşmiş Avrupalı devletlerin hâkimiyetine girmesi ve geri kalmışlık Osmanlı Devleti'nin giderek daha fazla oranda Avrupa'ya bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan gibi devletler güç dengesine ilişkin stratejilerini, Osmanlı bünyesindeki farklı mezheplerdeki Hristiyan topluluklarına destek vererek sağlamaya çalışmışlardır. Osmanlı merkezi yönetimi ise başkentten uzak bölgelerde etnik-dinsel bağları öne çıkartarak imparatorluğu bir arada tutulmaya çalışmıştır (Karpat 2015: 34).

1800'lü yıllarda Avrupalı devletler kendi iç pazarlarını yüksek gümrük duvarları ile koruma altına alırken Osmanlı Devleti iç pazarı korumayan ve ithalatı arttırıcı politikalara yönelmiştir. Ayrıca bu dönemde Avrupa'da ham madde fiyatların yüksek olmasına karşın Osmanlı'da ham madde fiyatları son derece düşük seyretmiştir. Vergilerin artması halkın giderek yoksullaşmasına ve üretim araçlarını kaybetmesine neden olurken diğer yandan üretim araçlarına ve vergi gelirlerine sahip olan zengin sınıfların sermaye birikimi elde etmesini sağlamıştır. Elde edilen sermaye birikimi Osmanlı'da bürokratik yapının korunması, kişisel servet birikimi ve kamu harcamaları için kullanılmıştır (Köymen 2007: 85-86).

Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında 1838 yılında gerçekleşen serbest ticarete dayalı Balta Limanı Ticaret Anlaşması sonrasında, İngiltere'nin de desteğiyle Osmanlı'nın merkezi otoritesini güçlendirmek, düzenli bir yeni ordu kurmak ve bürokraside, yargıda ve toplumsal düzende reformlar gerçekleştirmek (Tanzimat

Fermanı) amaçlı değişim süreci başlamıştır. II. Mahmut'un tahta geçmesiyle ayanlar yeni düzenli ordu tarafından yok edilmiş ve 1826 yılında Yeniçeri Ocağı dağıtılmıştır (Karpas 2006: 138-139). Ayanların yok edilmesi ile Osmanlı'da padişah merkezli yönetimi güçlenmiştir, fakat ilerleyen dönemlerde Balkanlarda güçlenen ve bağımsızlık ilan etmek isteyen Hristiyan burjuvazisine karşı rekabet edebilecek Müslüman burjuvasının gelişmesine de engel teşkil etmiştir (Karpas 2006: 139-140).

Balta Limanı Ticaret Anlaşması'na benzeyen ticari anlaşmaların diğer Avrupalı devletler ile imzalanmasıyla birlikte Osmanlı'nın iç pazarı hızla sanayileşmekte olan Avrupalı ülkelerin lehine olacak şekilde serbest ticarete açılmıştır. Seri üretime dayalı ithal malların ucuzlanmasıyla halen zanaata dayalı üretimle elde edilen yerli mallar maliyetleri yüksek mallar haline gelmiştir. Osmanlı ekonomisi serbest ticaret vasıtasıyla dışarıya bağımlı olmaya başlamıştır (Boratav 2010: 88). Serbest ticaretin yapılabilmesi için Osmanlı siyasal sisteminin ve mülkiyet anlayışının değiştirilmesi gerekmiştir. İngiltere'nin de baskıları ile Tanzimat ve Islahat Fermanları imzalanmıştır (Köymen 2007: 87-88). Tanzimat Fermanı ile hukuki ve siyasal alanda yaşanan değişimler, Balkanlar için de toprak sahiplerinin topraklarını ve mülkiyetlerini korumak amacıyla köylülerin desteğini alma gereğini ortaya çıkartmıştır (Karpas 2006: 140). 1856 yılında Islahat Fermanı ile gayrimüslim halkın hakları koruma altına alınmış, gayrimüslim tebaa mülkiyet hakları bakımından Müslüman tebaa ile eşit haklara sahip olmuştur. Mülkiyetteki tebaalar arası hak eşitliği, Balkanlar açısından Hristiyan toprak sahiplerinin -feodallerin- güçlenmesine neden olmuştur. 1857 yılında göç fermanı ilan edilmiş ve 1858'de de Toprak Yasası çıkarılmıştır. Bu uygulamalar ile padişah, toprak vaadiyle Avrupa'nın çeşitli yerlerinden insanları ülkeye çağırmış ve ülke toprakları üzerinde tek yetkili olduğunu yeniden hatırlatmaya çalışmıştır (Karpas 2006: 140-141). Padişah gerek merkezi otoriteden taviz vermemek, gerekse tarımsal gelirlerini daha fazla kaybetmemek için iltizam sistemine son vermiştir (Oyan 2016: 295).

Bu uygulamalar ile özel mülkiyet fiili olmaktan çıkartılmış ve hukuken teyit edilmiştir (Oyan 2016: 177). Avrupalı tüccarların özel mülkiyet edinimi ile Osmanlı topraklarına yerleşmesi ve ticari faaliyetlerin daha çok gayrimüslimler tarafından yapılması Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman halkın potansiyel alıcı haline gelmesine neden olmuştur. Avrupa'da ticari faaliyet gösterecek yeterli sermaye birikimine sahip Müslüman tüccarların olmayışı ve ticari malların eksikliği, Osmanlı

ekonomisinin ticaret açığı vermesinde önemli rol oynamıştır. 1825 yılında Osmanlı'nın İngiltere ile olan ticaretinde ithalat ve ihracat arası bir denge söz konusuken (Köymen 2007: 88), 1839-44 yılları arasında ortalama ithalat 2.174.000 sterline ulaşmış ve 1845-50 arası dönemde ithalat 3.769.000 sterline çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin 23 yıl içinde İngiltere'den olan ithalatı %400'ü geçerken İngiltere'ye olan ihracatları %1.9'dan %4.9'a ulaşmıştır (Kurmuş 2007: 86). 1854-55 yılları arasında Osmanlı'da ilk büyük borçlanma gerçekleştirmiş ve dış ticaret açığı yedi kat artmıştır. Ayrıca bu dönemde doğrudan yabancı yatırımlar (Foreign Direct Investment-DYY) da artış gözlenmiştir (Boratav 2010: 89). 19. yüzyıldan itibaren katî bir şekilde ortaya çıkan bu gelişmeler ve ekonomide ithalat-ihracat dengesinin bozulması, Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge haline geleceği gelecek dönemlerin habercisi olmuştur (Oyan 2016: 178). Osmanlı'da birikim sisteminde ve sınıfsal ilişkilerde yaşanan değişimlerle birlikte Avrupa değerler sisteminin Balkanlara ulaşması ulusallaşma ile aynı dönemde gerçekleşmiştir. Ulusçuluk ideolojisi Balkanlarda kapitalizmin gelişme sürecinde itici güç görevi üstlenmiştir (Taştan 2013: 418).

19. yüzyılda, kapitalist üretim modeline paralel olarak mutlak monarşilerden daha küçük çaplı ve homojen ulus-devlet yapılamasına giden süreç hızlanmıştır. Bu dönemde Balkanlar, Osmanlı Devleti'nin yanı sıra diğer büyük güçler için de stratejik önem arz etmeye başlamıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda sermaye birikimi, parasal sermayenin birikimi ve üretici ile üretim araçlarının ayrılması sonucunda milliyetçilik hareketleri yükselmeye başlamıştır (Timur 2012: 109). Avrupa'da 17. ve 18. yüzyıllarda yerleşmeye başlayan uluslaşma ve merkantilist sistem, Osmanlı'ya geç ulaşmış fakat özel mülkiyet kavramı Türk aydınlarının düşünce yapısına yerleşmiştir (Timur 2012: 113-114). Ancak Osmanlı'da parasal sermaye birikimi sonucunda elde edilen servet, sanayi yatırımlarından çok toprak yatırımına yönlendirilmiş ve toprak mülkiyetinde yoğunlaşma eğilimi artmıştır (Oyan 2016: 217).

Avrupa'da devlet sistemi, burjuvaziye destekleyerek ulusal üretimi teşvik etmeyi ve hammadde kaynaklarına ulaşarak bu kaynakların ülkeye girişini kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Bu nedenle devlet çoğunlukla sermaye için uygun koşullar inşa etmek eğiliminde olmuştur. Bu doğrultuda, 17. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'nın başlıca ticaret ülkeleri olan Fransa, İngiltere, Venedik ve Hollanda gibi ülkeler, Osmanlı Devleti ve ötesindeki topraklarda oldukça kompleks ticari ve idari ağlar kurmayı

başarmışlardır (Goffman 2004: 197). Osmanlı ekonomik sisteminde kapitalist ekonomik sistemin yerleşebilmesi için ekonomik ve toplumsal olanakların sağlanması, diğer bir deyişle devletin merkantilist bir yapılanma içine giriş olması gerekmiştir. Osmanlı devleti ise sermaye üretimi için gerekli koşulları oluşturmak konusunda son derece geride kaldığı gibi aynı zamanda dönemin bilimsel gelişmelerini de (matbaa gibi) yüzyıllarla ölçülecek bir zaman gecikmesi ile takip etmiştir (Oyan 2016: 214).

Devletin merkantilist rol üstlenmesi halinde iç pazar rakip devletlere karşı korunmakta, ithal ürünler kısıtlanmakta ve ham madde kaynaklarının ülkeye girişi devlet tarafından kolaylaştırılmaktadır. Başka bir deyişle, Avrupa'nın uluslaşma sürecinde devlet, sermayenin üretimi ve yeniden üretimini destekleyecek uygun koşulları sağlamıştır. Osmanlı'da bu gereksinimlerin hiçbiri karşılanmadığı için biriken sermaye yatırıma ve ilerleyen dönemde sanayi sermayesine dönüşmemiştir (Köymen 2007: 83). Osmanlı Devleti sanayi için gereken ham madde ve nitelikli iş gücünü Avrupa'dan elde etmek durumunda kalmıştır. Avrupa'dan getirilen üretim araçlarının bir kısmı çok eski ya da eksik kalmıştır. Üretim araçlarının bir kısmının işçileri ile birlikte tam olarak kiralanmaları da zayıf Osmanlı ekonomisi için fazladan maliyet anlamına gelmiştir (Clark 2012: 758-763).

Osmanlı iç pazarının gelişmemiş olması ve ulaşım ağlarındaki yetersizlik, Osmanlı ürünlerinin ya atıl hale gelmesine ya da yüksek fiyatlarla satılmasına neden olmuştur (Kurmuş 2007: 94). Osmanlı Devleti pazar ve ucuz iş gücü sağlayan yapısıyla Avrupa merkezli kapitalist sisteme bağımlı bir ülke olarak eklenmiştir. İlk olarak serbest ticaret anlaşmalarıyla sürece katılan Osmanlı ekonomisi, daha sonraları ekonomik ilişkiler çerçevesinde fabrika kurmak, maden işletmek ve demiryolu yapmak gibi ekonomik faaliyetlerle Avrupa ekonomik sistemine katılmıştır (Kurmuş 2007: 62). 1850-1913 yılları arasında Osmanlı'da ticaret yapmak, maden işletmek ya da fabrika kurmak amacıyla 166 İngiliz şirketi kurulmuştur. Ayrıca İngiltere, Osmanlı'ya bankacılık, madencilik, tarım ve sanayi alanlarında yatırım yapmak amacıyla 9 milyon sterlin ayırmıştır (Kurmuş 2007: 69).

Batı'da kapitalist birikim modelinin yerleşmesiyle birlikte ulus-devlet anlayışı çerçevesinde yeniden örgütlenen devlet yapısı, Osmanlı Devleti gibi karma nüfus yapısını bünyesinde bulunduran devletleri kimliksel açıdan etkilemiştir (Timur 2012:

109). Osmanlı'nın pre-kapitalist ekonomik yapısında kapitalist birikim modeline eklenme açısından en başarılı olan gruplar en yoğun sermaye birikimine sahip olan gayrimüslim tüccar (Rum, Ermeni ve Yahudiler) toplulukları olmuştur. Sermayenin sanayi sermayesine dönüşebilmesinin yolu, gayrimüslim burjuvazi ile Müslüman yönetici kesim arasında laik ve aydınlanmacı uzlaşma sahası oluşturmaktan geçmiştir (Timur 2012: 109). Bu amaçla, Osmanlı Devleti'nin kendi içerisinde oluşturduğu ümmet anlayışının değiştirilmesi, diğer bir deyişle şer'i yönetimin ortadan kaldırılmasını gerektirmiştir. Bu tarz bir uluslaşma süreci Balkanlarda toprak ilişkilerinin de değişmesiyle kimliksel ayrışmaların giderek derinleşmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki bölgelerde ekonomik ve siyasal güç kapasitesinin zayıflaması, Balkanların dünya siyasetinde önem kazanmaya başladığı döneme denk gelmiştir. Orta ve Batı Avrupa ile yapılan ticaretin artması, deniz ticaretinin getirdiği büyük miktardaki kazançlar ve özellikle Rusya'nın 17. yüzyıldan itibaren önemli bir tahıl üreticisi haline gelmesi Rus tüccarlar için Akdeniz ticaretini önemli hale getirmiştir (Karpas 2015: 69). Bu dönemde Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer alan Eflak ve Boğdan'ın güçlü toprak sahipleri ile rekabet halinde olmuştur. Ancak Rusya, Karadeniz'in güneyine geçebilmek için Osmanlı Devleti'ne ödemek zorunda olduğu haraç sebebiyle Akdeniz ticaretinde dezavantajlı hale gelmiştir (Karpas 2015: 69; Yerasimos 2009: 62). 1606 yılında Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasındaki savaşın sona ermesiyle savaşın masraflarını ödemek için ağır vergiler altında ezilen Balkan halklarından bazıları Avusturya, Eflak, Boğdan ve Rusya'ya göçmüş ve kapitülasyonlardan yararlanmaya başlamışlardır (Karpas 2015: 71). Osmanlı bünyesinde ticaret yapacak tüccarların gidişi Osmanlı Devleti'ni salt pazar haline getirmiştir. Rusya'nın deniz ticaretini Balkan ülkeleri üzerinden yapmaya başlaması, bölgedeki ülkeler ile ilişkilerinin kuvvetlenmesine neden olmuştur (Karpas 2015: 71).

Avusturya-Macaristan monarşisinin ilgi odağı BH, Hırvatistan ve Slovenya olmuştur. 1878 yılı itibariyle (1918'e kadar) bu üç bölge Avusturya-Macaristan monarşisinin etkisi altına girmiştir (Karpas 2015: 43). 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve Karadağ'ı bağımsız prenslikler olarak kabul etmiştir. Berlin Antlaşması, Sırbistan ve Karadağ arasında

kalan Novipazar (Yenipazar) bölgesini Osmanlı hâkimiyetine bırakmıştır. Bu kararın sebebi, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Rusya'ya bağlı, güçlü ve bütünleşik bir Sırp devletinin muhalefeti yerine Sırbistan ve Karadağ'ı bölen güçsüz bir Osmanlı hâkimiyetini tercih etmeleridir (Karpata 2015: 130). Ayrıca Novipazar koridoru sayesinde bölgenin ticaret hattının kara ve deniz yolundan kontrolü sağlanmaya çalışılmıştır (Yerasimos 2009: 67). Bu dönemde İngiltere için kendi aleyhine olabilecek Osmanlı karşıtı bir ittifakın oluşmasını engellemek önemli olmuştur. İngiltere bölgede etkin olabilmek için Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın bölgedeki çıkarlarının çatışmasını sağlamaya ve Avusturya-Macaristan'ın müttefikliğini kazanmaya çalışmıştır. Benzer şekilde Rusya da Avusturya-Macaristan'ın İngiltere ile ittifak kurmasını engellemek amacıyla BH'yi Avusturya-Macaristan'a önermiştir. Avusturya-Macaristan da Rusya'nın etkisini en aza indirgeyerek bölgedeki Slavlar üzerinde denetim kurmaya çalışmıştır. Almanya ise sürekli güçlenen ve Avrupa'ya yayılmaya başlayan endüstrisi ile tüm dengeleri bozmuş; bu nedenle de Avusturya-Macaristan'ı kendi Avrupa hâkimiyetini sağlamak için desteklemiştir (Glenny 1999: 133; Karpata 2015: 130-131).

2.3. Balkanlarda Kimliksel Hareketlerin Doğuşu

Osmanlı hâkimiyetindeki Balkanlarda 17. yüzyıla kadar etnik köken, kimliksel ilişkileri tanımlamak için önemli olmamıştır. Slav kökenli Müslümanlar, Türk olarak anılmış ve kendilerini genel olarak Osmanlı adı altında tanımladıkları (Karpata 2015: 16-17) için kimliksel ayrışmalar görülmemiştir (Gölen 2013: 370). 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik çözülme arttıkça Balkanlardaki etnik-dinsel hoşgörüsüzlük de artmış ve 1780-1850 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu millet sistemi de çökmeye başlamıştır. Toplumsal ve ekonomik çalkantılar sonucu bürokratik güç kırılmış ve ardından Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığı sorgulanmaya başlanmıştır (Karpata 2015: 41; Kasaba 1993: 46; Kenar 2005: 26).

Balkanlarda 18. yüzyılda iki düzeyde milliyet anlayışı bulunmaktadır. Bu düzeylerden ilki, bölgesel düzeydeki yöneticiler tarafından dini kökene dayandırarak oluşturduğu milliyettir (Karpata 2015: 17-18; Kasaba 1993: 46). 18. yüzyıldan önce millet sistemi ile kimlikler dini anlamda kategorize edilmiş ve toplumsal düzen

Müslüman ve Hristiyan ayrımı ile sağlanmıştır. Bu ilk düzey milliyetçilik, Osmanlı devletinin bölgedeki yönetim sisteminin bozulmasıyla toplumsal düzenin ve millet sisteminin bozulmasıyla meydana gelmiştir (Bora 1991: 27; Glenny 1999: 71-73; Karpat 2015: 21-23). Dini düzeydeki bu ayrım, sonraki dönemlerde etnik unsurların din ile kaynaşması sonucunda ortaya çıkan ve Balkan milliyetçiliğini Avrupalı diğer milliyetçiliklerden ayıran cemaat milliyetçiliğine evrilmiştir (Karpat 2015: 20). Osmanlı döneminde korumacılık fikri ile bütünleştirilerek siyasal alandan uzakta tutulan cemaatçi anlayış, zamanla siyasal alanda yer bularak milliyetçilik akımıyla birleşmiştir (Demirağ 2002: 16; Karpat 2015: 20-21). Bu milliyetçilik türüne özellikle Sırbistan’da rastlanmıştır.

İkinci milliyet düzeyi ise Berlin Antlaşması tarafından düzenlenen milliyetlerdir (Karpat 2015: 18). Berlin Antlaşması ile kurulan uluslar primordiyalist özelliklerden çok territorial olsalar da esas olarak hiçbir gerçek milletler temel alınarak kurulmamıştır (Karpat 2015: 16). Kurulan devletlerin yöneticileri de devletlerinin milletlerle örtüşüğünü savunmamış ve bu nedenle milliyetçiliği keyfi yorumlamayı tercih etmişlerdir (Karpat 2015: 18). Bu nedenle, Balkanların çoğu yerinde 1878 sonrası dönemde milliyetçi tarih yazını geliştirilmiş ve “öteki” tanımlaması yapılarak sınırların üzerine inşa edileceği milliyetçi kökler yaratılmaya çalışılmıştır (Karpat 2015: 19). 19. yüzyılda Balkan devletleri halklarıyla organik bağları olmayan, küçük siyasal yönetimlerin bulunduğu askeri yapılar olmuşlar ve daha çok yöneticilerin hırslarına bağlı toprak genişletmeye dayalı politikalar izlemişlerdir (Karpat 2015: 25).

2.3.1. Sırp Milliyetçiliğinin Gelişimi

Sırlar, Osmanlı Devleti Balkanlara girdiğinde Balkan ülkelerinin çoğunluğunu sınırları içerisinde toplayan bir krallıktır (Afyoncu 2013: 345). Osmanlı hâkimiyeti ile Sırp Feodal Devleti sona ermiş ve feodal toprak sahipleri seçkinliklerini kaybetmişlerdir. Aristokratların boşalttığı siyasal alan yerel din adamları tarafından doldurulmaya başlamıştır (Banac 1997: 87). Millet sistemi ile Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan gayrimüslimler kendi dini liderleri altında özerk bir yaşam sürebilmiştir ve milletin hem dinsel hem de ulusal bir anlamı olmuştur (Banac 1997: 89).

Osmanlı yönetiminin bölgedeki siyasal otoritesinin zayıflaması sonucunda 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Rus Çarı'na Balkan Ortodokslarını temsil hakkı kazandırmış ve bu hak ile Rusya, hali hazırda cemaat milliyetçiliğinin temellendirdiği Ortodoks Hristiyanlığını siyasal bir ideoloji haline dönüştürmüştür (Karpas 2015: 32). 1850'lerden önce kendisini önce Hristiyan olarak tanımlayan Slavlar bu dönemden sonra kendilerini belli bir etnik kategoriye sokmaya ve dini de bu etnik kategoriye eklemeye çalışmışlardır (Karpas 2015: 39).

19. yüzyıla kadar Osmanlı hâkimiyeti döneminde büyük ölçekli ayaklanmalara girişmeyen Sırp halkı, ekonomik ve siyasal olarak zayıflayan Osmanlı içinde ayaklanan ilk topluluk olmuştur. 16. yüzyıldan itibaren Sırp kentleri tarımsal fazla vermeye başlamış ve üretim fazlası güçlü pazar ağlarının kurulmasına neden olmuştur (Karpas 2015: 97). Müslüman tüccarlar ticaret yollarının değişmesiyle ikinci derece konuma düşmüş ve gelir kaybı yaşamışlardır. 19. yüzyılda vergi yükümlülüklerinin gayrimüslimlerin lehine dönmesi ile yerel yöneticilerin varlığı anlamsızlaşmıştır (Bora 1999: 25-26; Kasaba 1993: 88).

Ekonomik faaliyetlerin merkezi otoriteye gereksinim duyduğu bu dönemlerde Osmanlı merkezinin zayıflaması, merkezden uzak vilayetlerin yönetimini zorlaştırmış; güçlenen ayanlar ile yeniçerilerin köylülerin topraklarına ve artık ürünlere el koyması, keyfi vergi uygulamalarını artmıştır (Afyoncu 2013: 350; Bora 1991: 19; Glenny 1999: 1; Karpas 2015: 99-100). Ekonomik olarak krize giren Sırp için ayaklanma, başlarda bölgesel baskı uygulamalarına karşı başlamış ve kısa sürede milliyetçi bir görünüm kazanmıştır (Afyoncu 2013: 350; Aslantaş 2013: 459-461). Meydana gelen isyan milli kurtuluş mücadelesine dönüşmüştür (Glenny 1999: 9-11; Karpas 2015: 99-100). 1804'te başlayan ayaklanmalar Rusya'nın da desteğiyle şiddetlenmiş ve 1878'de Sırp'ların bağımsızlığıyla sonuçlanmıştır (Bora 1991: 19-21).

Berlin Antlaşması ile bağımsızlığını kazanan Sırbistan, dolaylı olarak Avusturya-Macaristan'ın etkisi altına girmiştir. Osmanlı ekonomisinin bozulmasıyla birlikte başlayan Macaristan'a göç dalgası, bağımsızlıktan sonra giderek artmış ve Sırp nüfusun artması Macaristan'daki Hırvat soylularının yerini Sırp soylularının almasına neden olmuştur. Macar yönetimi altında etki alanı bulan Sırp Ortodoks Kilisesi giderek güçlenmiştir (Banac 1997: 90-91). Sırp Ortodoks Kilisesinin devletle bütünleşmesiyle

siyasal bir aygıtta dönüşmesi siyasal hayatta dinsel mitlerin yaygınlaşmasına ve Müslüman karşıtı etnik-dinsel görünümlü cemaatlerin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Karpat 2015: 37). 1815-1839 yılları arasında Sırbistan'daki Müslüman toprak sahiplerinin etkilerini kaybederek Sırbistan'ı terk etmek zorunda kalmalarıyla birlikte Sırbistan nüfusu giderek homojen bir görünüm almıştır. 1833'te tımar sistemi Sırlar tarafından ortadan kaldırılmıştır (Aslantaş 2013: 465-470; Glenn 1999: 6). Sırların zamanla Türklerin-Müslümanların Balkanlardan atılarak Güney Slavlarının birleştirilmesi fikri taraftar kazanmıştır (Afyoncu 2013: 351; Karpat 2015: 39).

2.3.2. Berlin Antlaşması Düzeni ve Müslüman Milliyetçiliği

Uluslararası siyasal değişimlerin bir yansıması olarak meydana gelen Bosna ve Hersek'teki ayaklanmalar iki döneme ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, 1878 öncesi dönem ayaklanmaları; ikincisi Berlin Antlaşması'nın getirdiği düzen ile birlikte gerçekleşen ayaklanmalardır. İlk dönem ayaklanmaları genellikle Osmanlı yönetimi uygulamalarını protesto etmek ve toprak sisteminde yeni düzenlemeler talep etmek gibi iç siyaset kaynaklı ayaklanmalardır. Osmanlı Devleti'nin Balkan fetihleri döneminde bölgeyi Macaristan'a sefer düzenlemek amacıyla uç beyliği olarak kullanması nedeniyle sürekli savaş altında kalan Bosna'da, toprak düzeni bozulmuş ve vergiler arttığı için ayaklanmalar gerçekleşmiştir (Gölen 2013: 366-367). Ancak bu ayaklanmaların hiçbirisi etnik, dinsel ya da bağımsızlık amaçlı ayaklanmalar olmamıştır.

Tarımsal faaliyetlerin ekonominin büyük çoğunluğunu oluşturduğu Bosna'da sorunların kaynağı her zaman toprak olmuştur (Babuna 2000: 35). Ekonomik sistemin değişmesi ve Osmanlı ekonomik yapılanmasının bozulmasıyla birlikte Bosna ve Hersek'te ekonomik ayrıcalıkların yönü değişmeye başlamıştır. Bu bağlamda ilk dönem ayaklanmaların en büyüğü Tanzimat Fermanı ile birlikte başlamıştır (Gölen 2013: 370). Osmanlı idaresinin öncesinde ve sonrasında Bosna, feodal ekonomi ile yönetilmiştir (Gölen 2013: 370). Özel mülkiyeti Müslüman soylularda bulunan toprakların (baştina) işlenmesi ve vergi sorumluluğu *kmet* adı verilen çoğunlukla Ortodoks Sırlardan oluşan köylülere verilmiştir. Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte baştinalar tımarlara dönüştürülmüş, İslamiyet'i kabul eden soyluların hepsi mevcut topraklarını korumuş ve zamanla topraklarını giderek genişletmiştir (Babuna 2000: 35-36).

1839 yılında bozulan tımar sisteminin sonlanmasıyla toprak sahipleri ekonomik sıkıntılar çekmeye başlamış ve daha fazla kazanç sağlamak için kmetler üzerindeki yükü arttırmıştır (Babuna 2000: 37). Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile Hristiyanların Müslümanlar karşısındaki dezavantajlı konumunun ortadan kalkması, toprak sahibi Müslümanları rahatsız etmiştir (Babuna 2000: 37; Glenny 1999: 76-77). Aynı zamanda 1850 yılında yapılan toprak sistemindeki düzenlemeler ile toprak sahipleri ve sipahilerin ayrıcalıklarının kaldırılması, gayrimüslimleri Müslümanlar karşısında avantajlı konuma yükseltmiştir (Glenny 1999: 83-85; Karpas 2015: 139-140). Osmanlı ekonomisinin dünya sistemine eklemlenmesiyle pazar dışı yapılar tasfiye edilmeye başlamış ve Müslüman seçkinlerin varlık koşulları ortadan kalkmıştır (Kasaba 1993: 88). Ancak Osmanlı beylerinin kmetlerin aleyhine olan uygulamaları Sırp Ortodoks köylülerde büyük kin oluşturmuştur. Fermana duyulan tepki Avrupa'da gerçekleştirilen 1848 ihtilalinin ve merkezi zayıflıkların etkisiyle birleşerek Bosna'da 1849-51 ayaklanmasını başlatmıştır.

İkinci dönem ayaklanmalar, 1878 yılına kadar toprak sorunları ile birlikte meydana gelen ayrışmaların milliyetçi görünümlere bürünmesiyle ortaya çıkmış (Kasaba 1993: 65) ve giderek ekonomik sorunlardan uzaklaşarak din savaşlarına dönüşmüştür (Bora 1999: 26-27). 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan hâkimiyetine bırakılmasının ardından Müslüman toprak sahipleri ayrıcalıklı konumlarını kaybedeceklerini düşünmüşler ve ulusal amaçları için güçlü bir Avusturya-Macaristan yerine zayıf bir Osmanlı yönetimi tercih eden Ortodoks Sırlar ile birleşerek ayaklanmışlardır (Jelavic 2015b: 61; Taştan 2013: 430).

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna'daki kargaşanın farkında olarak Osmanlı toprak düzenini sürdürmüştür (Babuna 2000: 37; Bora 1991: 27; Jelavic 2015b: 63). Ayrıca uygulamaya koyduğu toprak düzenindeki sınırlı düzenlemeleri sürdürürken Müslüman toprak sahiplerinin de desteğini almayı amaçlamıştır (Barkan 1980: 48). Mevcut toprak sisteminde toprağı işleyen köylülerin verimi ve üretimi artırma koşullarında yapısal değişiklikler gerçekleşmemiştir. Ancak ticaretin önem kazanması ve tarımda kapitalistleşme sonucunda gayrimüslimlerin Müslüman kesimden avantajlı konuma geçmesi (Demirağ 2002: 20), vergilerin arttırılması ve kmetlerin toprak sahipleri tarafından sürekli baskılanması iki taraf arasındaki gerginliklerin giderek

artmasına neden olmuş ve toprak sisteminde yeni düzenlemelerin yapılmasını zorunlu hale getirmiştir (Babuna 2000: 43-44). Bu düzenlemeler ile birlikte geçimlik tarım yerine sermaye ve pazar için üretim yapılmaya başlanmış ve üretim miktarı artmıştır (Barkan 1980: 50). Toprak sorunları sebebiyle özellikle Ortodoks Sırp lar ile Bosnalı Müslümanlar karşı karşıya geldikçe çatışmalar etnik-dinsel görünüme bürünmüştür (Babuna 2000: 47-48). Toprak sorunun çözülebilmesi için kmetlerin işledikleri toprakları satın alabilmesine izin verilmişse de bu alımlar daha çok kredilerle yapılmıştır (Babuna 2000: 49).

1879 yılında Avusturya-Macaristan'da gümrük ve tekeller ile ilgili olarak çıkarılan yasaya Bosna da dâhil edilmiştir. Bu yasa, Bosna'nın monarşi tarafından ekonomik olarak ilhakı anlamına gelmiş, monarşiden ucuza gelen sınaî mallarının karşısında hali hazırda kısıtlı olan Bosna sanayisinin çok gelişmemesine ve zamanla çökmesine neden olmuştur (Babuna 2000: 103). Bölgenin Avusturya-Macaristan açısından potansiyel pazar olarak görülmesi bölge soylularınca yerli ve yabancı yatırımlar için fırsat sayılmıştır (Babuna 2000: 113). Bosna içinde yatırım için birikime sahip olan grup esas itibariyle Müslüman toprak sahipleri olmasına rağmen bu grubun temel eğilimi toprak rantı üzerinden servet biriktirmek olmuştur. Müslüman toprak sahipleri malî durumları zayıflamaya başladığında sahip oldukları birikim ile yatırım yapmak yerine sınaî malları dışarıdan tedarik etme yoluna gitmişlerdir (Babuna 2000: 113-114).

Avusturya-Macaristan açısından Bosna, sanayi malları için pazar anlamına gelmiş ve monarşi kmetlerin sorunlarını çözmek karşılığında ticari imtiyazlar talep etmiştir (Babuna 2000: 51). 1912 yılı itibariyle kmetlerin özgürleştirilmesi programına toprak sahiplerinin rızası ile başlanması, Sırp muhalefetiyle karşılaşmış ve konu giderek siyasi bir boyut kazanmıştır (Babuna 2000: 51). Avusturya-Macaristan'ın kmetleri toprak sahibi yapabilmek için kredi alımlarını kolaylaştırması sonucunda özgürleşen kmet sayısı her geçen gün artmıştır. 1879 yılında krediler ile toprak sahibi olan köylülerin sayısı 32.681'dir. Kmetlerin toprak sahibi olmasıyla Bosna'daki kmet oranı %38'den %26'ya düşmüştür. Krediyile toprak satın alan kmetlerin %76'sı Ortodoks Sırp lar olmuştur (Barkan 1980: 49). Toprak sahiplerinin siyasi ve ekonomik gücünün giderek azalması nedeniyle Bosnalı Müslümanlar toprak sisteminin değiştirilmesinden rahatsızlık duymaya başlamışlardır (Babuna 2000: 64-65).

Bosna'daki toprak çekişmesi Müslüman toprak sahipleri açısından giderek dini gerekçelere dayandırılarak meşruluk kazandırılmaya çalışılmıştır. Önce Avusturya-Macaristan'dan şer'i hukukun uygulanması yönünde istekte bulunulmuş, daha sonra vakıf gelirlerinin yönetiminin Müslümanlara geçmesi talebi iletilmiştir (Babuna 2000: 65-67). Gelir düzeyi düşük köylüler milliyetçilik, Yugoslavizm, sosyalizm ve anarşizm gibi fikir akımlarından etkilenmişlerdir (Gelny 1999: 275). Müslüman kimlikli hareketlerini başlatan gelişme ise din değiştirme olmuş (Bora 1999: 31-32) ve Müslüman elitler arasında başlayan hareket kısa sürede "Din elden gidiyor" fikriyle tüm tabana yayılmış ve ayaklanma sebebi olmuştur (Babuna 2000: 71). Avusturya-Macaristan yönetimi Müslüman hareketin tehlikeli boyutlara ulaşmaması ve Sırp-Müslüman ittifakını engellemek için yönetime Hırvatları yerleştirmek, Müslüman toprak sahiplerine karşı Sırp köylüleri toprak sahibi yapmak ve Ortodoks kilisesinin ve cemaatinin daha sıkı örgütlenmesini sağlamak gibi önlemler almıştır. Bu önlemler, zamanla monarşinin milliyetler politikasını oluşturmuş ve gelecekteki Müslüman-Sırp çekişmesinin temelini atmıştır (Babuna 2000: 69). Ayrıca I. Dünya Savaşı'ndan sonra Müslüman toprak sahiplerinin toprakları ellerinden alınmış ve 1919'da çıkartılan yasayla kmetler çalıştıkları toprakların sahibi ilan edilmişlerdir. Müslüman toprak sahipleri çoğunlukla sefaletle düşmüş ve proletarya haline gelmiştir (Barkan 1980: 49-50). Bölgedeki toprak anlaşmazlıklarının mevcut Ortaçağ Müslüman-Sırp çekişmesinin derinleşmesine neden olmuştur.

Bu dönemde Boşnakların tek sorunu toprak sorunu olmamıştır. Bosna'da meydana gelen ayaklanmaları Avusturya-Macaristan adına Hırvatlar bastırmış ve bu sayede bölgeye yerleşmişlerdir (Jelavic 2015b: 62). 1895 yılında Müslüman Boşnaklar yerel yönetimde söz sahibi iken (Karatay 2013: 529) 1900'lerde bu durum Hırvat çoğunluğa doğru kaymaya başlamıştır (Barkan 1980: 48-49; Bora 1999: 30; Jelavic 2015b: 63). Bu nedenle Boşnaklar zaman zaman Sırp desteğini de alarak, Hırvat milliyetçiliğine karşı da direnmişlerdir (Karatay 2013: 528).

2.3.3. Diğer Milliyetçilikler

Hırvat, Makedon, Sloven ve Arnavut milliyetçiliklerinin kaynağı, Sırp ve Boşnak milliyetçiliklerine göre daha yakın tarihlidir. Slovenler, diğer Güney Slav

halklarından farklı olarak bağımsız bir Ortaçağ devletine sahip olmamışlar ve Almanya ile Avusturya tarafından baskı altına alınarak parçalı şekilde tutulmuşlardır (Kenar 2005: 13). Bu nedenle Slovenya'da feodal toprak ilişkileri yabancı bir devlet himayesinde gerçekleşmiştir. Sloven politikaları, milliyetçi ayaklanmalar yerine daha çok siyasal ve ekonomik hamleler ile geleceklerini belirleme amacıyla olmuştur. 1848 öncesi dönemde çoğunlukla Habsburg yönetiminde kalan Slovenya'da neredeyse tüm siyasi partiler Habsburg İmparatorluğu'na bağlı kalma fikrini savunmuşlardır (Bora 1991: 24). Küçük bir azınlık, Hırvat ve Slovenlerin oluşturduğu bir Yugoslavya Devleti kurmayı amaçlasa da Habsburg İmparatorluğu'nun dağılma döneminde dahi katı bir Yugoslav savunuculuğu olmamıştır (Jelavic 2015b: 59). Slovenlerin diğer Balkan halklarının aksine, devrim ya da bağımsızlık hareketleri ile anılmamalarının, bunun yerine kendi dillerini kullanmak ya da tarihlerini öğrenmek için çalışmalar yapmış olmalarının en önemli sebebi iktisadi açıdan gelişmiş ve görece yüksek refah seviyesine sahip olmalarıdır (Jelavic 2015b: 57-58; Kenar 2005: 13). Slovenlerin kentsel ve kırsal alandaki iktisadi gelişmişliklerinin görece yüksek olması radikal etnik-dinsel partilerin ortaya çıkmasında engelleyici bir unsur olmuştur. 1848 devrimler döneminde Slovenya'da feodal sistemin izleri silindiğinde liberal partiler ortaya çıkmış ve Slovenya'nın federatif yönetimle yönetilmesi için siyasal talepte bulunmuşlardır (Jelavic 2015b: 58-59).

18. yüzyıla gelindiği, ticari faaliyetlerin önem kazandığı dönemlerde Hırvat mali gücü ve siyasal yönetimi Macaristan'ın kontrolünde olmuştur (Bora 1991: 24; Jelavic2015a: 333-334). Hırvatistan'daki hâkim sınıf Alman, Macar ve/veya İtalyan ailelerden oluşan toprak sahibi asiller olsa da, Bosna'daki soyluların aksine, bu asillerin çoğu yalnızca konumlarını korumayı amaçladıkları için milli önderlik yapmamışlardır (Jelavic 2015a: 334). Hırvatlar arasındaki ilk milliyetçilik, Slav tarihi ve birliği üzerine araştırmalar yapan aydınlar aracılığıyla *İlirya Hareketi* ile ortaya atılmıştır (Bora 1991: 25;Glenny 1999: 42; Jelavic2015a: 35-336). 1848-1867 döneminde Habsburg İmparatorluğu'nun krize girerek zayıflamasıyla Avusturya ve Macaristan olmak üzere ikili monarşi⁶ yönetimine geçilmiş ve Slovenya, Hırvatistan, Erdel ve Dalmaçya gibi

---

⁶ 1967'de Avusturya-Macaristan imparatorluğu dönemindeki iç işlerinde serbest, dış işlerinde Habsburg hanedanına bağlı olan yönetim şekli son bulmuştur. Bu yönetim biçimiyle Avusturya imparatorluğu ve Macar imparatorluğu tek bir parlamentoda ayrı ayrı temsil edilmeye başlanmıştır.

bölgeler özerklik elde etmişlerdir (Jelavic 2015a: 338-339). Ticaretin önem kazanmasıyla Dalmaçya kıyıları Akdeniz ticareti açısından önemli hale gelmiş ve Hırvatistan siyasal kazanımlarını da değerlendirerek Dalmaçya'ya açılan limanları ele geçirmiştir (Jelavic 2015a: 340). Limanların kontrolü konusunda Macar hükümeti ile anlaşamayan Hırvatistan'da isyan hareketleri güçlenmeye başlamıştır (Jelavic2015a: 339-340). Bu dönemde ekonomik ve siyasal hoşnutsuzlukların yansıdığı bütünleştirici unsur, İliyya Hareketi'nin öne çıkarttığı Hırvatça dili olmuş ve bununla ilgili talepler giderek özerklik amaçlayan hareketlere evirilerek Güney Slavlık (Yugoslav⁷) hareketine dönüşmüştür (Demir 2013: 92; Glenny 1999: 42; Jelavic 2015a: 336-337). Bağımsız ekonomi ve siyasal düzen elde etme yolunda kazanımlar elde eden Hırvatlar, liberal ve merkezi bir siyasal sisteme geçmeyi amaçlamışlardır (Jelavic 2015a: 340; 344).

1914 yılına kadar Hırvat liberalizmi ile Macar merkezi otoritesi arasında anlaşmazlıklar devam etmiştir. Bu dönemde Hırvat Milli Partisi Sırp, Sloven ve Hırvatların oluşturduğu bir Yugoslavya Devleti kurulması yönünde görüş bildirmiştir. Dalmaçya kıyılarına tam anlamıyla sahip olabilmek için Sırp ve Slovenlerin ana ulustan koparılmış Hırvatlar olarak kabul edildiğine dair görüş, Sırp milliyetçi görüşüne rakip olarak ortaya çıkmıştır (Jelavic 2015a: 344-348; Kenar 2005: 35). Tarihsel süreçte Osmanlı'nın gerçekleştirdiği akımların engellenmesi amacıyla Hırvat sınırlarında oluşturulan Krajina askeri bölgesine 19. yüzyılın başında Avusturya-Macaristan tarafından Sırp yerleştirilmeye başlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu bölgede de Sırp-Hırvat çatışmaları meydana gelmiştir (Kenar 2005: 14-15). Çıkarların çatışması, 1900'lü yılların sonlarında Dalmaçya kıyılarında büyük oranda toprağı bulunan BH üzerinde tekrarlanmış ve Dalmaçya limanları 1990'lı yıllarda Yugoslavya'nın dağılması sonucunda kurulan Hırvat ve Sloven ulus-devletleri arasında da diplomatik sorunlara neden olmuştur.

Arnavutlar, Bosnalı Müslümanlar gibi Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte Müslümanlığı kabul etmiş Slavlardır. Müslüman oldukları için imparatorluğun asli unsurlarından sayılmışlar ve ayrıcalıklardan faydalanmışlardır (Bozbora 2008: 113).

---

⁷MishaGlenny bu hareketi Hırvatlar için ilk etapta Pro-Serb ve Pro-Yugoslav, ikinci etapta ise Pro-Austrian ve Anti-Serb olarak özetlemiştir. Ayrıntılı bilgi için; Glenny, Misha (1999). *The Balkans: 1804-1999*. Londra: GrantaBooks. 42-43.

Kabile geleneği ve/veya bağlılığı son derece güçlü olduğu için Arnavutlar, millet sistemi içinde geleneklerinden uzaklaşmamış ve millet sisteminin bozulmasıyla kendi kültürel hareketlerini gayrimüslim Slavlar karşısında yeniden yaratma ve devam ettirmeimkânı elde etmişlerdir (Bozbora 2008: 113-115). Arnavutluk'ta ayaklanmalar, II. Mahmud'un başlatmış olduğu merkezileşme hareketine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Bozbora 2008: 115). Osmanlı'nın ekonomik, siyasal ve toplumsal zayıfladığında Arnavutlar bölgede yeniden hâkim güç olmaya çalışan Osmanlı ve Habsburg hâkimiyetini kabul etmemiş ve diğer Slavlar gibi kendi bölgesel beylerinin yönetimi altında toplanmışlardır (Jelavic 2015a: 393). Balkan coğrafyasındaki Arnavutlar, Prizren Birliğini kurarak mücadeleye girişmiş ve Osmanlı ve Karadağ'a karşı mücadele vermişlerdir (Bozbora 2008: 112). Her ne kadar Osmanlı karşısında yenilmiş olsalar da Prizren Birliğinin meydana getirdiği milliyetçi fikir akımı, Kosova politikalarının temel taşı olmuş (Bozbora 2008: 119; Jelavic 2015a: 396) ve büyük Sırbistan hedefine karşı durmuştur (Bozbora 2008: 117). Arnavutluk, I. Balkan Savaşı sonucunda İtalya ve Avusturya-Macaristan desteğiyle ulusal bir devlet kurmayı başarmıştır.

Makedonya'da, Osmanlı hâkimiyeti boyunca ciddi bir ayaklanma gerçekleşmemiştir. Osmanlı hâkimiyeti Makedonya'da sona erdikten sonra Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan arasında Makedon topraklarının bölüşümü ise sorunlu olmuştur. Fransızlar tarafından "Makedon Salatası" olarak adlandırılan Makedonya, kimliksel yapısı nedeniyle milliyetçi saldırıların yoğunlaştığı ikinci bölge olmuştur (Bora 1991: 28). Balkan Savaşları'nın sonucunda Makedonya; Ege, Vardar ve Pirin olmak üzere üçe ayrılmıştır. Makedonya'dan ayrılmış olan bu bölgeler batılı devletler tarafından bölgedeki diğer devletlerin yönetimine verilmiştir (Kenar 2005: 13). Makedonya'da oluşan kimliksel hareketler, tarihsel süreçte içsel sorunlar sebebiyle ortaya çıkmaktan ziyade dış etki ile meydana gelmiştir.

2.4. Savaşlar Dönemi ve Yugoslavya (Güney Slavların Birliği) Fikrinin Geliştirilmesi

2.4.1. Balkan Savaşları Dönemi

19. yüzyılda Osmanlı idaresi çoğu yerde resmen ve bazı yerlerde ise fiilen sona erdiğinde bölgede kurulan ulusal rejimler en büyük sorunlarının çözüldüğünü, tüm problemlerinin bittiğini düşünmüşlerdir (Jelavic 2015b: 13). Bu görüşün yanlılığı ekonomik sıkıntıların baş göstermesi ile ortaya çıkmıştır. Bağımsızlıklarının ardından sanayi yatırımlarının, güvenlik, savunma ve idari giderlerin karşılanması sorumluluğu bağımsızlıklarını yeni kazanmış ulus-devletlere ait olmuştur. Bölgedeki egemen sınıfların daha çok toprak ve siyasi güç kazanmak için servet birikimine yönelmesi yatırımlar için mali alt yapının yeterince gelişmemesine neden olmuştur (Jelavic 2015b: 123). Dünya ekonomisinde 1865 yılı itibarıyla meydana gelen daralma tarımsal ürünlerin değer kaybetmesi, tarımsal faaliyetlerden elde edilerek sanayiye aktarılan sınırlı birikmiş sermayenin de azalmasına neden olmuştur. Birikmiş sermayenin önem kazanması merkezi devlet yapılanması gerekli hale gelmiştir (Kasaba 1993: 91).

Bu dönem tarım ile uğraşan köylüler kredi borçları almak zorunda kalmışlardır. Alınan krediler, tarımda verimliliği ve üretimi arttırmak için kullanılmak yerine temel ihtiyaçların karşılanması amacıyla kullanılmış ve kredilerin faizleri bile ödenememiştir (Jelavic 2015b: 19). Ekonomik dar boğaz sebebiyle tarım ile uğraşan Türk ve Arnavut toprak sahipleri Balkanlardaki diğer köylülere saldırmaya başlamışlardır (Kasaba 1993: 25). Balkanlarda iç pazarın bütünleşmemiş olması, sınaî teknikleri uygulayacak donanım eksikliği ve sermaye kıtlığı nedeniyle sanayi gelişmemiştir (Jelavic 2015b: 20). Bu dönemde birçok Avrupalı devlet ve Balkanlardaki yerel yöneticiler, çöken ulusal ekonomileri kalkındırmak yerine burjuva zenginliğinin arttırılması ve yayılcı politikalar için militarist yatırımları önemli görmüştür (Jelavic 2015b: 15; Kasaba 1993: 29).

Balkanlardaki başat üretim biçimi tarım olması sebebiyle siyasal politikalar toprak ilişkilerine bağlı gelişmiştir. Çoğu Balkan ülkesinde toprak zenginliği ekonomik zenginlik ve devletsel saygınlık anlamına gelmiştir (Jelavic 2015b: 374). Örneğin; Sırbistan 1844 yılında ekonomik olarak sıkıntıda olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin

dış politikadaki diğer sıkıntılarını fırsat olarak kullanarak Bosna, Hersek, Arnavutluk, Banat ve Karadağ'a doğru genişlemeye çalışmıştır (Bora 1991: 32; Karpat 2015: 46-47). Benzer şekilde Hırvatlar da Bosna'daki isyanı monarşi adına bastırdıklarında artan nüfuslarına yeni alanlar bulabilmek için bölgede hâkimiyet kurmaya yönelmişlerdir. Hırvatlar da Sırlara benzer şekilde bölge üzerinde doğal hak sahibi olduklar iddiasını meşrulaştırmak amacıyla tarihsel bağlar ve ulusalcı mitlerini öne çıkartmışlardır (Jelavic 2015b: 62).

Bosna ve Makedonya gibi etnik çeşitliliğin karmaşık olduğu bölgelerde Osmanlı hâkimiyetinin ortadan kalkması, politikaların ve direnişlerin temeli olsa da, değişken politikaya göre hareket etmek temel amaç haline gelmiştir (Glenny 1999: 159). I. Balkan Savaşı, 1909'da yaşanan ekonomik problemlerin ve toprak sorunlarının bir yansıması olarak ortaya çıkmış ve ekonomik sebepler milliyetçi görünüm kazanarak bağımsızlık savaşına dönüşmüştür. I. Balkan Savaşı'nın sonucunda Rusya'nın karşı çıkmasına rağmen İtalya ve Avusturya-Macaristan desteğiyle bağımsız bir Arnavutluk kurulmuş (Bora 1991: 33) ve bu gelişme Sırbistan ile Yunanistan'ın toprak genişletme planını bozmuştur. Bulgaristan'a verilmesi planlanan Makedonya'nın paylaşılması için ise Avusturya-Macaristan ve İtalya çalışmalar başlatmışlardır (Bora 1991: 32). Bu çalışmaların meydana getirdiği anlaşmazlıklar çatışmalara dönüşürken II. Balkan Savaşı meydana gelmiş ve savaş, Bulgaristan'ın yenilgisi ile sonuçlanmıştır (Glenny 1999: 159; Jelavic 2015b: 102-103).

2.4.2. I. Dünya Savaşı Dönemi ve Birinci Yugoslavya

I. Dünya Savaşı öncesi dönemde Balkanlarda milliyetçi politikaları belirleyen iki etken ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, Adriyatik Denizi kıyılarının paylaşılmasının tamamlanması ve Akdeniz ticaretinde Avusturya-Macaristan'dan bağımsız bir şekilde yer almaktır (Bora 1991: 33). İkinci etken, toprak sistemini yeniden düzenlemek ve borçların ödenmesiyle sermaye birikimini elde edebilmek olmuştur. Hali hazırda ekonomik dar boğazla ve ödenemeyen krediler ile boğuşan yeni Ortodoks toprak sahibi soylular, Balkan savaşlarının ekonomik yükü de eklendiğinde ekonomik çöküntüye uğramışlardır. Dünya çapında hâkim olan korumacılık anlayışı sebebiyle uygulanan yüksek gümrük tarifeleri, dünya ticaretine yeni katılmış olan Doğu Avrupalı küçük

üreticileri zor durumda bırakmıştır (Jelavic 2015b: 146). Sırbistan, bu dar boğazdan kurtulabilmek ve Avusturya-Macaristan'ın kendisi için avantajlı fakat Balkan ülkeleri için dezavantajlı olan ekonomik politikalarından bağımsız olabilmek için Adriyatik kıyılarını ele geçirmeyi hedef edinmiştir (Jelavic 2015b: 153; Okur 2013: 600; Singleton 1976: 70). Rusya ise bu sayede müttefiki olan Sırbistan'ın limanlarını askeri ve ticari üs olarak kullanabilmeyi ummuştur (Okur 2013: 600).

Bu dönem Balkanlarda toprak düzenindeki bozukluklar ekonomik gelirlerin %70'inden fazlasının sağlandığı tarım aktivitelerinin yapılmasını zorlaştırmıştır. Köylülerin toprak adaletsizliği sebebiyle çoğunlukla toprakları işlemeyi bırakması ve ellerindeki birikimi temel ihtiyaç ürünlerinin karşılanması için harcaması toprak sisteminde yeni düzenlemeleri zorunlu hale getirmiştir (Jelavic 2015b: 146). Balkan devletlerinin çoğunluğu bu dönemde toprak sisteminde köklü değişikliklere gitmek zorunda kalmıştır.

Tüm bu ekonomik sıkıntılar çerçevesinde Balkan halkları arasında Yugoslavya fikri ilgi görmüştür (Jelavic 2015b: 116). Sırbistan, Yugoslavya sayesinde eskiden olduğu gibi Güney Slav halklarını kendi bünyesinde toplayabilmeyi ve bu sayede Adriyatik denizi ile bağlantı kurmayı amaçlamıştır. Aynı zamanda Avusturya-Macaristan ile doğrudan bağlantı sağlayarak Avrupa ile ticaret yapmayı amaçlamıştır (Bora 1991: 33). Bosna halkı ise yeni toprak düzeni ve dinsel imtiyazlar karşılığında Sırpların Yugoslavya fikrini desteklemişlerdir (Jelavic 2015b: 163).

Sırbistan'ın Yugoslavya aracılığıyla Akdeniz ticaretine katılmak ile ilgili fikirleri, 1914 yılında BH'yi de sınırları içine dâhil eden "Bağımsız Hırvatistan" görüşünün ortaya atılmasıyla kesintiye uğramıştır (Jelavic 2015b: 69). Gerek Sırplar gerekse Hırvatlar Dalmaçya kıyılarına hâkim olabilmek için BH'yi almayı hedeflemişler, her iki grup da Bosnalı Müslümanları dinleri zorla değiştirilmiş soydaşları olarak görmüşler (Babuna 2000: 97) ve Bosna'nın milli mirasları olduğunu savunarak BH'yi topraklarına katmak istemişlerdir (Jelavic 2015b: 69).

Şekil 2.1: Birinci Dünya Savaşı başında sınırlar (NKFU.com, 2014)

Şekil 2.1’de görüleceği üzere, Sırbistan’ın BH vasıtasıyla Dalmaçya kıyılarını ele geçirebilmesi için BH’yi 1908’de ilhak ederek topraklarına katan Avusturya-Macaristan ile savaşması gerekmiştir. Osmanlı Devleti’nin Boğazlar üzerindeki hâkimiyetine son vermek isteyen Rusya ise Sırbistan’ı desteklemiştir (Bora 1991: 33). Avusturya-Macaristan’ın Bosna’yı ilhak etmesinden rahatsızlık duyan, kendi kaderini tayin hakkını savunan ve bu sebeplerle Avusturya-Macaristan’ı BH’den çıkarma amacı güden *Mlada Bosna* (Genç Bosna) örgütüne mensup bir grup Sırp ve Müslüman Avusturya-Macaristan prensi ve eşine suikast düzenlemişlerdir. Saraybosnalı bir Sırp olan GavriloPrincip’in suikasta konu olması Avusturya-Macaristan’ın Sırbistan’a savaş açmasına ve birçok devletin yer alacağı I. Dünya Savaşı’nın meydana gelmesine enden olmuştur.

I. Dünya Savaşı henüz devam ederken 1917 yılında Korfu Deklarasyonu imzalanarak Sırp-Hırvat uzlaşması gerçekleşmiştir (Abazi 2007: 13; Demir 2013: 95; Drulović 1976: 41; Glenny 1999: 403; Singleton 1976: 68-69). 1918 yılında Sırbistan, BH, Hırvatistan ve Slovenya’yı içine alan ve ilk Yugoslavya olarak kabul edilen SHS Krallığı kurulmuştur (Glenny 1999: 366-367). Batılı devletlerin Balkanlar için uygun gördüğü yeni siyasal düzen, ortadan kalkmış olan imparatorlukların yerini alacak küçük ulus-devletlerdir. Self-determinasyon ilkesi çerçevesinde kurulduğu belirtilen bu

devletlerin sınırlarının hiçbirini gerçek uluslar ile örtüşmemektedir (Bozbora 2008: 131; Okur ve Öksüz 2013: 619).

Savaştan sonra Batılı devletlerin Balkanları düzenlerken iki amacı olmuştur. Bunlardan birincisi, irili ufaklı ulus-devletler yaratarak Sovyet Rusya ile Avrupa arasında tampon bölge oluşturmaktır. İkinci amaç, ekonomileri daha çok tarım ağırlıklı olan bu ülkeleri ekonomik ve siyasi anlamda dış müdahaleye açık hale getirmektir (Aydın ve Erol 2013: 625). SHS Krallığı da bu amaçlar çerçevesinde kurulan gevşek siyasi yapılanması ile istikrarsızlıkları içinde taşıyan bir birlik olmuştur.

Kuruluş evresinde Boşnaklar, Hırvat ve Sloven gruplara nazaran siyasi anlamda daha yumuşak bir geçiş yapmışlardır. Hırvat ve Slovenler, Avusturyalıların Macarlara karşı denge unsuru olarak kullandıkları gruplar olmaları sebebiyle Yugoslavya'nın kuruluşu öncesinde Avusturya tarafından destek görmüşlerdir. Bu nedenle, Yugoslavya bünyesinde yer almak Hırvat ve Slovenler için açıkça Sırp kralının hâkimiyetine girmek anlamı taşımıştır (Karataş 2013: 535-536). SHS Krallığı devlet yönetiminde etkinliği en fazla olan etnik grup Sırp olmuştur. Ordu içinde de Hırvat birliklerinin dağıtılmasının ardından Sırp hâkimiyeti sağlanmıştır (Abazi 2007: 15; Bora 1991: 35; Jelavic 2015b: 157). BH, Karadağ ve Makedonya'nın federalist taleplerine karşın Sırbistan, merkezî bir politik çizgi izlemiştir (Bora 1991: 33-38). Sırp Radikal Partisi ilerleyen dönemde milliyetçi söylemler ile oylarını sürekli arttırarak devletin en güçlü partisi olmuş ve Rus ve Macar Devrimlerinin etkisinin artmaya başladığı 1920'de devrimci sol hareketleri bastırmıştır. 1921'de Demokratik Parti'den sonra milliyetçilik dışı bir yaklaşıma sahip olan (Bora 1991: 36) komünist parti yasa dışı ilan edilmiş ve II. Dünya Savaşı'na kadar öyle kalmıştır (Aydın ve Erol 2013: 628-629; Demir 2013: 103; Drulović 1976: 43; Jelavic 2015b: 157-159; Kenar 2005: 51).

Boşnak ve Arnavut grupların ise SHS Krallığı içerisinde etnik anlamda bir yeri olmamıştır (Bora 1999: 36). Hırvatistan ve Slovenya'da kapitalist tarımsal işletmeciliğe yakın büyük toprak sahipliği, Sırbistan ve Karadağ'da küçük üreticilik, Makedonya ve Bosna'da ise yarı-feodal yapılar hâkim olmuştur (Bora 1991: 35; Rogel 2004: 7). Bosnalı Müslümanlar, SHS Krallığı kurulurken yeni toprak sistemi karşılığında Sırp'lara destek vermişler ve krallık kurulduktan sonra bu taleplerini yinelemişlerdir. Ancak Osmanlı ve Avusturya-Macaristan hâkimiyetinin bıraktığı toprak düzenini değiştirmek

Müslümanlar açısından sorun teşkil etmiştir. SHS Krallığı'nın 1919 yılında geniş çaplı bir toprak reformuna girişmesiyle “yarı feodal” bağımlılık ilişkileri içinde yaşayan köylüler kmet oldukları toprakların sahibi konumuna yükselmişlerdir. Toprak sahipliklerinin değiştiren reformdan en fazla zarar gören kesim ise toprağın %80'ine sahip olan Bosnalı Müslüman toprak sahipleri olmuştur (Elsasser 2015: 58).

Kimlik bakımından Müslüman gruplar kendilerini Güney Slav, diğer bir deyişle “Yugoslav” olarak tanımlamayı tercih etmişlerdir (Babuna 2000: 193). 1922 yılı itibariyle SHS Krallığı içerisinde Sırp üstünlüğüne açık bir tepki oluşmaya başlamıştır. Ancak yalnızca Slovenler SHS içindeki özerkliğini korumayı başarmış ve birliğin sağladığı ekonomik faydalardan yararlanmaya çalışmışlardır (Jelavic 2015b: 162-163; Kenar 2005: 48). Hırvatlar ise kendilerine özerklik verilmesini talep etmiş, ancak Sırp'ların karşı çıkması nedeniyle çatışmalar başlamıştır (Aydın ve Erol 2013: 628-629). 1929 ekonomik bunalımı sonucunda istikrarsız ekonomilerin Avrupa sanayisi karşısında giderek dezavantajlı konuma gelmeleri diktatöryel eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Abazi 2007: 16; Aydın ve Erol 2013: 624).

Ekonomik gelirin %70'nin tarımsal faaliyetlerden oluştuğu ve birikmiş sermaye eksikliği sebebiyle sanayileşmenin yavaş olduğu birçok Balkan ülkesi 1929 ekonomik krizi sonrasında dünya ekonomisine hammadde ihracat eden ve sürekli borç biriktirerek sınaî ürün ithal eden yarı sömürge devletler olarak bağlanmışlardır (Aydın ve Erol 2013: 628-629). Tarım ürünleri ve ham madde ihracatçısı olan bu ülkelerdeki köylüler fiyatların düşmesi sonucunda var olan borçlarına yenilerini eklemek zorunda kalmışlardır (Jelavic 2015b: 195). Bu şartlar altında devlet yönetimlerinde ekonomi dışı zor unsurları öne çıkmış ve 1929 yılından 1934 yılına kadar SHS Krallığı Yugoslavya Krallığı adını alarak diktatörlük ile yönetilmiştir (Jelavic 2015b: 165-166). 1934 yılında Kral I. Alexander'ın ölümüyle Yugoslavya Krallığı siyasal krize girmiş ve 1939 yılında Hırvat Bağımsız Devleti kurulmasıyla fiilen 1941 yılında Nazi Almanyası tarafından işgal edilmesinin ardından resmen son bulmuştur.

2.4.3. II. Dünya Savaşı'nda Yugoslav Halkları

1918 yılında kurulan SHS Krallığının Sırbistan için anlamı, Güney Slavlarının (Yugoslavların) birleşmesinden ziyade Sırp merkezli ulusal ideoloji ile temellendirilmiş

bir devlet altında birleştirilmiş bir Sırp devleti olmuştur (Banac 1997: 98). SHS Krallığı'nın federal yapılı bir Yugoslavya'ya dönüştürülmesi için önce iç sınırların belirlenmesi gerekmiştir. Ancak federalist sınırların belirlenmesi (Kenar 2005: 50), Sırp hâkimiyetini zedeleyeceği için mümkün olmamıştır (Banac 1997: 98-99). Slovenya ve Hırvatistan'ın Sırbistan'a göre endüstriyel olarak daha gelişmiş olması (Drulović 1976: 42) Sırp burjuvazisini kaygılandırırken, Hırvat ve Sloven burjuvazisi ise Sırp otoritesine bağımlı olmaktan rahatsız olmuştur (Bora 1991: 35; Kenar 2005: 52). Ekonomik sıkıntılar ve içsel bölünmeler sonucunda yönetim monarşiye döndürülmüş ve sıkıyönetim ilan edilmiştir. Sırp Radikal Partisi'nin giderek güçlenmesi sonucunda bölgedeki ekonomik durum ve ulusalcı hareketler Sırpların lehine olmuştur (Babuna 2000: 96).

Bölgedeki bu ulusal bölünmüşlük, II. Dünya Savaşı'na girişte Mihver Devletleri'nin işgal politikaları için yararlı olmuştur. İlk olarak Mussolini yönetimindeki faşist İtalya, bölgedeki etkinliğini arttırmak amacıyla Hırvat ulusal hareketi olan "Ustaşaları" desteklemiş, karşılığında Arnavutluk'un hâkimiyeti için güvence almıştır (Jelavic 2015b: 227). Diplomatik ilişkiler vasıtasıyla etkinliğini arttıran İtalya'nın yetersiz kaldığı kanısında olan Hitler Almanyası, diplomatik ilişkilerin yanı sıra Balkanlarda ekonomik ilişkiler kurmaya yönelmiştir. Almanya bölgeden tarım ürünleri ithal ederken, sınaî gelişim için makineler göndermiştir (Glenny 1999: 436; Jelavic 2015b: 228-229).

Bölge ile diplomatik ve ekonomik ilişkileri oldukça gelişen İtalya ve Almanya, Yugoslav topraklarını işgal etmeyeceklerini ve/veya askeri geçiş güzergâhı olarak kullanmayacaklarına dair anlaşma imzalamış olsalar da Hitler, Rus topraklarına geçişte en uygun güzergâhın Balkanlar olduğuna karar vermiştir (Bora 1991: 42; Glenny 1999: 435; Jelavic 2015b: 248-249). Bölgede savaş, 1939 yılında İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesiyle başlamış ardından 1941'de Kosova ve Karadağ İtalya kontrolüne alınmıştır (Demirtaş-Coşkun 2008: 335; Singleton 1976: 71). 1941'de Yugoslavya'yı işgal ederken Almanya'nın en büyük amacı askeri iletişimi sağlamak ve ham madde elde etmek olmuştur (Glenny 1999: 435; Jelavic 2015b: 279).

Şekil 2.2: II. Dünya Savaşında birinci Yugoslavya'nın parçalanması (Jelavic, 2015b)

1941 yılında SHS Krallığı'nın ordusunun Almanya'ya teslim olmasının ardından Almanya Hırvat Ustaşa hareketini destekleyerek Bağımsız Hırvatistan'ın kurulmasına ön ayak olmuştur (Banac 1997: 100-101; Bora 1991: 44-45; Drulović 1976: 44; Jelavic 2015b: 249). Şekil 2.2'de gösterildiği gibi İtalya, Adriyatik Denizi'ni kontrol altına almak amacıyla adalara ve Dalmaçya Kıyıları'na askeri üsler kurulmuştur. Slovenya, BH, Kosova ve Voyvodina gibi bölgeler Almanya ve İtalya kontrolünde olacak şekilde Hırvatistan, Karadağ ve Sırbistan arasında paylaştırılmıştır (Glenny 1999: 485; Jelavic 2015b: 276-277). İşgal sırasında Tito'nun birlikleri olan Partizanlar ile Sırp gerilla kuvvetleri olan Çetnikler direniş başlatmışlardır (Bennett 1998: 54; Bora 1991: 46; Koka 2013: 640). Savaşkan grupların her biri aynı zamanda birbiriyle düşman gruplar oldukları için işgale iç savaş da eklenmiştir (Koka 2013: 640-641). Hırvatlar, büyük Hırvatistan'ın üzerine kurulacağı sınırlara ulaşmayı amaçlamışlar ve Boşnakları Hırvat olarak kabul etmişlerdir. Ancak Bosna'nın da dâhil edildiği büyük Hırvatistan sınırlarının bir kısmı tarihi büyük Sırbistan sınırları ile kesişmiştir. Sırp da aynı şekilde Bosnalıları Sırp olarak göreyerek imtiyaz sahibi oldukları Yugoslav monarşisini korumaya çalışmışlardır. Aynı dönem güç kazanan Yugoslav Komünist Partisi (Yugoslavia Communist Party-YKP) sosyalist dönüşmüş bir Yugoslavya için çalışmalar yapmaya başlamıştır (Glenny 1999: 489; Koka 2013: 640-641).

İtalyan hâkimiyetini destekleyen Müslüman Arnavutların yanı sıra (Singleton 1976: 91) 1941 yılında Hırvatistan'ın hâkimiyetine verilen Bosnalı Müslümanlar, özerklik umdukları ve toprak reformunda kaybettikleri mülkiyetlerini tekrar elde etmek için Nazi işgal kuvvetlerine destek vermişlerdir (Babuna 2000: 194-195). Hırvat faşist lider Ante Pavelic'in liderliğindeki Hırvat Ustaşalarının hedefi; Sırlar, Yahudiler ve Romanlar (Çingeneler olarak anılmaktadırlar) olmuş (Demirtaş-Coşkun 2008: 336; Glenny 1999: 498-499; Rogel 2004: 10; Uzel 1992: 222) ve eylemlerini gerçekleştirebilmek için Bosnalı Müslümanlardan da destek aramışlardır. Bosnalıların bu desteği Sırlar tarafından tepki görmüş ve Bosnalılar Üçüncü Reich'e geçmek için Hitler'e mektup yazmışlardır. Hitler'in bu isteği kabul etmemesi sonucunda Müslümanlar yeniden Ustaşalar ile birleşmişlerdir (Crnobrnja 1996: 23; Irak 2014, <https://www.evrensel.net/haber/88989/2dunya-savasinin-fesli-nazileri>, 07 Nisan 2018'de erişildi).

1943 yılı itibariyle Müslümanlardan oluşturulan SS Hançer Birliği, diğer bir adıyla 13. Bölük, Naziler tarafından kurulmuştur. Hançer örgütü Hırvatistan'daki Yahudiler ve Saraybosna'daki Sırların öldürülmesi görevini üstlenmiş ve iddialara göre BH'deki saygın bir Yahudi cemaati tamamen yok edilmiştir (Bora 1999: 41; Örnek 2010, <http://haber.sol.org.tr/dunyadan/nato-sevdalisi-nazi-yandasi-aliya-izzetbegovic-haberi-34806>, 07 Nisan 2018'de erişildi). Diğer bir iddianın sahibi olan Vladimir Dedijer adlı araştırmacı da 1988 yılında yaptığı çalışmasında Ustaşaların çoğunluğu Sırp olan 800 bin Sırp, Yahudi, Müslüman ve Çingene'yi öldürdüğünü iddia etmiştir (Bora 1991: 45; Bora 1999: 40). Bu dönem BH toprakları büyük Hırvatistan ve büyük Sırbistan ideallerinin devlet sınırları içinde kaldığı için Ustaşalar, bölgedeki Katolik olmayan nüfusa karşı sistematik bir katliam uygularken, benzer şekilde Çetnikler de Ortodoks olmayan unsurlara karşı katliama girişmiştir (Abazi 2007: 18; Sancaktar 2008: 90; Singleton 1976: 88). Bu nedenle savaş sırasındaki bölünmeler daha çok dinsel olmuş, Müslümanlar Hristiyan Sırlara karşı cihat söylemlerinde bulunurken, Ortodoks Sırlar da Bosna'daki camileri ateşe vermişlerdir (Koka 2013: 640-641). Bu dönemde Hırvat ve Müslüman gruplar, Çetniklerle çatışmışlar ancak partizanları iyi karşılamışlardır (Glennly 1999: 491). İşgalci güçlerin en fazla Sırlara karşı eylemlerde bulunması ve bölgedeki diğer grupların da Sırp karşıtı hareketleri desteklemesi, ileri dönemlerde Sırların özellikle Müslümanlara karşı olan olumsuz tutumlarını etkilemiştir

(Banac1997: 102; Irak 2014, <https://www.evrensel.net/haber/88989/2dunya-savasinin-fesli-nazileri>, 07 Nisan 2018’de erişildi).

2.5. Sosyalist Yugoslavya Dönemi: SFRY

2.5.1. Tito, Partizan Hareketi ve YKP

Küçük çaplı Sırp burjuvazisinden oluşan Çetniklerden (Glenny 1999: 433) sonra işgal gruplarına karşı direniş başlatan ikinci grup Tito önderliğindeki partizanlar olmuştur (Kenar 2005: 63). 1942’den itibaren başlatılan anti-faşist harekât kapsamında Ushtria Çlirimtare e Kosovës (Ulusal Kurtuluş Ordusu-UÇK) ve “The Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia” (Yugoslavya Antifaşist Ulusal Kurtuluş Konseyi-AVNOJ) kurulmuştur (Singleton 1976: 94). AVNOJ aracılığıyla işgale karşı bir direniş birliği oluşturulması, direnişin program ve yöntemleri belirlenmiştir. İşgal güçlerinin yenilgisiyle savaş sona ermiş, bölgesel rekabet başlamış (Bora 1991: 47; Jelavic 2015b: 281) ve rekabetin sonucunda Tito, Yugoslav birliğini komünist program ile sağlamıştır.

Komünist programın Yugoslav birliğinde etkili olmasının birkaç sebebi vardır. Bunlardan en görüneni komünizmin dönem itibariyle en güçlü ideoloji olarak ortaya çıkması ve siyasal, sosyal ve ekonomik olarak birleştirici bir özelliği olmasıdır. 1945 öncesi dönemde Balkan rejimlerinin çoğunluğu ulusal-liberal ideolojiyi benimsemiştir. Avrupa ekonomilerindeki “krize rağmen modernleşme” Balkanlarda ortaya çıkmamış tarıma dayalı ekonomik yapı devam etmiş ve endüstrileşme yalnızca azınlık bir grubun yönetiminde kalmıştır (Jelavic 2015b: 359-360). Eşitsiz ekonomik gelişmişlik halklar arasında ayrışma ve nefreti beslemiştir. Tito, geçmişten aldığı dersler ve küçük çaplı komünist partilerin (KP) birleşmesi sayesinde komünizmin birleştirici özelliklerinden faydalanmıştır (Bora 1991: 30-31; Jelavic 2015b: 360).

İkinci sebep, komünist programın iki savaş arası dönemde bulunan iki doktrini olumsuzlamasıdır. Komünizm ilk olarak ulusların eşitliği ilkesi ile Sırp hegemonyasını yıkmış, ulusların tekliği ilkesi ile Yugoslavcı üniterciliğini sonlandırmıştır. Bu iki olumsuzlamanın askeri yansıması, kralın hâkimiyetine son verilmesi ve Ustaşa, Çetnik

gibi grupların yenilmesi olmuştur (Banac 1997: 104). Komünizm aynı zamanda geçmiş rejimlerin baskıcılığına ve yozlaşmışlığına karşılık saf, uygar bir gelecek ve toplum vaat etmiştir (Jelavic 2015b: 317).

1941 yılına kadar Londra Hükümeti, eski Yugoslavya kralını, dolayısıyla Sırp Çetnikleri desteklemiştir (Jelavic 2015b: 285). Tito, Londra'dan aradığı desteği bulamamış ve müttefiklerin Dalmaçya kıyılarına çıkmaları durumunda bu hamleyi olumlu karşılamayacağı açıklamasını yapmıştır (Glenny 1999: 529). Tito, Çetnikler ile partizanların işbirliği yapması taraftarı olmuş (Bora 1991: 52) ve Sovyet Rusya'nın bu konuda desteğinin alınması kısa süreli Çetnik-partizan işbirliğinin gerçekleşmesine neden olmuştur (Jelavic 2015b: 282-283; Singleton 1976: 93). Çetnik-partizan anlaşmazlığının temeli, savaş sonrası kurulacak olan Yugoslavya'nın idaresi konusundaki rekabet olmuştur (Jelavic 2015b: 283). Sırp Çetniklerinin Hırvat milliyetçiliği ve komünizm karşıtlığı, partizanlar ile anlaşmazlığa düşmelerine neden olmuştur (Jelavic 2015b: 281; Kenar 2005: 63; Singleton 1976: 89-90). 1942 yılı itibariyle partizanların ve dolayısıyla Tito'nun siyasal üstünlük kazanmaya başlaması, Londra hükümetini Tito'ya yaklaştırmış (Jelavic 2015b: 285; Singleton 1976: 95-96) ve savaş sırasında ve sonrasında -1943'ten itibaren- Churchill'in askeri heyetinden destek alınmasını sağlamıştır (Koka 2013: 641; Woodward1995a: 54). 1943'te ikinci AVNOJ'un ilanı ile müttefikler bütün askeri yardımlarını partizanlara yönlendirmiş, 1944'te Tito'ya destek vermesi için Hırvat yöneticilere İngiltere'de baskı yapılmıştır (Jelavic 2015b: 286).

1944'ün ortalarına doğru Tito ani bir kararla Sovyet Rusya'ya gitmiş ve Rusya'nın da desteğiyle Orta Avrupa'ya kadar bölgeleri ele geçirmiş ve muhaliflerine karşı mücadelesini genişletmiştir (Glenny 1999: 530-531). Tito'ya karşı en büyük muhalefet Sırlardan geldiği için en büyük saldırı da Sırlara karşı yapılmıştır (Jelavic 2015b: 286). Çetniklerden kalan muhalefet ortadan kaldırıldıktan sonra Ustaşalar ve Hırvat Vatan Muhafızları gibi Mihver devletleriyle işbirliği yapan gruplar da yok edilmiştir (Banac 1997:104; Jelavic 2015b: 286-287). BH'de yaşayan Müslümanları potansiyel Sırp ya da Hırvat olarak gören partizanlar, Müslümanlığı dini inancın dışına çıkmayacak şekilde sınırlandırmış, bölge halkını Yugoslav ulusu olarak kabul etmiştir (Babuna 2000: 195). Benzer şekilde, Sırp ulusal duygularını yatıştırabilmek için Karadağ ve Kosova bölgeleri Sırbistan'a bağlı özerk bölgeler olarak ilan etmiştir

(Jelavic 2015b: 288). Bu sayede Tito Sırp desteğini almaya çalışmıştır (Banac 1997: 104). Sıkı partizan örgütlenmesi sayesinde Makedonya’da da denetimi sağlayan Tito, Makedonya’nın yanı sıra Slovenya, Sırbistan, Hırvatistan, BH, Karadağ ve Kosova topraklarını kapsayan Yugoslavya’yı kurmuştur. Tito Müttefiklerin desteğini alabilmek için geçici hükümet bünyesine komünist olmayan üyeleri de dâhil etmiştir (Singleton 1976: 104). Federal devlet kurulduğunda, 318 üyeden 80 tanesi komünist olmayan üyelere oluşmuştur ve bu üyeler arasında Londra’daki kraliyet yanlısı Dr. IvanŠubašić gibi isimler de yer almıştır (Singleton 1976: 104).

2.5.2. Titoizm ve Kimliklerin Durumu

Tito yönetimindeki Yugoslav siyasal sistemi Titoizm olarak adlandırılan bir yapı üzerine kurulmuştur. İkiye ayrılan Titoizmin ilk dönemi 1945-48 yılları arasına tekabül etmiş ve daha çok Stalinist politikalara bağlı kalınarak oluşturulmuştur. 1948 yılında Tito’nun Stalin ile olan anlaşmazlığı sebebiyle, Yugoslavya’nın komünist bloktan ayrılması sonrasında Titoizmin ikinci dönem politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Bunlar politikalar kısaca, sosyalist ekonomik sistem, bağlantısızlık politikası ve özyönetim sistemidir (Kenar 2005: 70). Tito, 1948’e kadar sosyalist parti ve devlet örgütlenmesi ile farklı kimlikleri birleştirmiştir. 1948 sonrası dönemde farklı kimlikleri “kardeşlik ve birlik” sloganı etrafında toplayarak ve eritme potası oluşturarak asimile etmeye çalışmıştır (Kenar 2005: 60; 71; Türkeş 2013: 18).

Yugoslavya’yı oluşturan bölgelerden Slovenya dışında hiçbir bölge homojen etnik yapıya sahip olmadığı için (Singleton 1976: 89) Tito, ayrı ayrı kimlikleri etkisizleştirmek ya da desteklerini almaya çalışmak yerine tek bir ulusüstü kimlik yaratmaya çalışmıştır (Bora 1991: 72; Kenar 2005: 72; Laçiner 1991: 7). Tito, milliyetçilik ideolojisinin kapitalist birikim rejimi altında oluştuğunu düşündüğü için ülkesindeki milliyetçilik sorununun sosyalist devlet yapılanması ile çözülebileceği düşüncesinde olmuştur. Bu amaçla Tito, etnik-dinsel milliyetçi kimlikleri kontrol altında tutmayı gerekli görmüştür (Banac 1997: 105; Kenar 2005: 74). Tito, Titoist Yugoslav kimliğinin amacını “*Enternasyonalist olmak demek, önce kendi ülkesinde gerçekten enternasyonalist olmak demektir*” sözleriyle açıklamıştır (Bora 1991: 72). Bu doğrultuda bütün etnik gruplar, “Yugoslav” olarak kabul edilmiştir (Bennett 1998: 65).

Etnik siyasetin en fazla yapıldığı ve ekonomik gelişmişlik düzeyi yüksek olmasına rağmen politikaların uygulanması bakımından muhafazakâr bir duruş sergileyen Hırvatistan’da ise Tito, Hırvat Komünist Ligi’nde tasfiyeler yaparak önemli siyasi kademelere Sırp’ları yerleştirmiştir (Kenar 2005: 75). Titoist politikaların uygulanabilmesi için devlet yapılanmasının anti-merkeziyetçi şekilde örgütlenmesi gerekli olmuştur. Etnik-dinsel milliyetçi fikirlerin yerini Yugoslavizm fikrinin alabilmesi için Hırvatistan’dakine benzer bir etnik mübadele Sırbistan’da da gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, Sırp’ların yoğunlukla yaşadığı bölgelerde Hırvatların yerleştirildiği özerk bölgeler oluşturulmuştur. Ayrıca Sırp bölgelerinde önemli siyasi kademelere Hırvatlar getirilmiştir. Bu uygulamalar Sırp’ların tepkisini çekmiş ve Sırp’lar Yugoslavya içerisinde en fazla sınırlandırılan halk olduklarını savunmuşlardır (Bozboru 2008: 147; Kenar 2005: 73-74).

2.5.3. SSCB ile Anlaşmazlık ve Bağlantısızlık Politikası

Tito ve Stalin arasındaki anlaşmazlık 1937’de Rusya’ya tam bağıllığıyla bilinen Milan Gorkić’in YKP’den tasfiye edilmesi ile başlamıştır. Anlaşmazlık, II. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa’nın siyasi düzeni hakkında Churchill ve Stalin arasında yapılan ve Yugoslavya’nın ikiye bölünmesini ön gören “Yüzdele Anlaşması” ile görünür hale gelmiştir (Bora 1991: 52; Işıklı 1983: 98; Kenar 2005: 83; Woodward 1995a: 54). II. Dünya Savaşı sırasında SSCB’nin Yugoslav direniş hareketine destek vermemesi, Tito’nun SSCB’ye karşı mesafeli olmasına neden olmuştur (Bora 1991: 47; Işıklı 1983: 93). Savaş sonrasında Tito ve Stalin arasındaki ilişkilerin gerilmesinde üç sebep vardır. Bu sebeplerden ilki, Balkan politikaları üzerine olmuştur (Bora 1991: 55; Işıklı 1983: 97). İkinci sebep, Komünist Blok düzeyinde meydana gelen politik sıkıntılardır. Üçüncü sebep Yugoslavya’da uygulanan iç politikalar üzerine yaşanan anlaşmazlıktır.

Tito ile Stalin arasında Balkan politikaları hakkındaki ilk anlaşmazlık Makedonya konusunda olmuştur. II. Dünya Savaşı’nda üçe bölünmüş olan Makedonya’nın Vardar bölgesi, 1945’te Yugoslavya’da Tito ve partizanlarının hâkim konuma gelmelerinin ardından 6. cumhuriyet olarak Yugoslavya topraklarına katılmıştır (Jelavic 2015b: 339-340). Oysa bu dönemde SSCB üç bölgeyi de içine alan bir

Makedonya oluşturmak istemektedir. Tito'nun SSCB'nin onayı olmadan Vardar'ı topraklarına katması Stalin'in tepki göstermesine neden olmuştur. Tito'nun Pirin ve Ege Makedonya'larını da Yugoslavya'ya katma yönündeki çalışmaları devam etmiştir (Jelavic 2015b: 340-341). SSCB'nin yanı sıra Pirin'in Bulgaristan topraklarında ve Ege Makedonyası'nın da Yunanistan topraklarında kalması sebebiyle Tito, bu iki devlet tarafından da tepki görmüştür.

Tito ile Stalin'in Balkan Politikaları konusunda anlaşmazlık yaşadıkları diğer konu, Arnavutluk meselesidir. Tito'nun Yugoslavya'da etkin hale geldiği dönemlerde Arnavutlukta çatışmalar sürmeye devam etmiştir. Tito'nun bu dönemde Arnavutluk'a 700 milyon dinar harcama yapması ve Arnavut lider *Enver Hoxha* (Hoca) ile olan müttefikliği, Arnavutluğun Yugoslavya'ya ekonomik ve politik olarak bağlanmasına yol açmıştır. 1946 yılında Arnavutluk'un Yugoslavya'ya bağlanması gündeme gelmiştir (Bozbora 2008: 140). Tito'nun Arnavutluk'un yanı sıra Yunanistan'a da ekonomik yardımda bulunması Stalin tarafından yayılmacılık olarak adlandırılmıştır (Evans 2016, <http://www.e-ir.info/2016/07/24/why-was-yugoslavia-expelled-from-cominform/>, 17 Nisan 2018'de erişildi). Stalin, Tito'nun diğer Balkan ülkeleriyle ilişkilerini bölgesel güç olmak amacıyla girişilen yayılmacılık politikası olarak adlandırmıştır. Tito'nun gücünü sınırlandırmak amacıyla Stalin, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan oluşan bir Balkan Federasyonu kurma fikrini gündeme getirmiştir. Stalin federasyon fikrinde Bulgaristan'ın da etkin olmasını istemiştir. Ancak Tito, Bulgaristan'a kendi bünyesinde yer alacak bir cumhuriyet olarak yaklaştığı için federasyon fikri Bulgaristan'ın tepkisine neden olmuştur (Bora 1991: 55; Evans 2016, <http://www.e-ir.info/2016/07/24/why-was-yugoslavia-expelled-from-cominform/>, 17 Nisan 2018'de erişildi; Işıklı 1983: 97).

Balkan politikalarındaki anlaşmazlıklar ilerleyen dönemlerde Komünist Blok içerisinde prensipler konusundaki anlaşmazlıklara dönüşmüştür. SSCB, Tito'nun bölgesel politikalarının (Arnavutluk ve Yunanistan'daki komünistlerin desteklenmesi) Komünist Bloğa karşı Amerikan müdahalesini çektiğini vurgulamıştır (Işıklı 1983: 97; Singleton 1976: 170). Tito'nun 1945 yılında Belgrad'ın İtalya'ya ait Trieste topraklarını SSCB'nin karşı çıkmasına rağmen almak istemesi de, Yugoslavya'nın ayrılığı göze aldığı göstergesi olmuştur (Bora 1991: 55; Evans 2016, <http://www.e-ir.info/2016/07/24/why-was-yugoslavia-expelled-from-cominform/>, 17 Nisan 2018'de erişildi; Wilson 1979: 91). Stalin coğrafi anlamda SSCB'ye yakın bir bölgede Batı müdahalesi istemediği için

Tito'nun politikaları aynı Bloкта olsalar bile aralarındaki ilişkinin gerilmesine neden olmuştur (Woodward 1995a: 54).

Yugoslavya'nın Doğu Bloğundan atılmasındaki son neden, Stalin'in Yugoslav iç politikasında ideolojik sorunlar olduğu gerekçesiyle Tito'ya müdahale etmesidir. SFRY'nin resmi olarak kurulmasının ardından Stalin, Yugoslavya'da özel mülkiyette bulunan tarım arazilerinin hızlı bir şekilde kamulaştırılmasını talep etmiştir. Yugoslavya'da tarımsal faaliyetler, tarihsel süreçte (toprak reformları sonrasında mülkiyet ilişkilerinde değişimler olmuş olsa da) toprağı işleyenler ile toprak sahipleri arasındaki ilişki çerçevesinde sürdürülmüştür. Bu nedenle tarımda kolektifleşmeye karşı toprak sahipleri ciddi bir direniş göstermişlerdir. Direnişlerin Yugoslav birliğinin geleceğini tehlikeye atacak boyutlara ulaşması ile kamulaştırma politikası Stalin'in talep ettiği hızlı bir çözümün aksine sürece yayılmıştır. Kamulaştırmadaki bu aksaklıklar ilerleyen dönemlerde Yugoslavya'nın Communist Information Bureau'dan (Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu-Cominform) atılma gerekçesi olarak sunulmuştur.

İç politika prensiplerindeki anlaşmazlığın yanında SSCB ile dış politikada da anlaşmazlıkların yaşanması, Stalin'in Yugoslavya'yı Cominform'dan dışlamasında önemli neden teşkil etmiştir. 1945-46 dönemindeki kıtlığı aşabilmek için Yugoslavya'ya UN Relief and Rehabilitation Administration'dan (BM Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi-UNRRA) 400 milyon dolar değerinde gıda, giyim, makine, demiryolu mühendisliği ve teknik yardım almıştır. Ayrıca Yugoslavya 1946 yılı itibarıyla BM bünyesinde yer almaya başlamıştır (Singleton 1976: 106). Benzer şekilde DB'den 200 milyon dolar, Export-Import Bank'tan (İthalat-İhracat Bankası-Exim Bank) 50 milyon dolar kredi, ihtiyaç nedeninden çok Batı ile yakın ilişkilerin geliştirilebilmesi için alınmıştır (Singleton 1976: 171). Yugoslavya'nın Batı ile görece iyi ilişkiler içine girmesi SSCB'nin tepkisini çekmiştir. 1948'de YKP'nin içindeki SSCB taraftarlarının tasfiye edilmesiyle ilişkiler kopma noktasına gelmiş ve komünist bloğun Yugoslavya'ya ekonomik ve siyasal ambargo uygulamasına neden olmuştur (Bora 1991: 57; Kenar 2005: 83-84; Robertson 2017, <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans>, 05 Mayıs 2018'de erişildi).

1949 yılında Sovyet Bloğunda Marshall planına ve Avrupa Ortak Pazarı'na eş bir birlik oluşturmak amacıyla kurulan Council for Mutual Economic Assistance'nin

(Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi-COMECON)⁸ Yugoslavya'yı dışlaması, bütün COMECON üyelerinin Yugoslavya ile ekonomik ilişkilerini sonlandırmış ve Yugoslavya'yı uluslararası arenada yalnızlaşmasına sebep olmuştur (Işıklı 1983: 100; Jelavic 2015b: 349). 1948 ve sonrasındaki 5 yıllık dönemde Yugoslavya, Sosyalist ülkeler ile ticaret yapamamıştır (Singleton 1976: 169). Yugoslavya, Stalin'in öldüğü 1953 yılından sonra da SSCB ve diğer Doğu Bloğu ülkeleriyle ticaretini asgari düzeyde tutmuş ve ticari ilişkilerini daha çok Batı Bloğu ülkeleriyle geliştirmiştir. Örneğin, Yugoslavya'nın 1954 yılında Batı Avrupa ile olan ithalatı 179 milyon dolarken ihracatı 162 milyon dolar olmuştur. Aynı yıl SSCB ile olan ithalat ise 4 milyon dolar seviyesinde gerçekleşirken ihracat 6 milyon dolar ile sınırlı kalmıştır (OECD 1962: 46). 1955 yılında NATO'ya bir alternatif olarak kurulan Varşova Pakti'nde da Yugoslavya yer almamıştır.

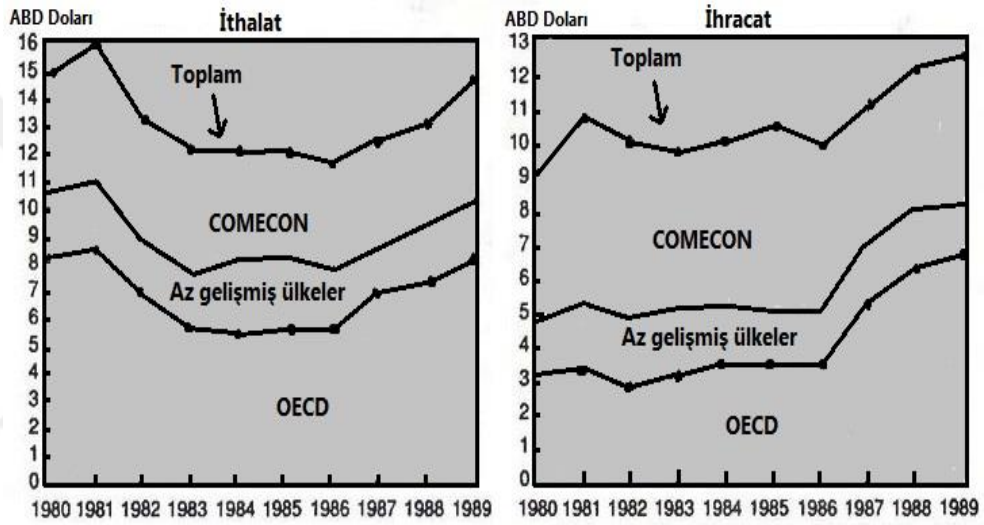
Tito ile Stalin arasındaki kopma sonucunda komünist partinin ideolojik yapısıyla beraber ülkenin işleyiş şeklinde de değişimler meydana gelmiştir. (Evans 2016, <http://www.e-ir.info/2016/07/24/why-was-yugoslavia-expelled-from-cominform/>, 17 Nisan 2018'de erişildi; Kenar 2005: 77). SSCB ile işbirliği çerçevesinde gerçekleştirilmesi amaçlanan prensipler yeniden yorumlanarak her iki bloğun da ideolojik yapısından ayrı üçüncü bir yol ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak, işçilerin özyönetimi sistemi geliştirilmiş ve ülke yönetiminde örgütlü işçi konseylerinin yer alması amaçlanmıştır. Komünist prensipler çerçevesinde tüm bölgelerin geliştirilmesi amacı güdülmüş ve devlet eliyle fabrikalar kurulmuştur. Ayrıca ülke içinde rekabetin artırılması amacıyla pazar sosyalizmi uygulanmaya başlanmıştır. 1953 yılından sonra parti politikaları daha fazla Batı'ya yönelmiş ve Yugoslavya Avrupa pazarına açılmıştır (Kenar 2005: 86).

Yugoslavya için bağlantısızlık politikası, Sovyet hegemonyası ve Amerikan emperyalizminden eşit olarak uzak durmak olarak tanımlanmıştır (Jelavic 2015b: 431). Soğuk Savaş şartlarının sürmesi ve Bağlantısızlık Hareketi, Tito'nun uluslararası arenada itibar kazanmasını ve dış politikada geniş bir hareket alanı elde etmesini

---

⁸COMECON 1949 yılında SSCB önderliğinde Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Bulgaristan ve Romanya arasında kuruldu. COMECON'un 1978 yılındaki genişlemesiyle birlikte Yugoslavya gözlemci statüsü ile kısmî olarak COMECON'a katılabilmektedir.

sağlamıştır (Bora 1991: 59; Kenar 2005: 89). Öte yandan Bağlantısızlık fikri ve politikasına rağmen Batı'ya karşı ciddi anlamda ekonomik bir bağımlılık söz konusu olmuştur (Singleton 1976: 176). Yugoslavya Doğu Bloğu'nda etkili olmak "gözdağı" ile Batı Bloğu'ndan önemli miktarlarda mali, ticari ve askeri yardım almıştır (Kenar 2005: 89). 1954-64 döneminde Yugoslavya dış politikasında iki önemli hedef açıklanmıştır. Bu hedeflerden ilki, ABD ile olan ilişkilerin sağlanması ve ikincisi bağlantısızlık politikasının güçlendirilmesidir (Adamović, Lampe ve Prickett 1990: 48).

Grafik 2.1: Bölgelere göre Yugoslav ithalat ve ihracatı, 1980-89 (OECD, 1990)

Not: Milyar dolar olarak.

Bağlantısızlık politikasının önem kazanması sayesinde Yugoslavya'nın AGÜ'ler arasında doğal müttefik olarak kabul edilmiş olması, Yugoslav üretim mallarına yeni pazar ve ham madde temin etme olanağı sağlamıştır (Singleton 1976: 176-177). Grafik 2.1'de belirtildiği gibi 1980-89 döneminde Yugoslavya'nın ithalat ve ihracatında Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü-OECD) ve COMECON ülkelerinin yanı sıra AGÜ'lerin de önemli bir payı olmuştur. Bahsi geçen AGÜ'ler çoğunlukla bağlantısızlık politikası çerçevesinde ekonomik ilişkilerin geliştirildiği ülkelerdir. Yugoslavya'nın AGÜ'ler ile ticareti 1986 yılından Soğuk Savaş'ın sona ermek üzere olduğu 1989 yılına kadar artarak devam etmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Bağlantısızlık Hareketi etkisizleşmiş olmasına

rağmen, dağılmasına kadar Yugoslavya'nın toplam dış ticareti içinde Bağlantısızlar arasında sayılan ülkelerle olan ihracatı %14 ithalatı ise %16 seviyesinde olmuştur (Bora 1991: 60).

2.6. Yugoslavya'da Özyönetim Sisteminin Nitelikleri, Çelişkileri ve Ekonomik Düzenlemeler

Bağlantısızlık hareketinden önce YKP merkeziyetçi bir yönetim anlayışına sahip olmuş ve 1973 yılına kadar kadrosunu bu anlayışa göre belirlemiştir. Bu dönemde YKP'nin Marksist odağı “ekonomik olarak en gelişmiş, politika olarak en ilerici” amacıyla şekillendirilmiştir (Woodward 1995a: 41). Stalin ile ilişkileri kesildikten sonra Tito yönetimi, 1950'de işçilerin özyönetimi doktrini olarak adlandırdığı yeni sistemi uygulamaya geçirmiştir (Bora 1991: 61; Kenar 2005: 91; Singleton 1976: 106-107). Bağlantısızlık politikasının doğal bir sonucu olarak tanımlanan (Işıklı 1983: 93) bu doktrine göre yönetsel güç merkezinin otoriteden işçiye geçmesi öngörülmüştür. Merkeziyetçi anlayıştaki değişim zamanla ekonomik kalkınma politikalarını da etkilemiştir.

2.6.1. Özyönetim Sistemi

Özyönetim sistemi kısaca, işçilerin maliyet, üretim, kâr ve sermaye birikimi konusunda söz sahibi olarak yönetiminde bulunmaları ve yönetiminde buldukları işletmenin kaderine etki edebilecek kolektif yapıyı oluşturmalarıdır (Kenar 2005: 91; Robertson 2017, <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans>, 05 Mayıs 2018'de erişildi). Bu prensiplere dayandırılan özyönetimin amaçları, işçilerin bireysel girişimlerinin önünü açmak, artık-değerin işçiler tarafından yönetilmesi ve işçilerin siyasal yönetimde olması olmuştur (Jelavic 2015b: 415). Özyönetim sistemine göre üretim araçlarının mülkiyeti hukuksal anlamda topluma aittir. Bu modelde küçük ve orta ölçekli işletmelerin yönetimi işletme çalışanlarına bırakılırken, 200'den fazla büyük ölçekli işletme işçi konseylerine devredilmiştir (Singleton 1976: 126). Emekçiler, yöneticileri ve teknik kadroları işletme içerisinde seçmektedirler. Özyönetim sisteminde asgari ücretler garantilidir. Ancak üretim sonucunda elde edilen kârların %6'sı vergiler aracılığıyla devlete gitmektedir (Uvalić 2018,

research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/, 05 Mayıs 2019'da erişildi). Bu vergi, devletin sermaye malları üzerindeki mülkiyet hakkından dolayı alınmaktadır (Boratav 2010: 263). Kârın sektörel olarak %3 ile %17'sinin işletme yönetimine bırakılması öngörülmüştür (Bora 1991: 63). Özyönetim sisteminde sermayenin bir getirisi olan kâr, iyi yönetimin ödülü olarak tanımlanmış ve "yatırım teşebbüsü" adı verilerek meşrulaştırılmıştır. Teşebbüsün ve yönetimin getirisi olan kâr işletmelere, diğer bir deyişle işletme yönetimine ve işletme personeline bırakılmaktadır (Boratav 2010: 268-269).

Özyönetim sistemi, ülke çapında kamulaştırma yapmak yerine işletmelerde ve tarımda çalışan işçilere özel mülkiyet hakkı tanımıştır. 1945 sonrası dönemde Stalin'in teşvikleri sonucunda Yugoslavya'da kamulaştırılan faaliyet alanlarında özyönetim sistemi ile birlikte "toplumsal sektör" oluşturulmuştur. Toplumsal sektör, tarım ve özel sektörün dışında kalan faaliyet alanları olarak sınırlandırılmış ve bu alanların kontrolü 1963 yılına kadar devlete ait olmuştur. 1963 yılında toplumsal sektör alanları, ortak mülkiyetin emeğin temelini oluşturduğu anlayışıyla kolektif işçi topluluklarına devredilmiş ve "sosyal sektör" adını almıştır (Işıklı 1983: 109-110). Sosyal sektör sayesinde kamu ve özel sektör dışında işçilerin idaresinde olan ve kârın işletme personeli tarafından bölüşüldüğü üçüncü bir sektör (sosyal sektör) ortaya çıkmıştır. 1953 yılında önce küçük ölçekli sanayi işletmelerine özel mülkiyet izni verilmiş ve ardından ulusal birliğin sağlanması amacıyla maksimum 10 hektar büyüklüğü olan topraklar yarı özel mülkiyete tabi tutulmuştur. Bu topraklar üzerine kurulan kooperatiflerin %80'i de tamamen özel mülkiyete dönmüştür (Bora 1991: 61). 1953'te toprakların %25'ini kapsayan kamu sektörü 1958'e kadar %9'a inmiş, toprakların %88'inin köylüye geçmesi ile köylülük önemli bir siyasi-toplumsal güç kazanmıştır (Bora 1991: 62).

Özyönetim sistemiyle birlikte Yugoslav ekonomisinde önem kazanan diğer bir unsur pazar mekanizması üretimi olmuştur. Yugoslavya'da 1950-60 döneminde üretimin yoğunlaşması ile üretim mallarının iç ve dış piyasaya sürülmesi ihtiyacı artmıştır. Bu dönem gerçekleştirilen serbest piyasa uygulamaları sayesinde Yugoslavya'nın dünya pazarlarına ekonomik girişimi sağlanmış, dış pazarlar ile ticaret gelişmiştir (Işıklı 1983: 102; Robertson 2017, <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans>, 05 Mayıs 2018'de erişildi). İç piyasada bütün bölgelerin ekonomik anlamda geliştirilmesi ve kalkındırılması amaçlandığı için 1950'li yıllarda elde

edilen sermaye birikimi Voyvodina ve Slavonya'nın tarım alanlarından Hırvatistan, Karadağ ve Slovenya gibi kıyı ülkelere kaydırılmış ve bu tarz ekonomik yatırımlar ile turizm gelirleri arttırılmaya çalışılmıştır (Kenar 2005: 92). Ayrıca Kosova, BH, Karadağ ve Sırbistan'ın bazı bölgelerinde sanayi üretimi sağlamak amacıyla "politik fabrikalar" adı verilen işletmeler kurulmuştur. Bu işletmeler sayesinde hem gelişmemiş bölgelerdeki işgücünün üretime katılması sağlanmış hem de bu bölgelerin salt pazar haline getirilmesi engellenmiştir.

2.6.2. Özyönetim Sisteminin Çelişkileri

Özyönetim sistemi, birçok ekonomik ve siyasal sistem gibi kendi iç çelişkilerine sahip bir sistemdir. Çelişkilerin birçoğu Marksist öğretilerin kapitalist birikim modeline ait unsurlar ile bir araya getirilerek yeniden yorumlanması sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda özyönetimin ilk çelişkisi, işletmelerin yönetiminde hangi sınıfın bulunacağı ile ilgili olmuştur. Sosyal sektörün kâr odaklı şirketlerinde kârlara sahip olan kesimlerin olması emek dışı payların elde edilmesine ve bireysel birikimin oluşmasına neden olmuştur. Bu birikim, sistemin meydana getirdiği koşullarda tekellerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte sermaye mallarının alınıp satılabildiği, kârın devlete ödenen vergiler dışında işçiye kaldığı bu mülkiyet biçimi, kamu mülkiyetinden ziyade grup mülkiyeti kapsamında değerlendirilmektedir. Grup mülkiyetinde ortaklık ve kâr edinimi üretime katılma koşuluna bağlanmıştır. Bu tarz mülkiyet biçiminin kapitalist mülkiyet anlayışından tek farkı yapısında ücret-kâr çelişkisi bulundurmamasıdır (Boratav 2010: 266-267).

Ortaya çıkışı itibariyle özyönetim, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin yönetimlerini doğrudan işletme çalışanlarından oluşan kolektif bir birliğe vermiştir. Büyük ölçekli işletmeler, işçi konseyleri tarafından yönetilmiştir. Ancak işçilerin işletme yönetiminde profesyonel olmaması yönetimde etkilerinin azalmasına neden olmuştur. İşçilerin yönetimdeki yerlerine çoğunlukla mühendisler ve yöneticiler gelmiş ve bu değişim, kârlılığın arttırılması amacıyla işçi konseyleri tarafından desteklenmiştir (Bennett 1998: 68; Jelavic 2015b: 16; Robertson 2017, <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans>, 05 Mayıs 2018'de erişildi).

1948'ten 1970 yılına kadar özyönetim sisteminde yer alan işçilerin oranında artış gözlenmezken, köylülerin %47.8 olan yönetime katılma oranı %7.4'e düşmüştür. Aynı dönemde yönetime katılan bürokrat ve beyaz yakalıların oranı %13.6'dan %39'a yükselmiştir (Bora 1991: 70). İşçilerin yönetimdeki etkinliğinin azalması ortaklığın kısmen sonlanmasına neden olacağı için işçilerin elde ettikleri kârlarında da azalma meydana gelmiştir. Bununla birlikte, işletme yönetimlerinden işçilerin çekilmesi ve yerlerine yeni bir sınıfın geçmesi kapitalist toplumlarda görülen sınıf ilişkilerinin bir benzerinin özyönetim sisteminde ortaya çıkmasına neden olmuştur. *Teknokrat* adı verilen bu yeni sınıf, zamanla sermaye birikimi elde etmiş ve YKP içinde etkinliğini arttırarak ekonomik ve siyasal alanda güçlenmiştir. Teknokrasinin varlığı özyönetim sisteminde emek-sermaye ilişkisinden ve sermaye birikiminden kaynaklanan yeni çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Teknokratların daha çok kapitalist birikim sistemine ait uygulamaları benimsemesi ve YKP içindeki etkinliklerinin artması Yugoslavya'nın pazar ekonomisine geçişini kolaylaştırmıştır (Comisso 1977, Aktaran: Işıklı 1983: 134). Pazar ekonomisine geçiş ile önem kazanan kârlılık ve rekabet unsurları zamanla küçük ölçekli işletmelerin büyük işletmeler tarafından piyasadan dışlanmasına ve orta ölçekli işletmelerin sürekli zarar etmesine neden olmuştur. Yugoslav ekonomisi kapitalist birikim modelinde olduğu gibi tekelleşme sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Federal merkezin tekelleşme ile ilgili belirgin bir politikasının olmaması ve rekabetin zamanla tekelleşmeyi ortadan kaldıracağı görüşü, tekelleşmenin daha da artmasına neden olmuştur (Işıklı 1983: 119). Örneğin, Sırp bankalar, mali kuruluşlar ve finansal işlemlerde tekelleşirken, Slovenler ve Hırvatlar sanayi üretiminde tekelleşmiştir (Işıklı 1983: 119).

Özetle, işçilerin özyönetimi olarak başlayan ve kârların işçiler tarafından bölüşülmesini öngören sistem, zamanla işletmenin ve tekelci sermayenin kârlılığını ön planda tutan bir sisteme dönüşmeye başlamıştır. Bu bağlamda, 1960'lı yıllarda reel ücretlerin baskılanması ve iç pazarın geliştirilmesi için bazı düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca tekelleşmenin artmasıyla işsizlik seviyelerinde de artış gözlenmiştir.

2.6.3. Batı ile Ekonomik İlişkiler ve Özyönetimsel Düzenlemelerin Hayata Geçirilmesi

Özyönetim ekonomik sistemi, Batı Bloğu'nun Yugoslavya'nın stratejik varlığından yararlanmak amacıyla 20 milyon dolar borç vererek desteklediği bir dönem olan 1950-60 arası dönemde meydana getirilmiş bir sistemdir (Jelavic 2015b: 350; Kenar 2005: 91; Singleton 1976: 172). 1950-52 yıllarında yaşanan kuraklık sebebiyle tarımsal üretim %73 azalmış (Jelavic 2015b: 414) ve ABD tarafından 1950 yılında 50 milyon dolarlık yardım içeren "Yugoslav Acil Yardım Yasası" çıkartılmıştır (Jelavic 2015b: 350). Ek olarak ABD, Yugoslavya'ya salt askeri destek sağlamak için Belgrad'ta American Military Assistance Advisory Group'u (Amerikan Askeri Yardım ve Danışma Heyeti-MAAG) kurmuştur (Işıklı 1983: 101).

1950'ler boyunca Yugoslavya'ya Exim Bank'tan 35 milyon dolar ve International Bank'tan 417 milyon dolar fon⁹ aktarımı olmuştur (Singleton 1976: 171). 1953 yılında Amerikan yardımlarının en yoğun olduğu yıl olmuştur (Adamović, Lampe ve Prickett 1990: 47). Yardımlar arasında Yugoslav bürokratlara Batı ülkelerinde eğitim olanakları sağlaması da vardır (Işıklı 1983: 102). 1949-1955 yılları arasında Yugoslavya'ya ABD'den aktarılan 1.2 milyar doların 598.5 milyon doları ekonomik, 588.5 milyon doları askeri yardım olarak gönderilmiştir ve bu 1.2 milyar doların yalnızca 55 milyon doları geriye ödenebilmiştir (Campell 1967, Aktaran: Jelavic 2015b: 350). 1961'e kadar yapılan yardımlar Türkiye ve Yunanistan'a yapılan Amerikan yardımlarından sonra en büyüğü olmuştur (Işıklı 1983: 101; Singleton 1976: 172).

1950-60 döneminde alınan fonlar ile ülke genelinde yatırımlar yapılarak endüstriyel üretim arttırılmaya çalışılmıştır. Yatırımların sonucunda 1950-59 döneminde %13 endüstriyel büyüme elde edilmiştir. Yugoslav ekonomisindeki aşırı büyüme zamanla kapitalist birikim sisteminin sorunlarından biri olan aşırı birikim sorununa dönüşmüştür. 1954 yılında %94 oranında gerçekleşen Yugoslav ihracatı 1961' yılına gelindiğinde %62 oranına gerilemiştir. Üretim mallarının iç ve dış pazarlarda kâra dönüştürülememesi ve ürünlerin atıl hale gelmesi fiyatlar, ücretler ve ödemeler dengesinde bozulmalara yol açmıştır. 1954-56 yılları arasında 12.805 milyon

---

⁹ Fonlardan kasıt, krediler ve karşılanabilen yardımların tümüdür.

dinar olan dış ticaret açığı 1958 yılında 47.984 milyar dinarı geçmiştir (Klasić 2012: 59; Singleton 1976: 143-144).

Aşırı birikim sorununun çözülebilmesi amacıyla 1960'larda pazar ekonomisine geçiş gerçekleşmiş ve işletmeler tam anlamıyla özerkleştirilmiştir (Bora 1991: 63). Pazar ekonomisine geçişle birlikte hızlanan tekelleşme, Yugoslavya'nın iç pazarlarına hâkim olmaya başlamış ve tekelci fiyatları kırmak için yabancı sermayenin yatırımlarına izin verilmiştir (Işıklı 1983: 105). Yugoslav pazarı Batı Avrupa sanayisinin rekabetine açılmış ve yabancı yatırımcılara taviz ve kolaylıklar sağlanmıştır (Singleton 1976: 185). Sermayenin Yugoslavya'ya akışı ise yabancı sermaye için sermayenin yeniden üretimi anlamı taşımıştır.

Tablo 2.1: Bölgelere göre Yugoslavya ithalat-ihracatı, 1954-1961(OECD, 1962)

		(Milyon dolar)							
		1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
Toplam İthalat (c.i.f).....	339	441	474	661	685	687	826	910	
Toplam İhracat (f.o.b).....	240	257	323	395	441	477	566	569	
Ticaret Açığı	99	184	151	266	244	210	260	341	
İthalat Hacmi (1953=100).....	88	105	116	151	163	165	195		
İhracat Hacmi (1953=100).....	125	119	150	177	200	218	254		
İthalat Fiyatları(1953=100).....	98	102	101	108	104	102	104		
İhracat Fiyatları(1953=100).....	102	111	114	118	117	113	115		
Ticaret Şartları(1953=100).....	104	109	113	109	113	111	111		
İthalat: Bölgeye göre									
Batı Avrupa	179	195	183	274	287	289	396	456	
Kuzey Amerika	103	145	135	177	136	142	93	185	
D. Avrupa ve SSCB	4	33	105	143	194	170	212	169	
Dünya'nın Kalanı	53	68	51	67	68	86	125	100	
Toplam	359	441	474	661	685	687	826	910	
İhracat: Bölgeye Göre									
Batı Avrupa	162	146	179	204	222	218	255	261	
Kuzey Amerika	23	28	28	34	34	34	40	43	
D. Avrupa ve SSCB	6	36	74	105	123	147	182	175	
Dünya'nın Kalanı	49	47	42	52	62	78	89	90	
Toplam	240	257	323	395	441	477	586	569	

Tablo 2.1'e göre 1954-61 yılları arasında Yugoslavya'ya yapılan ithalat en fazla Batı Avrupa'dan gerçekleşmiştir. Benzer şekilde Yugoslavya'nın ihracatı en fazla Batı Avrupa'ya yapılmıştır. Kuzey Amerika ile yapılan ticarete ithalat, ihracatın üzerinde

seyretmiştir. Yugoslav ekonomisinin ithalat ve ihracatının da en fazla OECD ülkeleriyle gerçekleşmiş ve Batı Almanya ile yapılan ithalat AGÜ'ler ve SSCB ile yapılan ithalatın üzerinde kalmıştır.

1950'lerde özyönetim sistemiyle ve 1965 ekonomik düzenlemeleri ile daha modern ve daha liberal bir ekonomik sisteme geçmek amaçlanmıştır. Bu bağlamda ilk olarak maliyet-fiyat, sermaye birikimi ve kârlar ile ilgili düzenlemeler gündeme gelmiştir. Düzenlemelerin gerçekleştirilmesi ve daha fazla liberalleşme hedefi, devletin etkisinin sınırlandırılması ve pazar sosyalizmine geçiş çalışmalarını hızlandırmıştır. Planlı ekonomiden vazgeçiş anlamına gelen pazar sosyalizmi uygulaması bir yandan Yugoslavya'ya Batı pazarlarına açılma fırsatı verirken diğer yandan kapitalist sorunların Yugoslav ekonomik ve siyasal sistemine ithal olmasına neden olmuştur. Düzenlemeler çerçevesinde kamu yatırımlarının azaltılması ve reel ücretlerin düşürülmesi uygulamaları, ekonomik durgunluk ile birleştiğinde federal bütçe üzerindeki mali yük artmıştır. Ayrıca bu dönemde ithalatın artması ve az gelişmiş bölgelere sürekli olarak yapılan fon aktarımları da gelişmiş bölgelerin kazançlarının bu bölgelere aktarılmasına neden olmuştur (Klasić 2012: 58).

1960 öncesi dönemde zarar eden işletmelerin devlet tarafından desteklenmesi öngörülürken, 1957-63 düzenlemeleri ile bu teşvik ortadan kalkmış ve endüstride üretimden ziyade kâr beklentisi ortaya çıkmıştır (Jelavic 2015b: 416). Ayrıca bütün bölgelerin kalkındırılması amacı terk edilmiş ve 1957-61 döneminde uygulanan beş yıllık ekonomik plan, yatırımların kârlılığı temel alınarak oluşturulmuştur. Bu plan daha çok yatırım kaynaklarının en fazla aktarıldığı BH, Makedonya ve Karadağ gibi bölgelerde kurulan ve "politik gösteriş yatırımı" olarak tanımlanan fabrikalar için yapılmıştır (Bora 1991: 77; Singleton 1976: 145). Politik fabrika girişimleri zayıf ekonomik yapılanma üzerine kurulduğu için kârlılık testlerinden geçememişler ve kapatılmışlardır. Kapatılan fabrikalar işsizliğin artmasına, ücretlerin ödenememesine ve gelir uçurumlarının oluşmasına neden olmuştur (Jelavic 2015b: 421). Hızlı büyüme hedeflerinin tutturulabilmesi ve 1960-61 yıllarında %10 gerileyen sanayi üretiminin yarattığı tıkanıklığın giderilebilmesi için Yugoslavya, sınırlı olsa da doğrudan yabancı yatırımcılara açılmıştır (Bora 1991: 68).

Politik fabrikaların çoğunluğunun kapatılmasının ardından 1963 Anayasası'yla beraber toplumsal sektörün gelirleri, artık-ürün ve emeğin kullanım yetkisi devletten tamamen alınarak özyönetim birimlerine devredilmiştir (Kardelj 1976, Aktaran Işıklı 1983: 118). 1964-65 yıllarında ham madde fiyatlarının üzerindeki denetimler kaldırılmış ve yatırım kararları tamamıyla özyönetimli işletmelerin kontrolüne bırakılmıştır (Bora 1991: 69). 1965 yılından önce işletme gelirlerinin %60'ı devlet organlarına aktarılırken, 1965 yılından itibaren gelirlerin %70'inin işletmelerde kalmasına karar verilmiştir. Aynı yıl çıkarılan kanunlar çerçevesinde işletmeler üzerindeki siyasal denetimler azaltılmış ve az gelişmiş bölgeleri kalkındırmak için ayrılan yardımlar sınırlandırılmıştır (Jelavic 2015b: 421).

Tablo 2.2: Yatırım finansmanı kaynakları, yüzdesel(Singleton, 1976)

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
<i>Devlet</i>	61.7	59.6	56.4	36.5	26.7	15.7	17.7	15.7
<i>Kuruluşlar</i>	29.5	29.7	27.8	25.9	28.8	39.8	32.7	31.2
<i>Bankalar</i>	0.9	2.9	9.1	31.4	36.7	37.3	44.9	47.2
<i>Diğerleri</i>	7.9	7.8	6.7	6.2	7.2	7.2	4.7	5.9

1963 düzenlemeleri ile birlikte bankalar devlet yönetiminden çıkartılıp mevduat yatıran birimlerin kontrolüne bırakılmıştır. Tablo 2.2'de görüldüğü üzere, politik gösteriş olarak adlandırılan yatırımların sonlandırılmasının ardından 1964 itibariyle yatırım fonları bankalara devredilmiştir (Singleton 1976: 154-155). 1961 yılında %61.7 oranında olan devlete ait yatırım finansman kaynağı, 1968 yılında %15.7'ye düşmüştür. 1963 düzenlemelerinin ardından gerçekleşen 1965 düzenlemeleriyle devlet yatırım haklarını büyük oranda bankalara teslim etmiştir. Ancak devlet yatırım programlarına olan katılımını az da olsa koruyarak az gelişmiş bölgeleri kalkındırma amacını sınırlı oranda gerçekleştirmeye çalışmıştır (Klasić 2012: 63). Bu bağlamda, federal fonlar haricinde biriken sermaye, federe cumhuriyetlerin merkez bankalarında yoğunlaşmaya başlamıştır (Klasić 2012: 58). Devlet yatırımlarının yerini 1968'de %31.2'ye ulaşan özel kuruluşlar ile %47.2'ye ulaşan bankalar üstlenmiştir. Yatırımların gerçekleştirilmesi

sürecinde bankaların karar alıcı etkisinin artması ile az gelişmiş bölgelerin kalkındırılmasına amacıyla verilen kredilerin miktarı azalmış ve krediler genel olarak kârlılık oranı en yüksek işletmelere doğru kaydırılmıştır (Klasić 2012: 62). 1967’de daha fazla döviz rezervi elde etmek ve rekabeti arttırmak amacıyla yabancı sermayeye, kârının %20’sini Yugoslavya’da değerlendirmek ve %49’un altında bir paya sahip olmak kaydıyla, Yugoslav işletmelerine ortak olma hakkı verilmiştir (Bora 1991: 69).

1960’lar boyunca uygulanan ekonomik değişimler ekonominin giderek daha fazla istikrarsızlaşmasına neden olmuştur (Babuna 2000: 196). Bankacılık sisteminde meydana gelen değişimler, özyönetim sisteminin kurucu ilkelerini aşındırarak az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması sürecini tersine çevirmiştir (Klasić 2012: 62). Yapısal düzenlemeler, ekonomi politiğin ana belirleyicisi olarak pazar mekanizmasına öncelik vererek devletin rolünü giderek sınırlandırmıştır (Singleton 1976: 141). Ekonomide daha fazla liberalleşme meydana gelirken Yugoslavya ile Batı Bloğu arasındaki ilişkiler kuvvetlenmiştir (Işıklı 1983: 104; Kenar 2005: 93). Ekonomik düzenlemelerin ardından Batı’da 1940’larda başlayan, Yugoslavya’da ise 1960’larda etkisini gösteren tüketim patlaması, Yugoslavya’nın ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel hayatında değişime neden olmuştur. Tüketim alışkanlıklarının değişmesi sonucunda artan maliyetler Yugoslavya’nın sınaî kalkınmasını ABD’nin iyi niyetine bağımlı kılmıştır (Singleton 1976: 144).

Liberal anlayışla şekillenmiş ve gücünü iktidardan alan teknokrat elitlerin işletme gelirlerini pazara bağlayan serbest piyasa düzenlemelerini uygulamaya koymasıyla, kârlılık amacı güden işletmelerin yaygınlaştırılması gerekmiştir (Işıklı 1983: 134-135). Bu ihtiyaca bağlı olarak Yugoslav ekonomisini büyük oranda özelleştirmek ve kamu harcamalarını kısıtlamak gerekmiştir. Serbest piyasa uygulamaları aracılığıyla gerekli olan devletin kamu yararına yapılan (altyapı, sağlık, eğitim ve benzeri) yatırımlarının küçültülmesi sağlanmıştır (Chossudovsky 1997, <http://www.albionmonitor.com/9904a/yugodismantle.html>, 08 Mayıs 2018’de erişildi). Düzenlemelerin hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi çerçevesinde 1965’te dinarın değerinin düşürülmesi enflasyonun tırmanmasına neden olmuştur (Bora 1991: 68). Cumhuriyetler arasındaki ekonomik eşitsizliklerin belirginleşmesi ve kaynakların eşit dağıtılmadığı tartışmalarının artmasıyla (Kenar 2005: 92-93) Tito, merkezîyetçi anlayışa geri dönmüştür (Babuna 2000: 195).

Serbest piyasa düzenlemelerinin 1961 yılından itibaren YKP’de huzursuzluğa sebep olması, teknokratlar ile partizanlardan ve Ortodokslardan oluşan eski sınıfların karşı karşıya gelmesine neden olmuştur (Jelavic 2015b: 420). Örneğin; Yugoslav Kurtuluş Savaşı’nı gerçekleştiren ve YKP’nin kurucusu sayılan üç isimden biri olan Karadağlı MilovanĐilas bu düzenlemeleri “sistemin yeniden feodalleşmesi” ve “endüstriyel feodalizm” olarak tanımlamıştır. Marksist görüşlü ünlü filozoflardan Yugoslav Svetozar Stojanović ise yeni sistem için “pazar anarşisi” terimini kullanmıştır (Bora 1991: 71). Bu dönemde en büyük muhalefet YKP içindeki Sırplardan gelmiştir. Ekonomik yapılanma konusunda muhafazakâr anlayışa sahip olan ve çoğunlukla eski Ortodoks sınıfı oluşturan Sırp bürokratlar, kâr etmeyen fabrikaların kapatılması, yatırımcıların kazançlar üzerindeki söz hakkının arttırılması, arz ve talepte fiyatın baz alınması gibi piyasa için gerekli görülen önlemlere karşı çıkmışlardır. Sırp bürokratlar ekonominin merkezden yönetilmesi gerektiğini savunmuş ve komünist programın asıl amacı olan geri kalmış bölgelerin kalkındırılması amacıyla politik fabrika uygulamasının devamlılığını talep etmişlerdir (Jelavic 2015b: 421; Singleton 1976: 144). Sırpların KP içerisindeki muhalefeti partiden tasfiye edilmelerine neden olmuştur (Babuna 2000: 195; Banac 1997: 107).

2.6.4. Teknokrasinin Güçlenmesi, Hırvat Baharı ve Anayasal Düzenlemeler

1963 düzenlemelerinin politik kurumları aşındırarak hazırladığı ekonomik ve siyasal ortam, 1971 anayasal düzenlemelerinin gerçekleştirilmesinde etkili olmuştur (Chossudovsky 1997, <http://www.albionmonitor.com/9904a/yugodismantle.html>, 08 Mayıs 2018’de erişildi). 1950’li yıllar boyunca geliştirilen özyönetim sistemi ve pazar ekonomisine geçiş, ekonomide daha fazla liberalleşmeye neden olmuştur. Bu amaçla ilk olarak YKP, “Yugoslav Komünist Birliği” (League of Communists of Yugoslavia-YKB) adını almış ve hem Sovyet tipi yapılanmadan koptuğunu hem de politik yapılanmanın özyönetimsel seviyeye devredildiğini göstermiştir (Bora 1991: 62). Bu sayede siyasal alanda Parti ile devlet arasındaki ilişki son bulmuştur (Singleton 1976: 134). Ardından 1965 yılındaki düzenlemeler, Yugoslav ekonomisinin daha fazla modernleşmesi ve dünya ekonomisi ile bütünleşmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak serbest piyasa uygulamalarına karşı Komünistler Birliği (KB) içinde oluşan

muhafazakâr Sırp çoğunluğun tepkisi, bu uygulamaların kısıtlı bir çerçevede gerçekleştirilmesine neden olmuştur. Düzenlemelerin gerçekleştirilmesinde yaşanan bu aksaklık serbest piyasa yanlısı teknokrat kanatta hayal kırıklığı yaratmıştır (Klasić 2012: 61). 1966 yılında Yugoslavya'nın üç kurucusundan ve merkezileşmenin önemli taraftarlarından biri olan Sırp Başkan Yardımcısı Aleksandar Ranković'in partiden ihraç edilmesinin ardından KB içerisindeki âdemi merkezîyetçi teknokratlar daha fazla etki alanına sahip olmuşlardır.

1967 yılında 80'i teknokrat olan 130 Hırvat aydınının Hırvat dilinin statüsü ile ilgili bir bildirge yayınlanmasının sonrasında, bir öğrenci ve halk hareketi olarak "Hırvat Baharı" başlamıştır. Hırvat Baharı hareketinden destek alan KB içindeki serbest piyasa yanlısı kesim, gelir adaletsizliğinin giderilmesi ve federal merkezin ekonomi üzerindeki tekeli etkisinin sınırlandırılması yönündeki düzenlemelerin gerçekleştirilmesi amacıyla, merkezîyetçilere karşı politik baskı uygulamaya başlamıştır (Klasić 2012: 58). Ekonomide meydana gelen gelişmelere Hırvat Baharı hareketinin eklenmesi özyönetim sisteminde "demokratik sosyalizm" vurgusunun artmasına neden olmuştur (Işıklı 1983: 102-103). Özyönetim sisteminin mevcut yapılanması, demokratik sosyalizmin yerleşebilmesi için gereken ekonomik ve siyasal yapılandırmaların uygulanmasıyla merkezi yönetimi daha fazla sınırlandırmaya olanak vermiştir.

Demokratik sosyalizm ve pazar ekonomisi çerçevesinde yeniden yapılandırılan ekonomik hedefler, 1958 YKP Kongresinde açıklanmıştır. Bu hedefler, 1963 Anayasası'nda serbest piyasa yanlısı kanadının temsilcisi olan Hırvat ekonomist Rudolf Bićanić tarafından öz yönetim sisteminin hedefleri (*goals-4D*) adı altında açıklanmıştır (Singleton 1976: 138-139). Yugoslav serbest piyasa yanlılarının ısrarla savunduğu ilkeler; *decentralisation* (âdemi merkezîyetçilik), *de-etatisation* (devletçiliğin terki), *depolitisation* (politikanın önemsizleştirilmesi) ve *demokratisation* (demokratikleşme) olarak sıralanmıştır (Işıklı 1983: 105). YKB'nin özyönetim sistemine geçişle birlikte başladığı merkezîyetçilikten uzaklaşma ve belli başlı cumhuriyetlerin onayı olmadan karar almama uygulaması (Uygun 2007: 142) desantralizasyon sürecine katkı sağlamıştır. Bu süreç, merkezi siyasal iktidarın elinde bulunan planlama ve karar verme yetkilerinin önce yerel kamusal kuruluşlara, ardından yarı özerk ve/veya özerk kamu kurumlarına, son olarak da sermaye ve sivil toplum kuruluşlarının (STK) oluşturdukları

yapılanmalara devredilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. 1963 düzenlemeleri ile Yugoslavya'daki özelleştirerek yerelleştirme süreci başlamıştır (Yurtsever 2006: 219).

1968'de ve 1971'de yapılan düzenlemeler de Hırvat Baharı hareketi çerçevesinde meydana gelmiştir. Hareketin ilk günlerinde, Hırvat teknokratlar üç anayasal düzenleme talebinde bulunmuşlardır: Bu taleplerin ilki, iktidarın ekonomiye ve serbest pazarın işleyişine olan müdahalesinin en aza indirgenmesi olmuştur. İkinci talep, demokratikleşme sürecindeki ve demokratik komünist sistemin işleyişindeki merkezîyetçi KB tekeli azaltmaktır. Üçüncü talep, bütün cumhuriyetlerin egemenlik, ekonomik kararlarını verebilme ve ulusal devlet kurabilme haklarının merkez tarafından kabul edilmesidir (Kriste 2012: 49; Smerdel 2007: 6).

Hırvatistan, Hırvat Baharı ve serbest piyasa yanlısı uygulamalar sayesinde kendi limanlarında gerçekleştirilen ticaret ve turizmden elde edilen dövizler üzerinde daha fazla hak sahibi olmayı talep etmiştir. Yugoslav iktisadi yasalarına göre işletmeler, döviz gelirlerinin %10'unun dışında kalan döviz gelirlerini Belgrad'taki Merkez Bankası'nda tutmak zorundadır (Singleton 1976: 224). Ticaret açıklarından meydana gelen kriz sebebiyle federal merkez cumhuriyetlerin ellerinde bulunan döviz gelirlerinin federal bütçeye aktarılması kararı almıştır (Bora 1991: 87). Yugoslav ekonomisine en fazla döviz geliri, Dalmaçya turizminden ve dış ticaretin %80'inin yapıldığı Hırvat limanlarından gelmektedir. KB içindeki serbest piyasa yanlısı Hırvat teknokratlar döviz gelirlerinin %30'unun başkentte Sırp tarafından değerlendirilmesine ve yatırım kaynaklarının az gelişmiş bölgelere aktarılmasına karşı çıkmıştır (Jelavic 2015b: 422-425; Singleton 1976: 224).

Hırvat Baharı sayesinde Hırvatlar kazandıkları yabancı paraların büyük çoğunluğunu ellerinde tutma hakkı kazanırken, Belgrad'taki büyük banka, sigorta şirketi ve yatırımların etkileri sınırlandırılmıştır (Jelavic 2015b: 430). Merkezi yönetimin kitlesel ve kimliksel hareketler aracılığıyla sınırlandırılması Tito tarafından olumlu karşılanmamıştır. Kimliksel çekişmelerin çözülmesi amacıyla devlet veya ordu alımlarında "etnik anahtar" ilkesi göz önünde tutulmaya başlanmıştır (Jelavic 2015b: 430; Johnstone 2004: 176). Etnik anahtar ilkesi ile etnik grupların niceliksel çoğunluğu devlet içerisindeki güç ile orantılı hale getirilmiştir. Ayrıca ordu içinde bulunan etnik grupların kendi bölgelerinde görev yapmaları yasaklanmıştır. 1972 yılında Hırvat

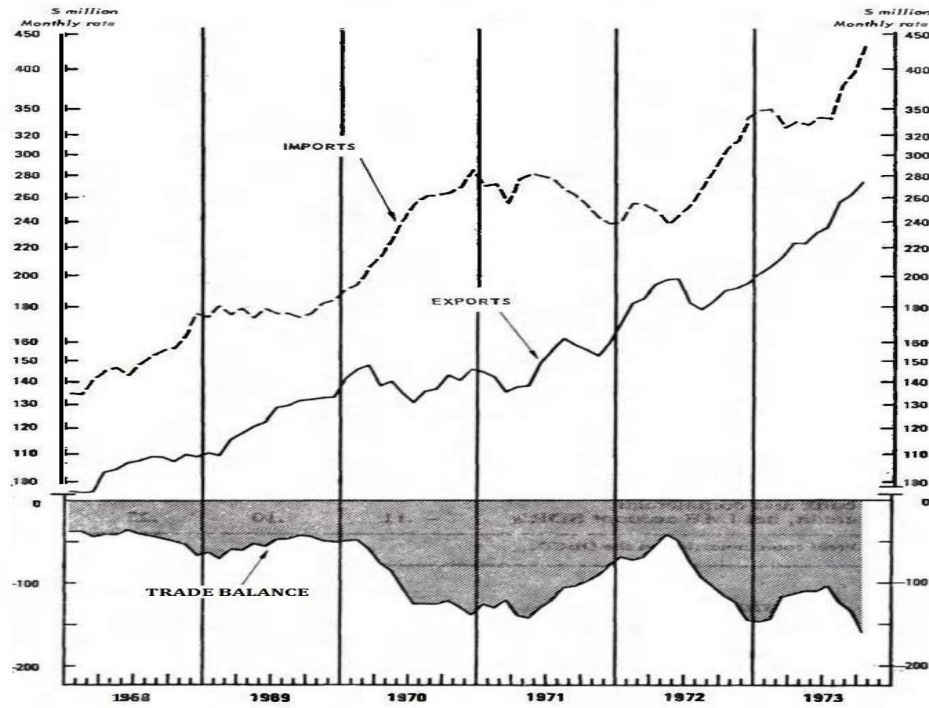
Baharı kapsamındaki gösteriler nedeniyle Sırbistan'da 6000'den fazla insan siyaset, ekonomi, medya ve kültür alanlarındaki işlerini kaybetmiştir (Friedman 2004: 26; Guzina 2004: 12). Hırvat Baharı 1974 Anayasası'nın kabulünün ardından KB ile uyum içerisinde olmaya devam etmiş ve hareketin adı "Hırvat Sessizliği" olarak değiştirilmiştir. Bu bağlamda Hırvat Baharı, Yugoslavya'da ekonomik değişimlerin kimliksel hareketlenmeler ile gerçekleştirilebileceği sonucunu ortaya çıkarmıştır.

2.7. Petrol Krizi ve Özyönetim Sisteminin Çözülmesi

2.7.1. Petrol Krizi ve Ekonomik Kriz

Yugoslavya ekonomisi, 1960'larda gerçekleştirilen ekonomik düzenlemeler ile bir yandan kapitalist birikim sistemine entegre olurken diğer yandan pazar sosyalizmi uygulamasıyla ve uluslararası kapitalist sistemden ucuz kredi bulabilme avantajıyla olağanüstü bir büyüme hızına erişmiştir. Ancak yaşanan hızlı iktisadi büyüme Yugoslav ekonomisinde aşırı birikim krizine neden olmuş ve 1969-70 arasında enflasyon ve işsizlik sorunu ortaya çıkmaya başlamıştır (Bennett 1998: 68; Bora 1991: 71). 1971'de dinarın ikinci kez devalüe edilmesine neden olan birikim krizinin gelir adaletsizliklerini arttırmıştır (Singleton 1976: 141). Aynı yıl özyönetim sistemi çerçevesinde işçilerin yönetimine bırakılan işletmelerden federe merkez tarafından alınan gelir kaldırılmış ve özyönetim sistemi grup mülkiyetine evrilmeye başlamıştır (Uvalić 2018, <https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/>, 05 Mayıs 2019'da erişildi).

Bu dönemde Yugoslavya'nın az gelişmiş bölgeleri tüm sermaye aktarımına rağmen yeterli gelişme gösterememiş ve Yugoslav hükümeti işsizliğe çözüm bulamaması nedeniyle işçilerini Avrupa'ya gönderen ilk komünist ülke olmuştur. 1973 yılı itibariyle Avrupa'ya göçen işçilerin sayısı 1 milyonu geçmiş ve bu sayı 1975'te nüfusun %20'sine ulaşmıştır (Bora 1991: 71; Jelavic 2015b: 421). 1970'lerdeki dış ticaret açığı yurt dışına gönderilen işçilerin 1971'de elde ettiği 1.3 milyar doların Yugoslavya'ya aktarılması sonucunda karşılanmıştır. 1972'de Yugoslavya'ya aktarılan bu miktar 2.1 milyar dolar miktara ulaşmıştır (Rajsic 2014, <http://predragrajsic.blogspot.com/2014/03/the-economy-of-titos-yugoslavia.html>, 04 Nisan 2018'de erişildi).

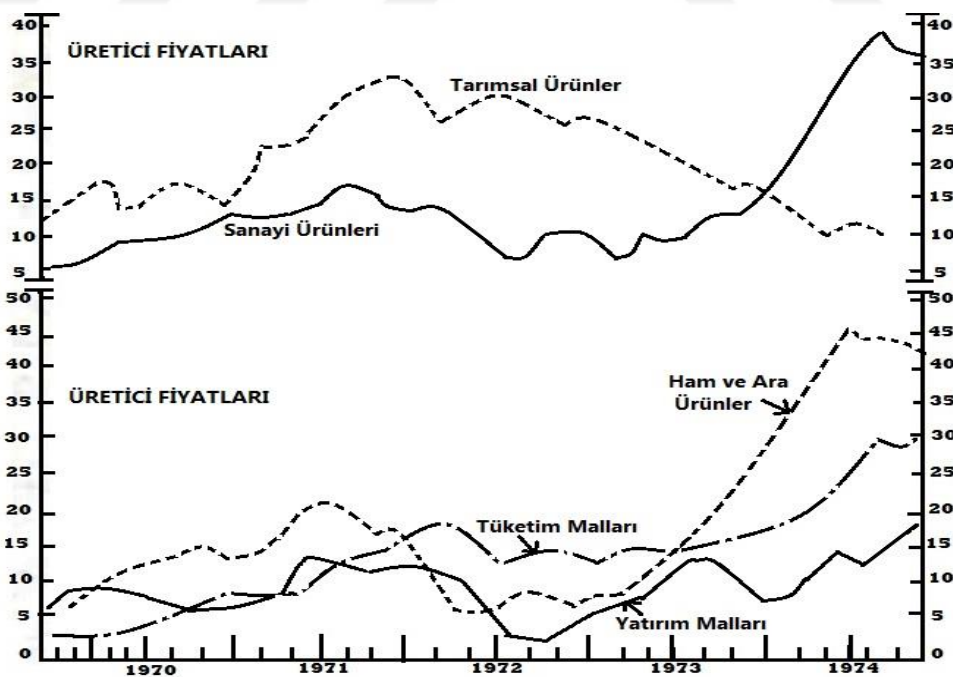
Grafik 2.2: Yugoslavya'da ithalat- ihracat ve ticaret açığı (OECD, 1974)

Yugoslavya'nın ithalat ve ihracatını gösteren Grafik 2.2'ye göre 1968-69 yıllarında üretimin yoğunlaşmasına rağmen 1970-71 yıllarında ithalat, ihracattan fazla olmuştur. 1972-73 yıllarında ithalat, ihracatın üzerinde seyretmeye devam etmiştir. Bu durum Yugoslavya'nın sürekli olarak dış ticaret açığı vermesine neden olmuştur. Yugoslav ekonomisinin özyönetim sisteminin iç çelişkilerinden kaynaklanan sorunlarının giderek artması ve KB içindeki piyasa yanlısı teknokratların uyguladığı politik baskı, 1971 yılında 23 anayasal düzenleme maddesinin yürürlüğe konmasına neden olmuştur. Bu düzenlemeler çerçevesinde piyasa yanlısı kanadın hedefleri olan 4D'nin uygulanabilmesi için gerekli ekonomik alt yapı oluşturulmaya başlanmıştır. 1969 yılında özel sektörde başlayan yoğunlaşma çerçevesinde tarım da dâhil sosyal hâsılanın %20'sini özel sektör üretmiştir (Drulović 1976: 207). Bu nedenle ilk olarak tarımsal alanda özelleştirmeler başlamıştır. 23 numaralı anayasa değişikliği çerçevesinde özel şahısların kendi üretim araçları ile çalışmalarına ve işçi istihdam etmelerine izin verilmiştir (Işıklı 1983: 115; Singleton 1976: 271). Bu düzenleme ile özel tarımsal araziler 10 hektarla sınırlandırılmıştır. Ancak cumhuriyetler, sahip

oldukları yerel haklar sayesinde büyük özel işletmelere izin verme hakkına sahip olmuşlardır (Singleton 1976: 271).

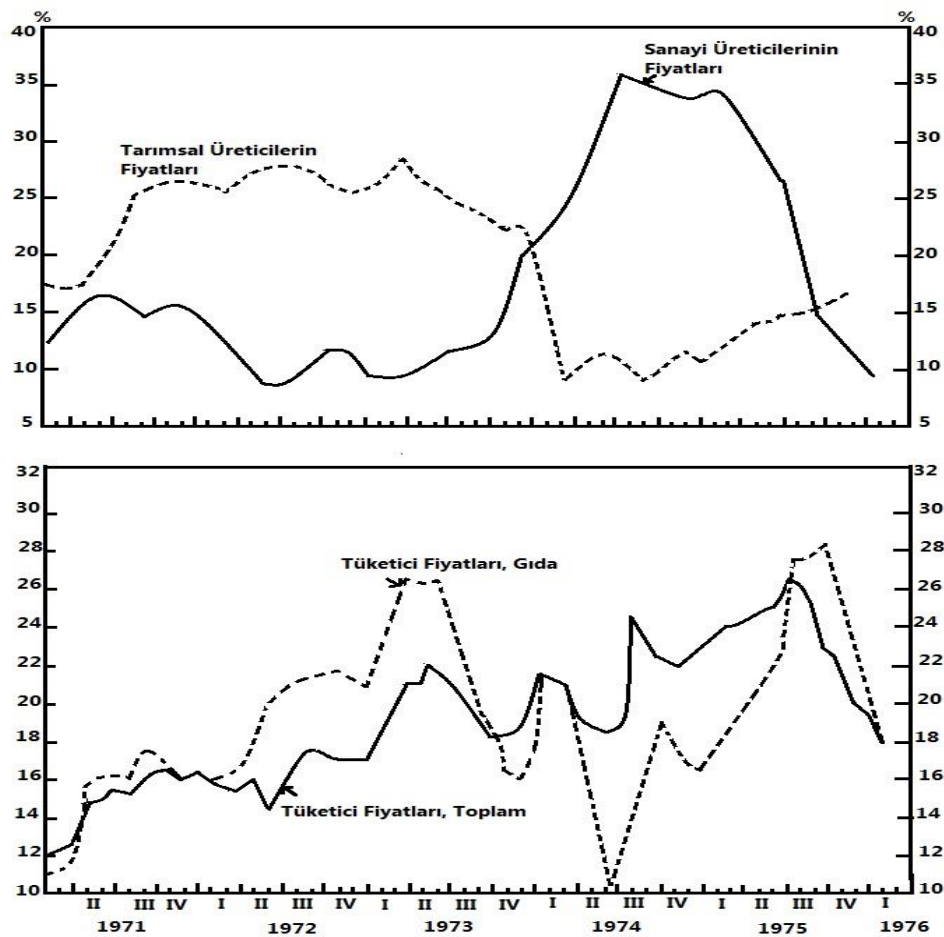
Yugoslavya'nın dış ticaret dengesini sağlamaya çalıştığı bir dönemde 1973 petrol krizi meydana gelmiştir. Petrol fiyatlarında meydana gelen artış, Yugoslavya gibi endüstriyel anlamda gelişmekte olan ve gelişmeyi dışa bağlı ham madde ve ara ürünler ile sağlayan az gelişmiş ülkelerde dar boğaza neden olmuştur (Bennet 1998: 68; Tagliabue 1983, <https://mobile.nytimes.com/1983/03/08/business/yugoslav-economy-a-sense-of-urgency.html>, 05 Mayıs 2018'de erişildi). SSCB de bu krizden etkilenmiş, Komünist Balkan ülkelerinin ham madde ve pazar konusunda SSCB'ye olan bağımlılığı artmış ve endüstriyel ürünlerde kalite düşmüştür (Jelavic 2015b: 387-388). Yugoslav endüstrisinde de benzer sıkıntılar meydana gelmiştir. Yugoslavya'nın COMECON'dan dışlanması Yugoslav sanayisinin ham madde ve pazar konusunda daha fazla sıkıntı çekmesine neden olmuştur. Ürünlerin kıtlığı ya da kalitesizliği ithalatın artmasına ve dış ticaret açığının giderek daha fazla büyümesine neden olmuştur (Rajsic 2014, <http://predragrajsic.blogspot.com/2014/03/the-economy-of-titos-yugoslavia.html>, 04 Nisan 2018'de erişildi).

Grafik 2.3: Üretici maliyetlerindeki artış oranları (OECD, 1975)

Not: Ortalama aylık hareketlenmeler, 12 aylık süreçte gerçekleşen hareketlenmelerin yüzdesi.

Petrol fiyatlarında meydana gelen artışın Yugoslavya'daki sanayi ürünlerine olan etkileri Grafik 2.3'de gösterilmektedir. 1973 yılında meydana gelen fiyat artışı, Yugoslavya'nın ithalat yoluyla elde ettiği ham madde ve ara ürünlerin fiyatlarında %30'dan fazla artışa neden olmuştur. İthal ham madde ve ara ürünlerdeki fiyat artışı bağlı olarak Yugoslav sanayi ürünlerinde de radikal fiyat artışına neden olmuştur. Grafik 2.3'e göre, Yugoslavya'da 1973 yılından önce sanayi ürünlerinde ortalama fiyat %5 ile %15 arasında bir seviyede yer alırken 1973 yılından sonra bu oran %35 seviyesinin üzerine çıkmış ve 1974 yılı sonrasında da %35'in üzerinde kalmıştır.

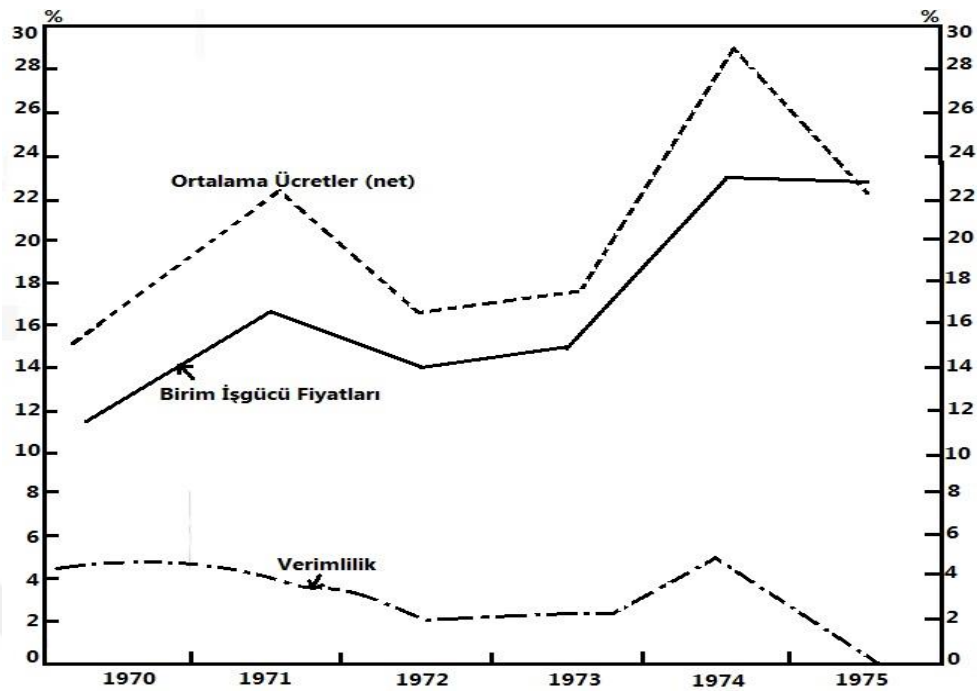

Grafik 2.4: Üretici maliyetleri ve tüketici fiyatlarındaki artış oranları (OECD, 1976)

Not: Ortalama aylık hareketlenmeler, 12 aylık süreçte gerçekleşen hareketlenmelerin yüzdesi.

Üretici maliyetleri ile tüketici fiyatlarının karşılaştırıldığı Grafik 2.4'te, 1973-76 yılları arasında sanayi ürünlerinin maliyet artışını gösteren eğri ile ürünlerin fiyatlarındaki artışı gösteren eğri birbirine benzemektedir. Sanayi ürünlerinde meydana gelen artışın aksine tarım ürünlerinin fiyatları giderek düşmüştür. 1973 yılına kadar tarımsal ürünlerin maliyeti ve piyasa fiyatlarının oranları yüksekken, 1974 yılında sanayi ürünlerinin oranları tarımsal ürünleri geçmiştir. Buna bağlı olarak 1974 yılında tarım ürünlerinin maliyetleri %15'ten piyasa fiyatları %12'den fazla düşmüştür. 1974 yılının son çeyreğinde ekonomik faaliyetleri tarıma bağlı cumhuriyetlerin sermayelerini sanayi ürünlerine aktarmasına neden olmuş ve bu sebeple tarımsal verimlilikte yaşanan düşüş, tarımsal ürünlerin fiyatlarının artmasına neden olmuştur. Fiyatlardaki artışın yanı sıra tarımda verimliliğin sağlanamaması ekonomisi tarıma bağlı olan az gelişmiş cumhuriyetlerin ekonomik sıkıntı yaşamaya başlamasına ve cumhuriyetler arasındaki mevcut eşitsizliklerin giderek büyümesine neden olmuştur.

Petrol krizinin küresel çapta meydana getirdiği daralma, Yugoslavya'nın turizm gelirlerinin de kısılmasına neden olmuştur. 1973 yılında ülkeye giren yabancı turist sayısı 6.15 milyona ulaşırken 1976-77 döneminde turist sayısı 5.6 milyona düşmüştür (Wilson 1979: 112). 1975 yılının ikinci yarısında hesaplanan OECD'ye ait yıllık verilere göre Yugoslavya'nın ithalatı 6.145 milyon dolara ulaşmıştır. Aynı dönem ihracat 2.555 milyon doları geçmemiştir. İthalata ödenen miktarın ihracat ile elde edilen miktardan fazla olması Yugoslav ticari dengesini giderek istikrarsızlaştırmış ve dış ticaret açığı 3.590 milyon dolar olmuştur (OECD 1976: 16).

Grafik 2.5: Ücretler, verimlilik ve işçi ücretleri (OECD, 1976)

Not: Sosyal sektör sayesinde yapılan üretim. Grafikte tarım sektörü göstergeleri yer almamaktadır.

Ticaret açığı ve maliyetlerin artması nedeniyle sosyal sektördeki istihdam ve üretim değerlendirmeleri, 1974 yılında meydana gelen yüzde 4.5'lik bir artışın ardından, ortalama verimlilikte marjinal bir düşüş yaşanacağı öngörüsünde bulunmuştur (OECD 1976: 18). Grafik 2.5, 1974 yılında sosyal sektörde meydana gelen %4.5'lik yükselişin ortalama ücretlere ve birim işgücü fiyatlarına yansımaları göstermektedir. Benzer şekilde 1974 yılının ikinci yarısında verimlilikteki düşüşle birlikte ücretlerde de keskin bir düşüş yaşanmıştır. Bu nedenle 1975 yılında işsizlik oranlarında meydana gelen artış, 1974 yılına oranla daha hızlı ve daha fazla olmuştur. İş arayan olarak kayıtlanan işçi oranı çalışan işçilerin %10'una ulaşmıştır (OECD 1976: 17).

Petrol Krizinin yaratmış olduğu ekonomik daralma sebebiyle küresel ticari ödemeler de aksamıştır. 1975 yılının sonunda Yugoslavya'nın ticaret yaptığı ülkelerden net yabancı alacakları 5,6 milyar dolar olmuştur. Ticari gelirlerde meydana gelen kesintiler Yugoslav ekonomisinin giderek borçlanmasına neden olmuştur. Büyük miktarlarda yabancı krediler ülkeye girmiş olsa da 1970'lerin ikinci yarısında hane halkı gelirlerindeki keskin düşüş dikkat çekmiştir (Rajsic 2014, <http://predragrajsic.blogspot.com/2014/03/the->

economy-of-titos-yugoslavia.html, 04 Nisan 2018'de erişildi). Yugoslavya'nın 1975 yılındaki borç servis oranının¹⁰ (net) döviz tahvillerine oranı %15.2 olarak meydana gelmiştir. Bu oran, 1974 yılında gerçekleşen (%14.3) orandan daha yüksek ancak 1973 yılında gerçekleşen (%5.9) orandan daha düşüktür (OECD 1976: 15).

Tablo 2.3: Banka kredileri(OECD, 1977)

	Ödenmemiş Miktar, Milyar Dinar			Bir Önceki Yıla Göre Yüzdesele Değişim		
	1974	1975	1976	1974	1975	1976
Sosyalist Girişimler	280.1	350.9	446.6	23.1	25.3	27.3
Federal Hükümet	31.2	41.3	47.1	26.3	32.4	14.0
Diğer Kamu Kurumları ve Fonları	33.4	25.9	32.9	10.9	10.7	27.0
Özel Sektör	28.6	38.7	55.9	34.3	35.3	44.4
Toplam	363.3	456.8	582.5	23.3	25.7	27.5
Kısa Dönem	99.9	138.3	177.6	36.1	38.4	28.4
Uzun Dönem	263.4	318.5	404.9	19.0	20.9	27.1

Tablo 2.3'e göre Yugoslavya'da kredilerden en fazla pay ayrılan alan sosyalist girişimler olmuştur. Bu krediler daha çok az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması amacını taşıyan politik fabrikaların kurulması, geliştirilmesi ve riskli dönemlerde bu işletmelere yardım edilmesi amacıyla değerlendirilmiştir. 1970'li yıllar boyunca maliyetlerin artması nedeniyle sosyalist girişimlerden sonra borçlanma oranı (%34.3, %35.3 ve %44.4) en fazla olan özel sektörde olmuştur. Ancak genel olarak bakıldığında kredilerden en fazla pay alan kesim federal merkez, kamu kurumları ve sosyal sektör olmuştur.

¹⁰ Borç servis oranı bir ülkenin borçlarının geri ödeme kapasitesini ortaya çıkaran göstergelerden biridir. Bu oran elde edilen dövizin ne kadarının borç ödemelerine ayrıldığını göstermektedir. Dış borçların anapara ve faizi ile diğer ödemelerin yıllık toplamının cari ödemeler bilançosunda yer alan döviz kazançlarına (ülke ihracatına) oranı hesaplanarak elde edilmektedir.

2.7.2. 1974 Anayasası ve Konfederal Yapılanma

Hırvatistan'ın Hırvat Baharı sayesinde 1971 yılında döviz gelirlerinin kontrolünü tam anlamıyla sağlaması ve kamu görevlilerinin alımlarında etnik anahtar politikasının uygulanması, Sırp yönetici ve sermayedarların tepkisine neden olmuştur (Kenar 2005: 97). Çoğunlukla Sloven ve Hırvatlardan oluşan yeni teknokrat sınıfın devletin yönetici kadrolarına daha fazla yerleşmesi ve bu sayede pazar, rekabet gibi serbest piyasa modeline uygun kuralların Yugoslav iktisat kuramında yer edinmesi (Işıklı 1983: 104-105) çoğunluğu Sırp'lardan oluşan eski yönetici sınıfların tepkisini çekmiştir. YKB içindeki rekabet, emekçi ile iktisadi veya siyasi elitler arasında olmak yerine daha çok parti bürokrasisinin eski unsurları olan Ortodoks elitler (eski sınıf) ile teknokratik unsurları olan Katolik sınıf (yeni sınıf) arasında olmuştur (Bora 1991: 86).

Teknokratik unsurların KB içindeki etkisi, Yugoslav ekonomisinde daralma yaşanan her dönemle birlikte artmış ve bu yeni hâkim sınıf her daralma dönemini ekonomik sermaye yanlısı uygulamalar aracılığıyla aşmaya çalışmıştır. Yapılan her siyasal düzenleme, Sloven ve Hırvat işletmelerinin kârlılığını arttırmaya yönelik olmuştur. Sermaye hareketlerinin serbestleşme eğilimi göstermeye başlamasına bağlı olarak, Yugoslavya'da yabancılaşma ve metalaşma giderek artmış ve yeni ekonomik ve sosyal politikalara ilişkin yeni anayasal yapıların oluşturulması gerekmiştir (Güzelsarı 2008: 71). 1971 düzenlemeleri siyasal alanda kabul görerek 1974 Anayasası ile resmileştirilmiştir (Kriste 2012: 50; Singleton 1976: 276). 1974 Anayasası'na göre, SFRY çatısı altındaki tüm cumhuriyetlerin ayrılma hakkı da dâhil olmak üzere self-determinasyon hakkı çerçevesinde örgütlenmesi öngörülmüştür. Bütün ulus, ulusallık ve çalışan işçilerin eşit şartlarda sayılarak SFRY çatısı altında temsil edileceği vurgulanmıştır (The Constitution of The SFRY 1974: 53). 1974 Anayasası'nın genel prensipler kısmında uluslar ve ulusallıkların kendi egemenlik haklarına sahip oldukları kabul edilmiştir. Ayrıca otonom bölgelerin egemenlik hakları da anayasal şartlarda belirtilen uygunlukta kullanılmak şartıyla kabul edilmiştir (The Constitution of The SFRY 1974: 53-54).

1974 Anayasası içerdiği bu maddeler ile federal bir devlet yapılanması olan Yugoslav devlet sistemini konfederal bir yapıya dönüştürmüştür (Uygun 2007: 142-143). 1971 anayasal düzenlemeleri ve 1974 Anayasası merkezi otoriteyi sınırlandırarak

SFRY'ye olan bağıllığı federe cumhuriyetlerin rızasına bırakmış ve federe merkezin zayıflaması, Yugoslavya'nın dağılma sürecinin hızlanmasına neden olmuştur (Kriste 2012: 50). Bu konu ile ilgili Edvard Kardelj (1973)'in açıklaması şöyledir (Aktaran: Işıklı 1983: 121):

“(...) Biz devlet yönetimimizi çok zayıf düşürdük ve hala ona yönelik saldırılar sürdürülmekte. Sanıyorum bundan böyle devlete iktidarından dolayı değil iktidarsızlığından dolayı saldırmalıyız.(...)”

1974 Anayasası bir yandan federe yapıyı zayıflatırken diğer yandan liberal ekonomik uygulamaların geliştirilmesini sağlamıştır. Pazar ekonomisinin ve kapitalist birikim sisteminin Yugoslav sisteminde giderek daha yoğun entegre olmasıyla Sloven ve Hırvat sermayesi Yugoslavya'nın birçok bölgesine yayılmaya başlamıştır (Kenar 2005: 100-102). Yönetimin, ekonomik karar alımlarının cumhuriyetlere devredilmesi ve kâr odaklı ekonomik sistemin yerleşmesi, iç pazarda ulusal tekellerin oluşmasına neden olmuştur. Tekelci rekabetin keskinleştiği dönemlerde Yugoslav cumhuriyetleri kendi ulusal şirketlerinin çıkarları için birbirleriyle gerek siyasal gerek ekonomik alanda çatışmışlardır. 1974 Anayasası'nda halkların birliği ve kardeşliği ilkesi altında kabul edilen bir arada kalma isteği, küresel çapta meydana gelen ekonomik krizin giderek ağırlaşmasıyla ve cumhuriyetler arasındaki rekabetin keskinleşmesiyle ortadan kalkmıştır.

2.8. Küresel Borç Krizi ve Krizin Yugoslavya'daki Yansımaları

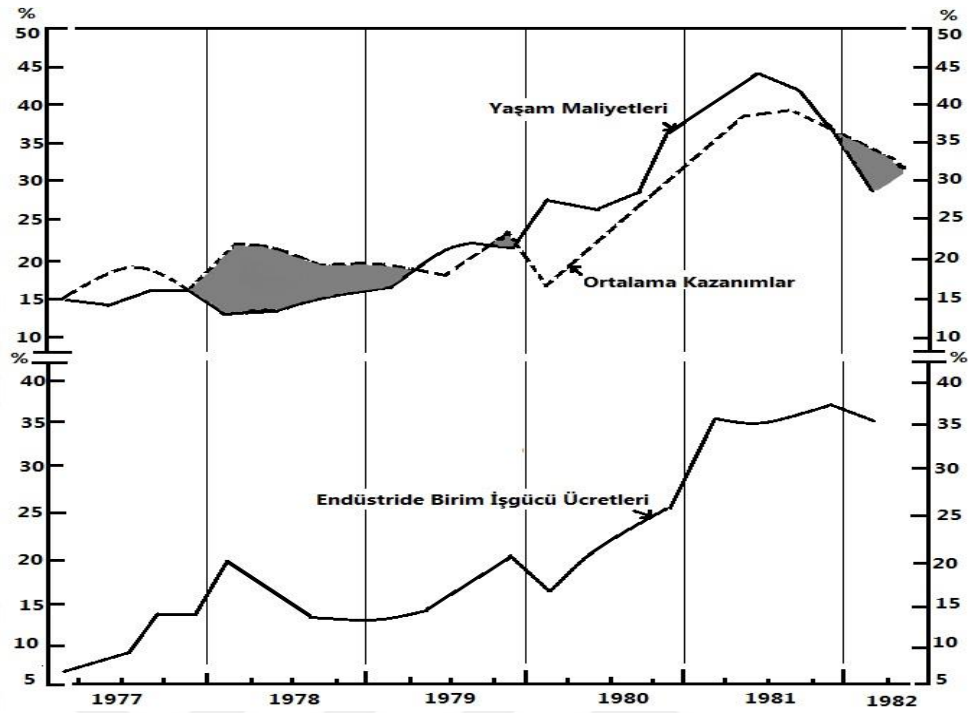
1980'li yıllar ile birlikte sermayenin hareketini kolaylaştıran ve hareketleri arasındaki engelleri kaldıran ekonomi-politikalar olan neoliberal politikalar uygulanmaya başlamıştır. Bu politikalar çerçevesinde sermayenin aktarılmasını engelleyen her türlü idari, siyasal ve yasal kısıtlama ortadan kaldırılmıştır. Bu serbestleşme ile ham madde ve ara ürünlerin ithalatında sıkıntı yaşayan Yugoslavya'ya yabancı para girişi kolaylaşmıştır. Sermayenin kontrolsüzce girişi ve özellikle 1980'li yıllardan sonra çıkışı, cari açıklar verilmesine ve Yugoslavya gibi birçok borçlu ülkenin kredi itibarının kötüleşmesine neden olmuştur (Boratav 2010: 120). Para akışı kontrolsüzce gerçekleştirilmiş ve durgunluğun hakim olduğu küresel piyasalarda uygulanan monetarist politikalar faizlerin artmasına neden olmuştur. Faizlerdeki sürekli

artış Yugoslavya'nın borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmesine neden olmuştur. Bu süreçte sermaye uluslararasılaştırılırken toplumsal ilişkilerde de değişimler meydana gelmiş ve yeni sınıfsal ilişkiler oluşmaya başlamıştır. Çok uluslu şirketlerin ve tekellerin güçlenmesi sermayenin önündeki engellerin kaldırılmasının ardından özelleştirmelerin artmasına ve kamuya ait alanların özele devredilmesine neden olmuştur (Güzelsarı 2008: 69-70; 79).

Borçların ödenememesi ve birçok AGÜ'nün moratoryum ilan etmesi küresel ekonomik krizin derinleşmesine neden olmuştur. Kapitalist dünya sistemi içerisindeki bu kriz ortamı, Yugoslav borçlarının 1980 yılı itibariyle yaklaşık 20 milyar dolar civarına ulaştığı bir dönemde ortaya çıkmıştır (Kenar 2005: 98; Rajsic 2014, <http://predragrajsic.blogspot.com/2014/03/the-economy-of-titos-yugoslavia.html>, 04 Nisan 2018'de erişildi; Uvalić 2018, <https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/>, 05 Mayıs 2019'da erişildi). Yugoslav ekonomik yapısının başından beri kırılğan, dışa bağımlı ve eşitliksiz oluşu küresel ekonomide yaşanan daralma sebebiyle 1980-90 döneminde içinden çıkılmaz bir hale gelmiştir. 1980'lere kadar darboğaza rağmen GSYİH'de büyüme gözlenmiş olsa da 1980'de GSYİH'de artış durağanlaşma eğilimi göstermiş 1986'da ise keskin bir düşüş gerçekleşmiştir (Rajsic 2014, <http://predragrajsic.blogspot.com/2014/03/the-economy-of-titos-yugoslavia.html>, 04 Nisan 2018'de erişildi).

1980 yılında enflasyon %30'a dayanmış, işsizlik 800 bine ulaşmış ve 15 milyar dolar olan bütçe açığı yabancı para kazancının %25'i ile ödenebilmiştir (Jelavic 2015b: 431-432). 1980'lere kadar diğer sosyalist ülkelere göre bol ve çeşitli tüketim ürünlerine ve bölgenin en yüksek refah oranına sahip olan ülke Yugoslavya olmuştur (Jelavic 2015b: 430). Ancak 1979'da ilk kez temel tüketim maddelerinde kıtlık gözlenmiş ve Yugoslav ithalatı %28 oranıyla en yüksek ithalat oranına ulaşmıştır (OECD 1981: 13). 1980'de IMF'nin istikrar paketi kabul edilerek devalüasyona gidilmiştir. Aynı dönemde reel ücret ödemeleri kısılmaya ve 1981'den itibaren de düşürülmeye başlanmıştır (Bora 1991: 87). IMF yapılandırma paketlerinin kabul edilmesiyle sanayide üretiminde ani bir durağanlaşma meydana gelmiş ve refah devleti son bulmuştur. IMF'nin öngördüğü yeniden yapılandırmalar borçluluğun giderek artmasına neden olmuş ve Yugoslavya'da hayat standartlarında düşme meydana gelmiştir (Chossudovsky 1997, <http://www.albionmonitor.com/9904a/yugodismantle.html>, 08 Mayıs 2018'de erişildi).

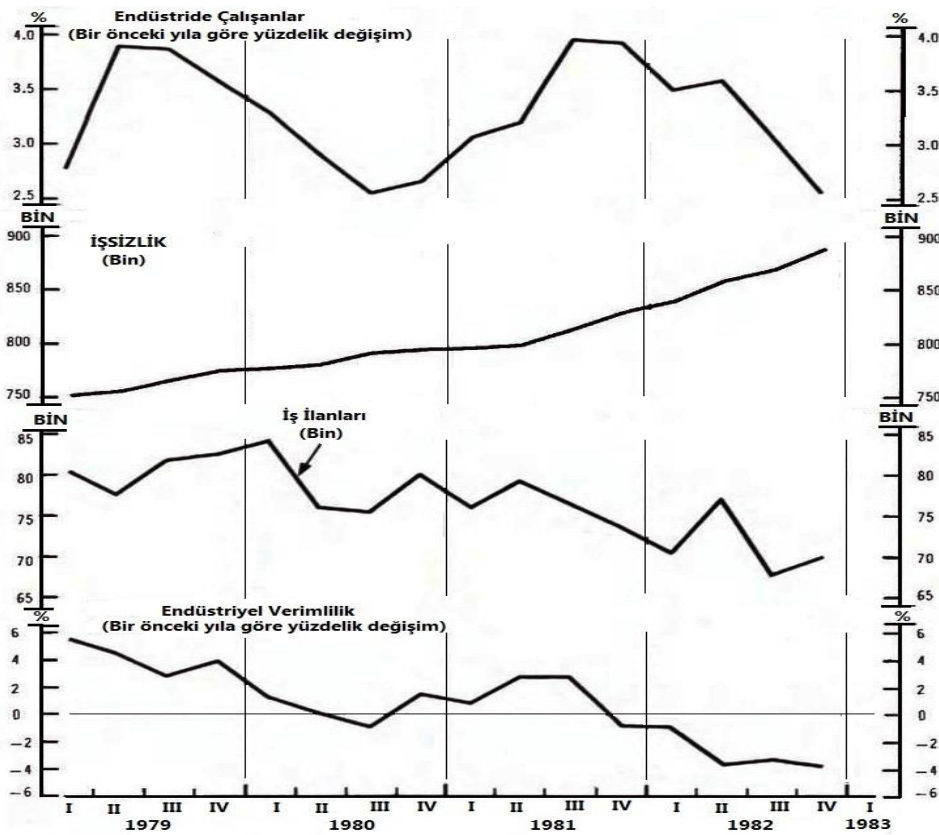

Grafik 2.6: 1977-82 döneminde enflasyon oranının ücretler ile kıyası (OECD, 1982)

Grafik 2.6, 1977-82 dönemindeki enflasyonu göstermektedir. 1979-81 arası dönemde ortalama yaşam maliyetleri %30 oranında artmıştır. Aynı dönemde birim işgücü ücretlerindeki artış %20 oranında gerçekleşmiştir. Ücretlerdeki artış enflasyon oranının altında kaldığı için 1981 yılına kadar ortalama kazançlar enflasyon oranının altında seyretmiştir. Enflasyon oranları dikkate alındığında 1980-84 döneminde reel ücretlerde net %34 oranında azalma olmuştur (Uvalić 2018, <https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/>, 05 Mayıs 2019'da erişildi). 1982'nin ilk sekiz ayında Yugoslav dinarının değeri %18 düşmüş, enflasyon %32 sınırına yükselmiş ve Yugoslavların borç ödemesi için anapara ve faiz ile birlikte 4.5 milyar dolara acil ihtiyaçları olduğu ortaya çıkmıştır (Tagliabue 1983, <https://mobile.nytimes.com/1983/03/08/business/yugoslav-economy-a-sense-of-urgency.html>, 05 Mayıs 2018'de erişildi).

Tito'nun son dönemlerinde reel ücretlerde meydana gelen sürekli düşüş, işçi grevlerinin artmasına neden olmuş ve iş bırakma, grev gibi eylemlerin artması ekonominin daralmasına neden olmuştur. Bu nedenle artan enflasyon ve işsizlik, devasa oranlardaki krediler ile ertelenmeye çalışılmıştır (Rajsic 2014, <http://predragrajsic.blogspot.com/2014/03/the-economy-of-titos-yugoslavia.html>, 04 Nisan

2018'de erişildi). Tito'nun ölümüne denk gelen dönem olan 1980'lerin başında anapara ve faizle birlikte 22 milyar dolara ulaşan borçların ödenme vakti gelmiştir (Kenar 2005: 98). 1982'de ödemelerin tamamen durdurulması sebebiyle Yugoslav ekonomisi borç krizine girmiştir. Tito'nun ölümüyle birlikte birleştirici unsurların giderek azalması, 20. yüzyılın son on yılında ekonomik ve politik krizin içine düşmüş olan Yugoslavya'da durumu daha da ağırlaştırmıştır (Adamović, Lampe ve Prickett 1990: 148, 190).

Grafik 2.7: İstihdam, işsizlik ve endüstriyel verimlilik (OECD, 1983)

1983 yılının ilk çeyreğine kadar olan dönemde istihdam, verimlilik ve işsizliğin gösterildiği Grafik 2.7'ye göre endüstriyel verimlilik 1979 yılından itibaren düzenli olarak azalmıştır. Verimliliğin %6'dan %4 civarına azalmasına paralel olarak işsizlik giderek (750 binden 900 bine) artmıştır. Endüstri sektöründe istihdam edilen işçilerin oranında sürekli radikal değişimler meydana gelirken 1982 yılından sonra istihdam edilen işçilerin oranı sürekli düşme eğilimi göstermiştir. Piyasada yer alan iş ilanları da

1982 yılı itibariyle düşme eğilimi göstermiştir. Verimliliğin düşmesine bağlı olarak işsizliğin sürekli artması ve istihdam edilen işçilerin de zamanla işlerini kaybetmesi toplumsal huzursuzlukların başlamasına neden olmuştur. İşsizliğin en fazla görüldüğü ve meslek sahibi kişilerin kentlerden köylere en fazla göç ettiği bölge olan Kosova'da 1981'de ilk işçi ve öğrenci ayaklanmaları meydana gelmiştir.

Krizin önlenmesi, enflasyonun azaltılması ve konvertibl döviz rezervlerin korunması için hükümet, ticari banka faiz oranlarını %12'den %20'ye çıkartmıştır (Robertson 2017, <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans>, 05 Mayıs 2018'de erişildi). Donanımsal sıkıntıların meydana gelmesi ve yatırım harcamalarının kısılması sanayi üretiminde keskin bir düşüşe neden olmuştur. 1982 yılında Enflasyon ve ithalat oranı düşmüş olsa da kriz ticari alanda devam etmiştir. Bu dönem dış ticaret açığı %36 artarak 480 milyon dolar seviyesine gelmiş ve ihracat %6.7 düşerek 6.1 milyar dolara gerilemiştir (Tagliabue 1983, <https://mobile.nytimes.com/1983/03/08/business/yugoslav-economy-a-sense-of-urgency.html>, 05 Mayıs 2018'de erişildi). Bu dönem ticaret açığı olan Yugoslavya gibi ülkelerde yabancı para çıkışı fazlaştığı ve bu ülkeler yabancı para olmadan borçlarını ödeyemedikleri için yeniden borç almaları gerekmiştir. Bu nedenle bu döngü alacaklıların borçlu ülkelere borç vermeye devam ettiği sürece sürdürülebilir hale gelmiştir (Rajsic 2014, <http://predragrajsic.blogspot.com/2014/03/the-economy-of-titos-yugoslavia.html>, 04 Nisan 2018'de erişildi).

Tablo 2.4: Yugoslavya'nın döviz cinsinden dış borcu(OECD, 1988)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Brüt Borç	17 165	18 322	18 494	18 814	18 665	18 255	19 026	20 242
<i>Eksi: Yabancı Krediler</i>	1 432	1 475	1 593	1 738	1 791	1 791	2 064	2 298
Net Borç	15 733	16 847	16 901	17 076	16 874	16 464	16 962	17 944
<i>Orta ve Uzun Vadeli</i>	15 115	17 000	16 677	17 667	17 614	17 240	17 661	18 942
<i>Bunlar:</i>								
IMF	918	1 417	1 817	2 191	2 075	1 888	2 086	1 837
BRD*	1 359	1 483	1 682	1 722	1 951	1 979	1 917	1 880
Diğer Uluslararası Finansal Kuruluşlar	180	202	255	387	410	502	690	959
Faiz Ödemeleri	1 245	2 066	2 005	1 662	1 804	1 823	1 870	1 790
Amortisman	1 888	1 947	1 897	2 719	3 109	3 245	4 184	3 959
Borç Servisi	3 133	4 013	3 902	4 381	4 913	5 068	6 054	5 749
<i>Memorandum Öğeleri :</i>								
Borç Servisi (Toplam Cari Hesap Tarifelerinin Yüzdesi)	21.6	23.7	26.7	34.2	36.8	38.6	39.5	33.8

Not: Milyon dolar.

* Romanya Bankası (Banca RomânăpentruDezvoltare).

Yugoslavya'nın döviz cinsinden dış borcunu gösteren Tablo 2.4'e göre 1980 yılından itibaren Yugoslavya'nın borcunda sürekli olarak artış meydana gelmiştir. 1983 yılı başlarında ABD, 10 Batı ülkesine, Yugoslavya'ya fon aktarımı için IMF, DB ve ticari bankalardan alınacak kredi paketi önermiş ve kredilerin piyasa oranlarında geri ödenmesi planlanmıştır. Ancak Batılı bankaların Yugoslavya'ya daha fazla borç vermeyeceklerini açıklamalarının ardından Yugoslav yetkililer artan döviz ihtiyacını karşılamak için Reagan Yönetimi'nin önerdiği 4.6 milyar dolarlık teklifi müzakere etmişlerdir (Kenar 2005: 115; Tagliabue 1983, <https://mobile.nytimes.com/1983/03/08/business/yugoslav-economy-a-sense-of-urgency.html>, 05 Mayıs 2018'de erişildi).

Tabloya göre bu dönemde IMF'nin de Yugoslavya'ya aktardığı kredilerde ciddi artışlar meydana gelmiştir. Neoliberal politikalar çerçevesinde uygulanan düzenlemeler ve IMF'nin istikrar programları Yugoslavya gibi AGÜ'lerde tekelleşmenin artmasına neden olmuştur. 1970'lerin sonlarından itibaren hali hazırda ciddi tekelleşme sorunu yaşayan Yugoslavya'da bu sorun giderek daha fazla artmıştır. Ekonomiden devlet müdahalesinin çekilmesi ve gümrük duvarı gibi koruyucu uygulamaların kaldırılması, Yugoslavya'nın yerli sanayisini güçlü küresel tekeller karşısında zayıflatmıştır.

1989 yılında AnteMarković'in başbakan olarak seçilmesi ve pazar sosyalizmini uygulayan hükümete son vermesine kadar mevcut kötü gidişat artarak devam etmiştir (Robertson 2017, <https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans>, 05 Mayıs 2018'de erişildi). Marković Yugoslavya'da başbakanlık görevine gelmeden önce Hırvatistan KB'nin başında bulunmuş ve serbest piyasa yanlısı kanatta yer almıştır. Bu nedenle Marković'in Yugoslavya'nın devlet başkanlığına gelmesi KB içinde ABD ile işbirliği içerisinde olacağı beklentisini oluşturmuştur. Beklenen doğrultuda AnteMarković 1989 yılında Washington'a giderek Başkan Bush ile görüşmüş ve Amerikan yardımları karşılığında beklenen ekonomik düzenlemeleri uygulamayı kabul etmiştir. Bu düzenlemeler; paranın devalüe edilmesi, ücretleri dondurma, kamu harcamalarının kesilmesi, özyönetim kurumlarına son verilmesi gibi uygulamaları kapsamıştır (Chossudovsky 1997, <http://www.albionmonitor.com/9904a/yugodismantle.html>, 08 Mayıs 2018'de erişildi). AnteMarković'in önerdiği plan ABD ile yaptığı anlaşmayla da uyumlu olarak, dinarın Alman markına bağlanarak konvertibl hale getirilmesi, tüketimin kısıtlanması, sıkı para politikaları,

sübvansiyonların tasfiyesi, ortak mülkiyetin özelleştirilmesi gibi neoliberal reçeteleri kapsamıştır (Bora 1991: 125).

Özyönetim sisteminin kaldırılması Marković'in hedeflerinin büyük kısmının temelini oluşturuyor olsa da aslında 1963 yılındaki düzenlemeler ile birlikte özyönetim sistemi zaten büyük oranda esnetilmiş ve etkisizleşmiştir. Ancak devletin sınırlı oranda ortak mülkiyeti koruması, reel ücretleri yükseltmesi ve dar boğazda olan kuruluşlara kaynak aktarması gibi müdahaleleri özyönetim sistemi kapsamında sürdürülmüştür. 1980'lerde ekonominin kötüleşmesi ile bu müdahaleler de ortadan kaldırılmış ve 1989 yılında küçük işletmeler tam anlamıyla tekellerin kontrolüne girmiştir. İşçilerin sermaye sahipleri ve teknokrazi karşısında etkisini tamamen kaybetmesi ile de özyönetim sistemi fiili olarak sonlanmıştır. Marković, fiili olarak ortadan kalkan özyönetim sistemini resmen kaldırarak yerine pazar ekonomisine tam bağımlı ve kapitalist birikim modelinin gerekliliklerine sahip bir devlet yapılanması meydana getirmiştir. Özyönetim sistemi kapsamında ortak mülkiyetin ve sosyal sektörün mülkiyetinde bulunan (tarım da dâhil) bütün işletmeler özelleştirilmiştir.

Dış yardımlara ve finansa yönelik politikalar sonucunda bütçe harcamalarının özendirilmesi ve ticaret serbestleştirmelerinin sonucunda gümrük vergilerinin kaldırılması dış borcu arttırmıştır. Ayrıca vergi gelirinin kısılması da federal bütçede büyük kayıplara neden olmuştur (Woodward1995a: 249). Federal bütçenin giderek zayıflaması ve şirketlerin ticarete ön plana çıkması yerel sermayedarların bütçelerinin güçlenmeye başlamasına neden olmuştur. 1989'da Marković'in federal işletmelerin kapatılarak kâr odaklı işletmelerin kurulması amacını taşıyan uygulamaları, binden fazla fabrikanın iflas etmesine neden olmuştur. Üretimin daralması ve ticari faaliyetlerin zararına gerçekleşmesi, GSYİH'nin %15 oranında gerilemesine ve yıllık büyüme oranının %7.5 oranında gerilemesine yol açmıştır (Chossudovsky 1997, <http://www.albionmonitor.com/9904a/yugodismantle.html>, 08 Mayıs 2018'de erişildi). Sermayenin merkezileşme, yoğunlaşma ve tekelleşme eğilimi gösterdiği bu dönemde Marković'in uygulamaları, devlet kurumunu, yerli yabancı ayrımı olmaksızın tüm sermayenin çıkarlarına fayda sağlayacak bir birikim modeli çerçevesinde örgütlemiştir (Yurtsever 2006: 115).

1990 yılı itibariyle Yugoslav Merkez Bankası (National Bank of Yugoslavia-YMB) IMF kontrolüne girmiş ve IMF'nin ekonomik planlamalarına bağlı kalmıştır

(Chossudovsky 1997, <http://www.albionmonitor.com/9904a/yugodismantle.html>, 08 Mayıs 2018'de erişildi; Bora 1991: 125). 1990 yılının sonunda enflasyon tekrar tırmanarak %75'e gelmiştir. Fiyatların artması, reel ücretlerin %41 oranında azalması ve üretimin sürekli bir şekilde düşmesine bağlı olarak işsizlik de artmıştır.

2.9. Sonuç

Özyönetim sistemi bağlantısızlık politikası doğrultusunda ideal bir yapılanma meydana getirmek amacıyla oluşturulmuştur. Ancak sistemin kendine has özelliklerinden kaynaklanan iç çelişkileri, kapitalist birikim sistemine ait çelişkilerin Yugoslav ekonomik ve siyasal yapısında birleşmesine neden olmuştur. Başka bir deyişle, özyönetim sisteminin çelişkileri kapitalizmin de çelişkileriyle bir araya gelerek Yugoslavya'da bir yönetim krizi meydana getirmiştir. Teknokratların rekabet unsuruna bağlı olarak sürekli politik düzenlemeler getirmeleri federal merkezin etkisini sınırlamış ve ülkeyi bir arada tutabilecek merkezi bir otoriteden yoksun bırakmıştır. Küresel çapta meydana gelen krizlerin 1980'li yıllarda giderek derinleşmesi, Yugoslav halkları arasında tarihsel süreçte oluşmuş uzlaşıların çözülmesine neden olmuştur. Neoliberal politikalar çerçevesinde ortaya konan düzenlemelerin hali hazırda sınırlandırılmış olan Yugoslav federe merkezini giderek etkisizleştirmesine neden olmuş ve eşitsizliklerin kimlik unsurlarına yönlendirilmesine zemin hazırlamıştır.

Doğu Avrupa ülkelerinde yönetim sistemi fark etmeksizin amaç tam istihdamın sağlanması olmuştur. Bu nedenle Doğu Avrupa ülkelerinde iş gücü tam anlamıyla metalaşmamıştır. Gelir dağılımında eşitlikçi gelenekler uygulanmış ve işçiler ekonomide söz sahibi olmuşlardır. Temel tüketim maddelerinin ucuzluğu ve enflasyonun düşüklüğü yoksulluğun ortadan kalkmasını sağlamıştır. Bu tarz bir refah ortamının yaşandığı ülkelerde 1980'li yıllarda başlayan ve 1990'lı yıllarda yoğunlaşan neoliberal uygulamalar, ekonomik ve sosyal kazanımları tehdit etmiş ve bölüşüm geleneklerinin doğal bir sonucu olarak tepkiyle karşılaşmıştır (Boratav 2010: 272). Ücretlerin baskılanması, emek yasalarının yeniden düzenlenmesi, işçilerin ekonomiden soyutlanması (Güzelsarı 2008: 56) ve ülkenin DYY'lere kontrolsüzce açılması işçi sınıfının tepkisine neden olmuştur. Bu nedenle Yugoslavya'da milliyetçiliği iyi kullanan, sağ görüşlü ve militarist destek elde etmiş yönetimlerin kimlik politikaları giderek güçlenerek işçi örgütlenmelerinin milliyetçi

örgütlenmelere dönüştürülmesine neden olmuştur. Bu sayede ekonomik bunalıma olan tepki, bunalımın sorumlusu olarak görülmeye başlayan “öteki kimliklere” gösterilmeye başlanmıştır.

III. BÖLÜM

3. YUGOSLAVYA’NIN DAĞILMA SÜRECİ VE MİLLİYETÇİ POLİTKALAR

Nesnel uluslararası koşullar açısından 1946-1974 arası dönem kapitalizmin “Altın Çağ” dönemidir. 1946-74 arası dönem, aşırı birikim sorunun henüz ortaya çıkmadığı, finans kapitalin denetlendiği, kârların düşme eğilimine girmediği, doların rezerv para olması konusunda emperyalistler arası uzlaşının devam ettiği, Keynesyen refah devleti ve bölüşümcü birikim modeli altında sınıf çatışmalarının düşük seviyede tutulduğu, Lenin’in emperyalizmin niteliklerinden saydığı tekellerin dünyanın paylaşımı yarışına henüz tam girmediği ve reel sosyalizmin sıcak çatışmalara karşı henüz sınırlayıcı bir unsur olduğu bir dönemdir. Dolayısıyla, kapitalist modelde yapısal bir dönüşüme henüz ihtiyaç duyulmamaktadır. 1960’lerin sonlarında aşırı üretim ve kâr oranlarının azalma eğilimi göstermesiyle gelişmiş kapitalist ülkelerde ekonomik büyüme yavaşlamaya başlamıştır. 1970’lerle birlikte BrettonWoods’un sermayenin hareketliliğini kısıtlayan altın standardından, Keynesyen refah devletinin sınıfsal uzlaşısından ve Fordist üretim modelinin işlevsel tüketim-üretim anlayışından kurtulan kapitalistler, bir taraftan devletlerin zaman ve mekân ile siyasi ve hukuki kısıtlanmışlık durumunu esnetmeye çalışırken (devleti yeniden yapılandırmaya) diğer taraftan bunları küresel boyutta kural haline getirecek kurum ve devletlerdeki temsil imkânlarını arttırmaya uğraşmışlardır. Ekonomik ve siyasal yapılanmalarda uygulamaya konan neoliberal birikim modeli ile sermaye, gelişmiş merkez kapitalist ülkelere az gelişmiş çevre ülkelere doğru akmaya başlamıştır. 1980’ler itibariyle ABD ve İngiltere öncülüğünde başlatılan neoliberalrestorasyon sürecinin azgelişmiş ülkelere temel hedeflerinden biri, sermaye ihracı için dünyada yeni coğrafi bölgeler (Doğu Bloğu ile

iki bloklu sistemin korumasından çıkan az gelişmiş kapitalist ülkeler) ve değerlendirme alanlarının metalaşmaya açılması ve ucuz emek piyasasının çokuluslu şirketlere açılması olmuştur.

1970'lerde petrol fiyatlarının artması karşısında borçlanan fakat bu borcu dış kaynaklardan görece ucuza temin eden az gelişmiş ülkeler, 1979 sonlarında FED Başkanı Paul Volcker'ın başkanlığında FED'in faizleri dramatik şekilde arttırması karşısında ciddi bir dış borç krizi ile karşı karşıya kalmışlar ve uluslararası sermayenin üst organları olan IMF ve DB'nin uyum programlarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. 1970'lerden itibaren, yeni bir devlet anlayışı şekillenmeye başlamıştır ve bu devletten istenilen, kamusal hizmetten çekilmiş, kamu hizmetlerini ticarileştirmiş, kolektif malların metalaştırılması (özelleştirme) işini üstlenmiş, sermaye hareketlerini kısıtlayan kuralları kaldırmış, mülkiyet güvencesini (yabancı veya yerel ayrımı yapmadan) hukuki olarak garanti etmiş, uluslararası kurumların koordinasyonunu kabulü etmiş (yönetişim) ve emeğin örgütsüzleştirilmesi ve esnekleştirilmesini yasalaştırmış olmasıdır. Neoliberal dönüşümü yürütecek yeni devletin inşasına yönelik ilk rejim değişikliği deneyi 1973'de Pinochet Darbesi ile Şili'de yaşanmıştır. Şili darbesini takip eden yirmi yıl içinde, az gelişmiş kapitalist ülkelerinin önemli bir kısmı ABD'nin hegemonik koordinasyonu altında gerek yerel silahlı unsurlar (ordu-yerel silahlı güçler ve 1990'lardan itibaren STK'lar) gerekse de uluslararası kurumlar (IMF, DB, OECD, AB ve uluslararası finans kuruluşları) aracılığıyla neoliberal dönüşüm içine sokulmuştur.

1970'lerdeki krizin 1980 borç krizi ile birlikte giderek derinleşmesi ve küresel çapta hızla yayılması, 1980'li yıllarda uygulanan neoliberal politikaların uygulanış şeklini ortaya koyan formüllere ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Bu dönem mali disiplin, rekabetçi döviz kuru, ticari serbestleşme, özelleştirme, yabancı veya yerli sermaye (özellikle DYY'lerin) hareketlerinin serbestleştirilmesi, pazar engellerinin kaldırılması (de-regülasyon), faiz oranlarında serbestleşme, kamu harcamalarının daha kârlı yatırım alanlarına kaydırılması, özel mülkiyetin güvence altına alınması, vergilerin düşürülmesi ve tabana yayılması yönündeki düzenlemeleri gerçekleştirmesi beklenen yeni devlet düzeni, Washington Konsensüsü ile formüle edilmiş ve ilk olarak kapitalizmin merkezindeki gelişmiş ülkelerde uygulamaya konulmuştur (Akçay ve Türkay 2006: 52). Neoliberal politikalar yalnızca gelişmiş kapitalist ülkelerde

uygulanmamış ve sanayileşmekte olan AGÜ’lerde de hızla yürürlüğe sokulmaya çalışılmıştır. Neoliberal düzenlemelere içkin olarak devlet, piyasa güçlerinin karşıtı olarak lanse edilmiş ve toplumsal, siyasal ve iktisadi bütün sıkıntıların temel sebebi olarak da devletin ekonomik faaliyetler içindeki varlığı gösterilmiştir. Neoliberal politikaların çözüm reçetesi ise devlet harcamalarının ve devletin piyasaya müdahalesinin en aza indirgenmesi olarak belirlenmiştir. Başka bir deyişle, de-regülasyon yoluyla küçük devlet, büyük piyasa oluşturulmaya çalışılmıştır (Sancaktar 2009: 207). Küresel çapta yaşanan neoliberal dönüşümden ve sermayenin yeni birikim alanlarına karşı başlattığı saldırıdan, Yugoslavya da payını almıştır. “Yapısal reformlar” ve “uluslararası iş bölümü” gibi neoliberal söylemlerin kılavuzluğunda güçsüz de olsa uygulanan ekonomik otarşi kaldırılmış ve Yugoslavya’nın pazarı endüstriyel anlamda gelişmiş Batı Avrupa ekonomilerinin rekabetine açılmıştır (Singleton 1976: 141; Yeldan 2003: 442). 1980’lerle başlayan neoliberal dönüşüm süreci, Yugoslavya’nın toplumsal ilişkiler formasyonunda da çözülmeyi hızlandırmış ve 1990’larda başlayan çatışmaların maddi koşullarını güçlendirmiştir.

1990’ların ikinci yarısından itibaren Washington Konsensüsü’ne yapılan eleştiriler, Doğu Asya, Arjantin ve Türkiye gibi ülkelerde krizlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla artmaya başlamış ve neoliberal politikalar yeniden gözden geçirilerek yeni ve genişletilmiş formüller ortaya çıkartılmıştır (Akçay ve Türkay 2006: 52). Post-Washington Konsensüsü olarak adlandırılan bu yeni süreçte neoliberal politikaların kapsamı kurumsal yapılar ve sosyal normlar gibi piyasa dışı faktörleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir (Hayami 2003: 60). Post-Washington Konsensüsü sürecinde Washington Konsensüsü sürecinin aksine devlet ile piyasa karşıt yapılar olarak ele alınmamış; devlet, piyasanın gelişimi ve kalkınma sürecinin önemli bir aktörü olarak kabul edilmiştir (Önişve Şenses 2003: 274-275). Devlet kurumunun yeniden tanımlandığı bu dönemde neoliberal politikaların devlet bünyesinde kurumsallaşarak ilerlemesi öngörülmüş ve yönetim ön plana çıkarılmıştır. Piyasanın etkin bir şekilde işlemlerini sağlayacak kurumların ve bu kurumların düzenlenmesinde etkili yasaların öneminden hareketle devlet piyasa karşıtlığı ortadan kaldırılarak de-regülasyon süreci yeniden regülasyon sürecine çevrilmiştir (Güzelsarı 2007: 104-105).

Asya Krizi sürecinde piyasa uygulamaları ve neoliberal politikalar yerine, AGÜ’lerin bürokratik kurumlarının şeffaf olmaması ve hantal yapılanmaları gibi

bilimsel olmayan gerekçeler ana akım iktisat ve medya tarafından krizin sorumlusu olarak gösterilmiştir. Krizlere çözüm olarak sunulan yeni modelde devletin rolü yeniden yapılandırılmıştır. Artık devletten beklenen, uluslararası sermayenin güvenle işlem yapabileceği şeffaf ve hesap verebilen özerk bürokratik yapı ile IMF-DB ve küresel finansın oligarşik şirketleri ile birlikte sürdürülen pazar dostu yönetimi koordine etmesidir (Reyhan ve Şenalp 2005: 130-131). Yönetişim kısaca, ulus-devletlerin bünyesindeki bürokratik yapıların ülkedeki demokrasinin uygulanabilirlik seviyesine bağlı olarak değişen yöntemler ile mevcut işlevlerinden arındırılması ya da bu işlevlerin başkalaşması sonucunda neoliberal politikalarla (küresel kapitalist sistemin gerekliliklerine) bütünleştirilmesi sürecidir (Reyhan ve Şenalp 2005: 138). Yönetişim sayesinde, devlet sermaye ve piyasa yanlısı bir tutum kazanarak kapitalist birikim sisteminin güvenle genişleyebileceği, istikrarlı alanlar elde etmesini sağlayan önemli bir araç haline gelmiştir. Yönetişim sayesinde birçok AGÜ’de cari hesapların ve sermayenin dış dünyaya açılması kolaylaşmış ve yapısal kriz dönemlerinde sermayenin ve piyasa güçlerinin korunması devletin kaldıraç gücü yardımıyla elde etmişlerdir (Reyhan ve Şenalp 2005: 131). Bununla birlikte, etkilendiği dönemsel koşullar dikkate alındığında yönetim yoluyla meydana getirilen “piyasa dostu devlet” anlayışı Yugoslav sistemi için öngörülen bir sistem olmamıştır. Yugoslavya’nın dağılma sürecinde ortaya konan devlet anlayışı (henüz 1990’lardaki AGÜ krizlerinin yaşanmamış olması sebebiyle), o dönemde yaygın olarak kabul edilen deregüle edilmesi ve ekonomiye müdahalesinin veya iktisadi kontrolünün minimuma indirilmesi gereken bir devlet anlayışına tekabül etmektedir.

3.1. Federe Cumhuriyetlerin Gelişmişlik Profilleri

3.1.1. Gelişmiş Cumhuriyetlerde Ekonomik ve Siyasal Durum: Slovenya ve Hırvatistan

Slovenya, nüfus bakımından toplam Yugoslav nüfusunun %8.7’sine tekabül etmesine rağmen Yugoslav milli gelirinin %20’sini karşılamış (Bora 1991: 114; Kenar 2005: 137) ve GSYİH’si Yugoslavya ortalamasının %60 üzerinde seyretmiştir (Crnobrnja 1996: 29; Singleton 1976: 227). Yugoslav ihracatının üçte birini tek başına

gerçekleştirebilen Sloven ekonomisi, diğer federe cumhuriyetlerin aksine sanayisini tek bir merkeze ve sektöre toplamamış ve yaygın olarak örgütlemiştir (Bora 1991: 114). Slovenya’da hali hazırda var olan ancak yeterli seviyeye ulaşmamış sanayi üretimi sosyal sektör vasıtasıyla gelişmiştir. 1947 yılında Slovenya’da tarımsal faaliyetlerin GSYİH içindeki payı %27.4 iken sanayinin payı %36.9 oranında olmuştur. 1966 yılında GSYİH içinde tarımın payı %11.8’e düşerken sanayinin payı %52.1’e yükselmiştir (Singleton 1976: 245). 1989 yılında Slovenya ekonomisinde sosyal sektörün payı %89.9 oranında olmuştur (Uvalić 2018, <https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/>, 05 Mayıs 2019’da erişildi). Komşuları Avusturya ve İtalya ile sınır ticaretini geliştiren Slovenya, Almanya’ya işçi göndererek ticaretini geliştirmiş ve döviz gelirlerini sürekli olarak arttırmıştır (Bora 1991: 115; Singleton 1976: 228). Komşuluk ilişkileri sayesinde Slovenya’nın Batı ile ilişkileri ekonomik boyuttan fazlasına taşınmış ve kapitalist birikim modeli ve modelin siyasal yapısı ile bağları güçlenmiştir (Bora 1991: 115; Friedman 2004: 35).

Hırvatistan, GSYİH’si Yugoslavya ortalamasının %25 ile %35’i üzerinde seyretmiş olması ve sanayileşme için gerekli ham petrolün¹¹ %75’ini sağlamış olması sebebiyle Slovenya’dan sonra ikinci büyük ekonomi olmuştur (Crnobrnja 1996: 24-27). Hırvatistan’da sanayi üretimi (Slovenya hariç) diğer cumhuriyetlerden farklı olarak ihracat yönelimli olmuştur. 1947 yılında sanayinin GSYİH içindeki payı %30.9 oranındayken 1966 yılında bu oran %46.8’ yükselmiştir. Aynı dönemlerden tarımın GSYİH içindeki payı %34.9 oranından %17.5’e düşmüştür (Singleton 1976: 245). Hırvatistan bölgede yabancı turist gelirleri açısından İtalya ve Yunanistan’dan sonra (2000-2015 verilerine göre 91 mavi bayraklı sahile¹² sahiptir) üçüncü sırada yer almış

---

¹¹Hırvatistan Ocak 2018 verilerine göre 71 milyon varil ham petrol rezervine sahiptir (CIA World FactBookCroatia: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/hr.html#field-anchor-energy-crude-oil-proved-reserves>, 03.04.2019’da erişildi). Ocak 2019 JointOrganisations Data Initiative (JODI) verilerine göre Hırvatistan’da 430 bin varil ham petrol üretimi gerçekleşmiştir (JODI Country By Country Oil Data: <https://www.jodidata.org/oil/database/country-by-country-review.aspx>, 03.04.2019’da erişildi).

¹²Ekin Grup (2016). Turizm İstatistikleri.İstanbul: 28-31 Ocak East Mediterranean International Tourism and Travel Exhibition, (<http://www.emittistanbul.com/ite/media/itegroup/catalogues/emitt-t-statistics2000-2015.pdf>, 03.04.2019’da erişildi). S. 14.

ve yurt dışında çalışan Hırvat işçilerin gönderdiği dövizler Hırvatistan'ın iktisadibüyümesine katkıda bulunmuştur (Crnobrnja 1996: 27; Singleton 1976: 224). Hırvatistan'ın Yugoslav kıyı ticaretinin %80'inden fazlasını tek başına gerçekleştirmesinden dolayı başkenti Zagreb, Yugoslavya içinde en büyük ticaret merkezi olarak kabul edilmiştir (Singleton 1976: 224-225). Hırvatistan gerek coğrafi konumu gerekse de iktisadi ilişkileri (ticaret ve turizm) sebebiyle kapitalist bloğa yakın bir duran bir cumhuriyet olmuştur (Bora 1991: 114).

1953 yılından itibaren Yugoslavya'da uygulanmaya başlanan özyönetim sistemi ile birlikte federe merkezin ekonomiye müdahalesinin sınırlandırılmasına ek olarak, 1964 yılında hammadde denetimlerini kaldıran, sermayeyi kârlılık güden alanlara aktarmayı sağlayan bankacılık düzenlemelerini getiren ve %60'ı merkeze kalan işletme kârlarının %70'inin işletmeye kalmasını sağlayan düzenlemeler vasıtasıyla Hırvatistan'ın kapitalistleşme süreci hızlanmıştır. Bununla birlikte, aynı dönemde Slovenya da kapitalist birikim modeline yönelmeye başlamıştır. Slovenya ve Hırvatistan 1960'ların ikinci yarısından itibaren kapitalist komşuları Avusturya, İtalya, Macaristan'ın bazı eyaletleri ve Almanya'nın Bavyera eyaletiyle birlikte Alp-Adriyatik Çalışma Grubu'na dâhil olmuşlar ve yoğun ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır (Bora 1991: 115; Kenar 2005: 138). Diğer ticari ortaklarının yanı sıra Almanya da Sloven ve Hırvat ekonomilerinde büyük bir önem teşkil etmiştir. İki savaş arasında gelişmeye başlayan Yugoslav-Alman iktisadi ilişkileri, tüm siyasi kriz ve çıkmazlara rağmen kesintisiz olarak devam etmiştir (Demirtaş-Coşkun 2008: 339-340). Bonn yönetiminin federe merkeze sağladığı kredi olanaklarının yanı sıra Alman turistlerin ve Almanya'da yaşayan 600-700 bin Hırvat işçinin sağladığı dövizler de önemli gelirler arasında yer almıştır (Demirtaş-Coşkun 2008: 341).

Bağımsızlıklarının ardından Slovenya ve Hırvatistan'ın ticari ortakları ile iktisadi ve siyasi ilişkileri güçlenmiş ve AB üyeliği sonrasında söz konusu ortakları ile ticari hacmi büyümüştür. 2016 yılı AB verilerine göre Slovenya'nın AB üyesi ülkelere gerçekleştirdiği ihracatın ülkenin toplam ihracatına oranı %75.3, AB ülkelerinden yapılan ithalatın toplam ülke ithalatına oranı %70.9 oranındadır. Hırvatistan'da AB ülkelerine gerçekleştirilen ihracatın ülkenin toplam ihracatına oranı %65.5 ve AB üyesi ülkelere yapılan ithalatın toplam ülke ithalatına oranı %76.9'dur (EC 2017: 64; Eurostat 2018, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8765917/6-26032018-AP->

EN.pdf/0a4e2aea-1654-4c0d-92b1-c44ac844726f, 03.04.2019'da erişildi). Slovenya'nın AB içindeki en önemli ticari ortağı %16 oranında ithalat %19 oranında ihracat gerçekleştirdiği Almanya'dır. Almanya'yı %14 oranında ithalat ve %11 oranında ihracat ile diğer bir AB üyesi olan İtalya izlemektedir. Slovenya'nın diğer ticari ortakları arasında Avusturya, Hırvatistan ve Türkiye bulunmaktadır. Hırvatistan'ın en önemli ticari ortakları da Slovenya ile benzer şekilde Almanya (%16 oranında ithalat ve %12 oranında ihracat) ve İtalya'dır (ithalat ve ihracat oranı aynı olmakla birlikte %13) (Eurostat 2017, <https://ec.europa.eu/eurostat/news/themes-in-the-spotlight/trade-in-goods-2017>, 03.04.2019'da erişildi).

Yugoslavya'nın kuzeyli cumhuriyetlerinin kapitalist dünya ile olan iktisadi etkileşimleri Yugoslavya'nın güneyli cumhuriyetleri ile ortak paydaya sahip olmadıkları fikrinin giderek güçlenmesi şeklinde karşılık bulmaya başlamıştır. Özyönetim sisteminin yapısal sıkıntılardan kaynaklı aşırı üretim krizinin görülmeye başlandığı dönemlerde, hem Slovenya hem de Hırvatistan'da federe merkeze aktarılan fonlar tartışmaya yaratmaya başlamıştır. Yugoslavya'nın kuzeyli cumhuriyetleri sermayelerini paylaşmaktan kaçınmışlar ve bu dönemde ülkeye giren yabancı fonlardan azami ölçüde faydalanmaya çalışmışlardır. 1964 yılında dövizlerin federe merkeze aktarılmasını kısıtlayan ve işletmelerin kâr ve sermaye birikimleri ile ilgili kararları federe cumhuriyetlerin inisiyatifine bırakan düzenlemelerin ardından, Slovenya ve Hırvatistan federal devleti merkezileşmeden uzaklaştıran ve kapitalist politikaların uygulanışını kolaylaştıran düzenlemelerin yapılması için federal merkeze baskı yapmaya başlamışlardır. 1971 anayasal düzenlemeleri de bu istekler doğrultusunda gerçekleşmiştir (Singleton 1976: 228). İktisadi ve siyasi dönüşümler, federe cumhuriyetlerde tartışmaların milliyetçi söylemlerle desteklenmesinde de etkili olmuştur.

3.1.2. Yugoslavya'nın Mali Merkezi: Sırbistan ve Karadağ

Sırbistan gelişmişlik düzeyi açısından Slovenya ve Hırvatistan'dan sonra Yugoslavya'nın üçüncü büyük ekonomisi olmuştur. Sırbistan, GSYİH olarak Yugoslav ortalamasının biraz altında kalmış olsa da, Slovenya ve Hırvatistan ekonomisinin %93-95'ine denk gelen ekonomik büyüklüğü ile Yugoslavya'nın gelişmiş ülkeler

kategorisinde yer almış ve az gelişmiş federe cumhuriyetlerin kalkındırılması için kaynak aktarımında bulunmuştur (Crnobrnja 1996: 32). 1950'li yıllarda Yugoslav özyönetim sistemi içinde kurulan politik fabrikalar sayesinde Sırbistan'ın tarıma dayalı iktisadi sistemi hızlı bir sanayileşme ve kalkınma dönemi yaşamıştır. 1947 yılında Sırp sanayisinin GSYİH içindeki payı %20.4 oranındayken 1966 yılında bu oran %41.5'e yükselmiştir (Singleton 1976: 245). Bununla birlikte, Sırbistan'ın temel ekonomik ürünleri sanayi malları olmamıştır¹³ (Crnobrnja 1996: 32). Belgrad'ın ülkenin başkenti olmasının bir sonucu olarak Yugoslavya bankalarının merkezleri ve finans kuruluşlarının büyük bölümü Sırbistan'da yer almış ve Sırbistan banka ve finans alanında büyük bir sermaye birikimi elde etmiştir (Işıklı 1983: 119).

1964 yılında Slovenya ve Hırvatistan'ın talepleri üzerine gerçekleştirilen ekonomik düzenlemeler sonucunda bankacılık, finans ve yatırım işlemlerinin federe merkezden alınarak federe cumhuriyetlere bırakılmıştır. Buna ek olarak, dış ticaret gelirlerinin %30'unun Belgrad'ta değerlendirilmesini öngören yasanın değiştirilmesi ile Sırbistan ekonomisi önemli bir gelir kaynağını yitirmiştir. Bu dönemde Sırbistan'da altı binden fazla kişinin işsiz kalmıştır. Sırbistan bankacılık ve finans sektöründe yaşanan tıkanıklıkların ardından sınaî üretimini arttırmayı ve mevcut pazarını genişletmeyi amaçlamıştır. 1970'li yıllarda petrol fiyatlarında meydana gelen artış ile birlikte üretim maliyetleri de artmış ve Sırbistan'ın sanayileşmekte olan diğer az gelişmiş ülkelere benzer şekilde sermayeye olan ihtiyacı artmıştır. Bununla birlikte, 1980'li yıllarda sermaye ihtiyacının karşılanması amacıyla alınan 18.5 milyar dolarlık dış borç, merkezleri Belgrad'ta bulunan bankalarca gerçekleştirilmiştir. Alınan borçlar federe cumhuriyetlere dağıtılmış, ancak bankacılık ve finans işlemlerinin ve dış ticaret gelirlerinden elde edilen finans gelirlerinin 1964 ekonomik düzenlemeleri kısıtlanması ve bu kısıtlamaların 1974 Anayasası ile resmileştirilmesi borçların ödenememesine ve Sırp ekonomisinin dar boğaza girmesine neden olmuştur. Ekonomik koşulların kötüleşmesi ve merkezîyetçilikten uzaklaşılmasının bir sonucu olarak Yugoslav devlet yapısının federatif sistemden konfederatif yapıya evrilmesi, Sırp kesimin

¹³Yugoslavya'nın dağılması sonrasında 1995 yılında Sırbistan'ın GSYİH içerisinde %23.3 olan endüstriyel üretim payı 1997 yılında %18.4'e düşmüş ve 2000 yılında %23.5'e ulaşmasının ardından 2016 yılına kadar sürekli düşme eğiliminde olmuştur (Dünya Bankası 2019: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.MANF.ZS?locations=RS>, 04.04.2019'da erişildi).

merkeziyetçiliğin daha fazla artırılması yönündeki baskılarının artmasına neden olmuştur. 1990'lı yıllar ile birlikte Sırp endüstriyel üretiminin giderek düşme eğilimi göstermesi ve işsizlik oranlarındaki radikal artış ile Hırvatistan ve Slovenya'dan yükselen ayrılıkçı söylemler, Sırbistan'ında de milliyetçi söylemlerin hükümet tarafından öne çıkartılmasının da yolunu açmıştır.

Bağımsızlığının ardından Yugoslavya'dan ayrılan diğer cumhuriyetler gibi Sırbistan'ın da en büyük ticaret ortağı 2.15 milyar \$ ihracat ve 2.5 milyar \$ ithalat ile Almanya olmuştur (RAS 2019, <https://ras.gov.rs/export-promotion/foreign-trade-data>, 04.04.2019'da erişildi). Almanya'yı İtalya (2.11 milyar \$ ihracat, 1.94 milyar \$ ithalat), Rusya (1.03 milyar \$ ihracat, 1.4 milyar \$ ithalat) ve BH (1.24 milyar \$ ihracat) takip etmiştir (OEC 2018, <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/srb/>, 04.04.2019'da erişildi).

Karadağ cumhuriyet statüsünde olmasına rağmen Yugoslavya içinde diğer federe cumhuriyetlerden daha az aktif siyaset izlemiştir. Karadağ, yoğunluklu olarak Sırbistan ile askeri, ekonomik ve siyasi işbirliği içinde olmuştur. Karadağ Yugoslavya GSYİH ortalamasının %80'ine tekabül eden bir ekonomik gelişmişliğe sahip olmuştur (Crnobrnja 1996: 29). Karadağ'da 1947 yılında sanayinin GSYİH içindeki payı %9.8 tarımın payı %47.2 oranında olmuştur. Özyönetim sistemi kapsamında gerçekleştirilen eşit kalkındırma projesiyle birlikte sanayinin GSYİH içindeki payı 1966 yılında %43.2 oranına yükselmiş tarımın payı %17.3 oranına düşmüştür. Buna rağmen Karadağ'da kişi başına düşen milli gelir oranı 1966 yılında 74.2 oranıyla Yugoslavya ortalamasının (100 kabul edilmiştir) altında kalmıştır (Singleton 1976: 245). Karadağ'ın 1989 yılında Yugoslav GSYİH'sine %2'lik katkısı olmuştur (Bora 1991: 135) ve kişi başına düşen yatırım oranları bakımından az gelişmiş bölgelerin üzerinde yer almıştır (Singleton 1976: 237-238). 1971 yılı nüfus sayımına göre 529.604, 1991 yılında yapılan nüfus sayımına göre 615.035 nüfusa sahip olduğu kaydedilmiştir. Nüfusu diğer federe cumhuriyetlere göre daha az olduğu için çoğunlukla özerk birimler olan Kosova ve Voyvodina ile eşdeğer olarak kabul edilme eğiliminde olmuşa da bu bölgelere göre iktisadi olarak daha gelişmiştir (Singleton 1976: 249). Karadağ'da işsiz nüfus oranı 1981 yılında %8'in 1985 yılında %9'un ve 1989 yılında %10'un üzerinde seyretmiştir (OECD 1990: 30). Karadağ Adriyatik Denizi kıyılarının bir kısmına sahip olması nedeniyle kıyı ticareti ve turizm alanlarında da etkinlik gösterebilmiştir. SFRY

dönemindetarımsal anlamda kendi kendine yetmeyi başarabilen Karadağ, madencilik ve turizm alanında da ciddi gelirler elde etmeyi başarmıştır (Crnobrnja 1996: 29).

Karadağ'da ekonomik aktivite tarihsel süreçte tarımsal alanda gerçekleşmiştir. 1947 yılında Karadağ nüfusunun %77'si tarımda istihdam edilmiştir. 1947-74 yılları arasında metalürji kaynaklarının bulunmasıyla birlikte endüstriyel gelişim göstermiş ve endüstrisi yıllık %14.1 oranında büyürken Karadağ ekonomisi %6.4 oranında büyümüştür. Sanayinin ekonomideki payı 1947 yılında %5.8 oranındayken 1974 yılında bu oran %32.6 oranına yükselmiştir ve sanayide %41.5 oranında işgücü istihdam edilmiştir. 1981-85 döneminde sanayide istihdam edilen işgücü oranında %4'lük bir büyüme olmuşsa da 1987 yılında işsizlik oranı %23.4 olarak gerçekleşmiştir. 1989 yılında Karadağlı işçiler Sloven işçilerin kazancının %48'i kadar gelir elde edebilmişlerdir. 1990 yılında Karadağlı işçilerin maaşları 400\$ civarında olmuştur ve bu miktar Yugoslav ortalamasının 70\$ altındadır (Ramet 2006: 273).

Bağımsızlığının ardından Karadağ'da tarım önemli ekonomik aktivite olmaya devam etmiştir. Tarımın hali hazırda GSYİH içindeki payı %9-10 civarındadır (Climate Change Post 2019, <https://www.climatechange.org/montenegro/agriculture-and-horticulture/>, 13.04.2019'da erişildi) ve 2016 yılı verilerine göre toplam işgücünün %7.5'i tarım sektöründe istihdam edilmektedir (CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mj.html>, 13.04.2019'da erişildi). Karadağ tarım ülkesi olmasına rağmen ithalatında gıda ürünleri önemli yer edinmektedir ve dış ticaretinin %80'ini komşu CEFTA ülkeleri ile gerçekleştirmektedir. 2000 yılında Karadağ'ın toplam dış ticareti 458.5 milyon \$ ithalat ve 160.9 milyon \$ ihracat gerçekleşmiştir (OECD 2002: 56). Karadağ'ın %55 ithalat ve %40 ihracat oranlarıyla en büyük ticaret ortağı Sırbistan olmuştur (European Commission 2019, <https://ec.europa.eu/...>, 13.04.2019'da erişildi).

Günümüzde Karadağ sanayisi çoğunlukla SFRY döneminde açılan fabrikaların devamı niteliğinde olmuştur. 2016 yılında sanayinin GSYİH içindeki payı %15.9 oranında gerçekleşmiş ve toplam işgücünün %17.1'i sanayi sektöründe istihdam edilmiştir (CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mj.html>, 13.04.2019'da erişildi). Karadağ'da sınaî üretimi daha çok hammadde ihracatı üzerine kurulmuştur. 2010 yılında Karadağ'ın en fazla ürettiği ve

ihracatını yaptığı sanayi ürünü linyit, çelik ve enerjidir (Montstat2011, <http://monstat.org/userfiles/file/industrija/ind%202010%20eng.pdf>, 13.04.2019'da erişildi). 2005 yılı verilerine göre Karadağ içecekten sektöründen sonra en fazla hammadde ürünleri (29.287.000 €) ve ara ürünler (2.901.000 €) ihraç etmiştir (Monstat 2009, <http://monstat.org/...>, 13.04.2019'da erişildi).

3.1.3. Azgelişmiş Cumhuriyetler: BH ve Makedonya

Makedonya ve BH, Yugoslavya'yı oluşturan federe cumhuriyetler arasında ekonomik gelişmişlik düzeyi en az olan cumhuriyetlerdir. SFRY bünyesinde yer almadan önce ekonomik aktiviteleri daha çok tarımsal faaliyetler ve küçük ölçekli atölyeler üzerine kurulu olan Makedonya ile BH, 1950'li yıllardan sonra özyönetim sisteminin önemli uygulamalarından biri olan politik fabrikaların açılmaya başlamasıyla sınaî alanda gelişmeye başlamışlardır (Zurovec, Vedeld ve Sitaula 2015: 246). SFRY bünyesinde yer aldıkları süre boyunca ekonomik gelişmişlik açısından Slovenya, Hırvatistan ve Sırbistan'ın altında yer aldıkları için bu cumhuriyetlerden kaynak yardımı elde etmişlerdir.

Gelişmişlik açısından federe cumhuriyetlerin dördüncüsü olan BİH, GSYİH olarak Yugoslavya ortalamasının %70-80'i arasında değişen bir ekonomik paya sahip olmuştur (Crnobrnja 1996: 24). BH II. Dünya Savaşı öncesi dönemde bölgesinde bulunan çevre ülkelere kıyasla önemli bir tarım bölgesi olmuştur. 1947 yılında da ekonomisinin tarıma bağlılığı devam etmiş, tarımın GSYİH içindeki payı %36.4 oranında olmuş ve bu dönem tarımda istihdam edilen işgücü oranı %14 oranında olmuştur (Ramet 2006: 271). Savaş sonrası dönemde bölgedeki hammadde ve enerji kaynaklarının çok olmasına bağlı olarak tarımın yanı sıra sınaî kalkınmanın da temelleri atılmaya başlanmış ve veeşit bölgesel gelişim amacıyla kurulan politik fabrikalar önemli olmuştur. Yugoslavya'nın demir rezervlerinin %80'i, kömür rezervlerinin %20'si ve hidroelektrik potansiyelinin %28'i BH'de yer almaktadır (Ramet 2006: 272). Bu sebeple Yugoslavya'nın en büyük çelik fabrikası bu federe cumhuriyetin sınırları içinde kurulmuş ve silah sanayisi de Bosna'da yoğunlaşmıştır. 1960'lı yıllara kadar sanayi sektörüne istihdam edilen işgücünün oranı %2 seviyelerindeyken (Kamberovic 2007, Aktaran: Zurovec, Vedeld ve Sitaula 2015: 247) 1961 yılında bu oran %54.3'e 1981

yılında %58.4'e yükselmiştir (Nurković 2007: 358). 1947 yılında GSYİH içindeki payı %21.4 oranında olan sanayi 1966 yılında %46.8 oranına ulaşmıştır (Singleton 1976: 245).Krizin yoğunlaştığı 1989 yılında BH'de sosyal sektörün payı %84'ten fazla olmuştur(Uvalić 2018, <https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/>, 05 Mayıs 2019'da erişildi). 1948 yılında tarımda istihdam edilen işgücü oranı %77 iken sanayileşmenin artmasıyla bu oran 1971 yılında %40'a gerilemiştir (Ramet 2006: 271).

BH'nin milli gelir oranı 1947 yılında Yugoslav ortalamasının %20 altındayken 1960 yılında milli gelir oranı Yugoslavya ortalamasının %27'sine tekabül etmiştir. Bu oran 1964 yılında %34'e, 1967 yılında %38'e yükselmiştir.1986 yılında toplam 5.988.8 milyar dinar GSYİH elde etmiştir (Petak 2003: 11). Endüstriyel alandaki krizin büyümesiyle 1981-87 döneminde BH işgücünün %3.6'sı yurtdışında çalışmak amacıyla göç etmiştir. 1947 yılında %14 olan işsizlik oranı 1987 yılında %22.7(bazı kaynaklarda 23.1) oranına yükselmiştir (Petak 2003: 12; Ramet 2006: 271-272). Sanayideki istihdam oranı 1991 yılında %44 seviyelerine düşmüş ve sınaî çıktıda azalma meydana gelmiştir.

Üretimde sanayinin payının artmaya başlamasıyla birlikte tarım nüfusunun 40 yıl içinde %19 azalması BH'nin tarım ürünlerine olan ihtiyacının %50'sini karşılayabilmesine neden olmuştur (Mirjanić 1983;Selak 1983, Aktaran: Zurovec, Vedeld ve Sitaula 2015: 247). 1953 yılındayapılan tarım reformuyla birlikte tarım arazilerinin 10 hektarla sınırlandırılması sonucunda üreticiler arazi kıtlığı çekmeye başlamış ve tarımsal üretim giderek daralmıştır. 1980'li yıllarda Yugoslav ekonomisinin borç krizine girmesinin ardından tarıma ayrılan yatırımların azalması, BH tarımının çökmesine neden olmuş (Zurovec, Vedeld ve Sitaula 2015: 247) ve BH tarımsal ürün ihtiyacını dışarıdan karşılamak zorunda kalmıştır¹⁴ (Crnobrnja 1996: 24;Stanojic ve Giles 2017, <https://gain.fas.usda.gov/...>, 11.04.2019'da erişildi).

---

¹⁴2005 yılı verilerine göre BH'nin tarım ürünü ihracatı 959.000 KM (Konvertibl Mark) tutarındayken ithalatı 129.116.000 KM tutarında gerçekleşmiştir (Sarajcic ve Butkovic2005: 2). BH'de tarım sektörünün GSYİH içindeki payı sürekli olarak düşme eğilimde olsa da (GSYİH'deki payı 2003 yılında %11 iken 2013 yılında %7 oranında gerçekleşmiştir) tarım sektörü işgücünün %20'sini istihdam etmiştir (Zurovec, Vedeld ve Sitaula 2015: 247).

Bağımsızlığının ardından kırılğan ve kriz meydana getirmeye meyilli bir siyasal sisteme sahip olan BH'de yönetim krizi ekonomik gelişmelerin de aksamasına neden olmaktadır. Bağımsızlığının ilk yıllarında doğrudan yabancı yatırımların en fazla yapıldığı ülkelerden biri olsa da yönetim krizinin artma eğiliminde olması ülke ekonomisinde belirsizlikleri beraberinde getirdiği için yatırımlarda zamanla azalma yaşanmıştır. Tarımsal ve endüstriyel çıktının kısıtlı olmasına ek olarak BH, Adriyatik kıyılarında dar bir sahili olması nedeniyle kıyı ticareti ve turizm alanlarında yeterince gelişme imkânı bulamamıştır. 2009 yılı verilerine göre BH'nin kişi başına düşen GSYİH oranı AB-27 ortalamasının %31'ine tekabül etmiştir. 2015-2016 yılları itibariyle işsizlik oranı %25.4 olan BH'de GSYİH, 1989 yılında sahip olduğu oranın yalnızca %80'ine ulaşabilmiştir (Mlikota 2009: 3).

GSYİH'sı Yugoslav ortalamasının %50-60'ı civarında seyreden Makedonya, gelişmişlik düzeyi olarak BH'yi takip etmiş ve ekonomik yardım alan diğer az gelişmiş bölgelerden biri olmuştur (Crnobrnja 1996: 28). 1986 yılında Makedon GSYİH'sı 2.519.9 milyar dinara ulaşabilmiştir (Petak 2003: 11). Makedonya SFRY hâkimiyeti öncesinde ve sonrasında tarım ülkesi olarak kalmış, ancak özyönetimsel uygulamalar çerçevesinde sınaî gelişmişlik elde etmiştir. 1947 yılında sanayinin GSYİH içindeki payı %17.6 oranındayken 1966 yılında bu oran %40.3'e yükselmiştir (Singleton 1976: 245). Makedonya'da iklim ve sulama gibi koşulların uygunluğu sebebiyle tarımsal çıktı yüksektir. Makedonya nüfusunun %50'ye yakını kırsalda yaşamaktadır ve işgücünün beşte biri (%20'si) tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Tarımda çalışan işgücünün toplam işgücü içindeki payı %18.5 oranındadır. Makedonya sanayisinde gıda işletmelerinin fazla yer tutmasından dolayı tarımın sanayideki payı da fazladır. Tarımın GSYİH içindeki payı %9.7 oranındayken gıda işletmelerinin de eklenmesiyle bu pay %16 civarı bir orana ulaşmaktadır (EC Agriculture and Rural Development Agency 2011, https://ec.europa.eu/agriculture/enlargement/countries/fyrom/profile_en.pdf, 11.04.2019'da erişildi).

Sanayi tarım ile birlikte Makedonya ekonomisinin önemli dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Makedonya'nın sanayi gelişimi daha çok 1970'li yıllarda gelişmiştir. Özyönetim sistemi çerçevesinde kurulan sosyal sektörde 1947-90 arası dönemde sosyal sektör sayesinde yıllık %4.8 büyüme elde etmiştir (Kekic 2001: 186) ve 1975 yılında işgücünün %86'sını istihdam etmiştir (Ramet 2006: 271). Sosyal sektör bünyesinde

Makedonya’da endüstriyel gelişim daha çok hafif sanayi üzerine olmuştur. Endüstriyel üretimin %72.4’ünü sağlayan hafif sanayide işgücünün %82.9’u istihdam edilmiştir. Ağır sanayide istihdam edilen işgücü %17.2 oranındadır. Makedon sanayisi daha çok metalürji, tekstil ve tütün üretiminde yoğunlaşmıştır (Ramet 2006: 271). 1980’li yıllara kadar nüfus artışına bağlı olarak sosyal sektördeki üretim %3.3 oranında büyüme gösterse de Makedonya aynı dönemlerde Yugoslav ortalamasının %3.5 oranında gerisinde kalmıştır (Kekic 2001: 186).

1980’li yıllarda Makedonya Yugoslavya’nın toplam mal ve hizmet üretiminin %5’ini sağlayabilmiştir (Kekic 2001: 186). Ekonomik dar boğazın başlamasıyla birlikte sosyal sektörde istihdam edilen işgücü oranı 1980 yılında %63’e, 1985 yılında %73’e ve 1986 yılında %70’e kadar düşmüştür (Ramet 2006: 271). 1990’lı yıllara gelindiğinde Makedonya’nın Yugoslav üretimine katkısı %2-3 oranını geçmemiştir (Kekic 2001: 186). Bağımsızlığının ardından Makedonya’da endüstrinin GSYİH içindeki payı %18 civarı oranlarda seyretmiştir¹⁵. Makedonya sanayisinin önemli dayanaklarından biri %14.64 oranıyla elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme alanında üretim yapan sektör olmuştur. 1999 yılında %-2 oranında gerçekleşen sanayi üretimi 2000 yılında %3 oranında gerçekleşmiş ancak 2002 yılında büyüme oranı %-5 seviyesine gerilemiştir (Index Mundi 2015, <https://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=mk&v=78>, 12.04.2019’da erişildi). Makedonya’da 1980 yılında %27 seviyelerinde seyreden işsizlik 1990 yılına kadar %27 seviyesini korumuş, 2017 yılında %23 oranında gerçekleşmiştir (Petak 2003: 12).

3.1.4. Özerk Birimler: Kosova ve Voyvodina

Kosova ve Voyvodina Yugoslavya bünyesinde Sırbistan’a bağlı özerk bölgeler olarak yer almışlar. 1974 Anayasası’nın 399. ve 400. maddeleri kendi bölgeleri için karar alma, yasa çıkarma hakkı ile federal kurumlarda temsil edilme ve veto haklarını tanıyan otonom bölge statüsü vermesinin ardından Sırbistan’dan ayrılabilmişlerdir (Johnstone 2004: 36-37; Singleton 1976: 234). Voyvodina, Yugoslav GSYİH’sinin %30-35 üzerinde seyreden oranıyla özerk bölgeler arasındaki en gelişmiş bölgedir. 1947

---

¹⁵2012 yılında Makedonya’da 74.424 adet faal işletme bulunmaktadır.

yılında tarımın GSYİH içindeki payının %60'tan fazla olması nedeniyle büyük oranda tarım ülkesi olan Voyvodina sanayileşme aktivitelerinin sınai büyümesini tarım sektörüyle dengeleyecek şekilde gerçekleştirmiştir. 1966 yılında tarımın GSYİH içindeki payı %38.8 oranındayken sanayinin payı %34.4 oranında olmuştur (Singleton 1976: 245). Voyvodina diğer çevre bölgeler gibi tarımsal aktivitelerde gelişmiş ve sanayi gelişimini de gıda ürünleri üzerine kurmuştur. Voyvodina topraklarının %83'lük kısmı tarıma elverişli arazilerden oluşmakta ve bu arazilerin %76.6'sı ekilebilir alanlardır. Tarım sektörü nüfusun %50'ye yakınına istihdam etmesine rağmen bölgesinin GSYİH'si içindeki payı (2010 yılına göre) %9.9 oranındadır (Vujaković ve Kranjac 2019, http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/documents/20182/121330/Voyvodina_PRev_NoviSad.pdf/35c01a8f-c89b-4ec1-bed5-f25ee325901d, 13.04.2019'da erişildi).

Voyvodina sanayisi bölge GSYİH'si içinde %27.7 oranında paya sahiptir ve ihracata konu olan ürünlerde üretim mallarının oranı %84.9'dur. Voyvodina Sırbistan'a bağlı özerk bölge olması sebebiyle %32 oranındaki ihracatını Sırbistan üzerinden gerçekleştirmektedir. Bunun yanı sıra Voyvodina bölgedeki doğrudan yabancı yatırımların ve serbest ticaret anlaşmalarının en fazla yapıldığı bölgelerden biridir. 2015 itibarıyla Voyvodina'ya 320 yabancı yatırımcı 8.3 milyon € yatırım yapmıştır. Aynı dönem AB ile 505 milyon € ve ABD ile 317 milyon \$'lık serbest ticaret anlaşması yapılmıştır. Voyvodina'da GSYİH içinde en fazla pay sahibi olan sektör %52.5 oranıyla hizmet sektörüdür. 2011 yılında %23.8 seviyesindeyken 2015 yılında bu oran %18.5 seviyesine gerilemiştir (Voyvodina Provincial Government Statistics 2017, <http://images.mofcom.gov.cn/201702/20170203220549181.pdf>, 13.04.2019'da erişildi).

Yugoslavya bünyesinde yer alan diğer bir özerk bölge olan Kosova, Voyvodina'nın aksine kuruluşundan beri Yugoslavya'nın en yoksul bölgesi olmuştur. Kosova'nın GSYİH oranı Yugoslavya ortalamasının %35'ine ulaşmamaktadır (Crnobrnja 1996: 32-33). Kosova sosyal sektör aracılığıyla 1966 yılında %7.4 yıllık büyüme oranı gerçekleştirmiş ve sanayinin 1947 yılında %21 oranında olan GSYİH içindeki payı 1966 yılında %37.6 oranına yükselmiştir (Singleton 1976: 245). Kosova ekonomisinde %12.4 oranı ile tarım, %8.9 oranı ile ulaşım ve %11.1 oranı ile ekonomi dışı büyüme etkili olmuştur. 1947-70 arası dönemde Kosova'da gerçekleştirilen projelerin %85'i ağır sanayi projesidir. Ancak buna rağmen Kosova ekonomisinde sanayi önemli yer edinmemiştir ve sosyal sektörden elde edilen üretim büyüme oranı

%7.3 civarında olmuştur. Kosova ekonomisi 1971-75 arası dönemde tarımsal üretimde %30 oranında büyüme sağlandığı için %11.6 oranında büyüme elde edebilmiştir (Ramet 2006: 273-274). 1980'li yıllarda ekonominin kötüleşmesi ile Kosova ekonomisi de dar boğaza girmiştir. 1989 yılı itibariyle kişi başına düşen gelir Yugoslavya genelinde 2.045 dinarken, Kosova'da 1.418 dinardır. Aynı yıl Yugoslavya genelinde %16.2 olan işsizlik Kosova'da %55.9'a ulaşmıştır (Bora 1991: 102). Yugoslavya'nın en fazla elektrik üretiminin yapıldığı bölge olmasına rağmen Kosova'da birçok haneye elektrik ulaşmamıştır.

Bağımsızlığının ardından da ekonomisinde gelişme olmamış ve 2012-2013 yıllarında işsizlik %30 civarında seyretmiştir (Republic of Kosovo Department of Industry 2014: 7). Kosova'da tarıma dayalı ürünler ekonominin temelini teşkil etmiştir. Tarımın GSYİH içindeki payı %11.9 oranında olsa da (CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>, 13.04.2019'da erişildi) gıda endüstrisinin eklenmesi ile GSYİH içindeki payı %20'ye yükselebilmektedir (EFSE 2014: 11). Tarım sektörü toplam işgücünün %4.4'lük kısmını istihdam etmektedir. 2012 yılında bu oran %12'ye kadar yükselmiş ve yalnızca geçimlik olarak yapılan tarımsal faaliyetler de dikkate alındığında istihdam oranı %35'e yükselmiştir (CIA World Factbook 2019, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>, 13.04.2019'da erişildi; EFSE 2014: 12).

Kosova ekonomisinde hali hızlı büyük pay sahibi olan sektör %70.4 oranıyla hizmet sektörüdür ve işgücünün %78.2'sini istihdam etmektedir. Hizmet sektörünü %17.7 oranıyla sınai üretim takip etmektedir ve işgücünün %17.4'ünü istihdam etmektedir (CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>, 13.04.2019'da erişildi; Republic of Kosovo Department of Industry 2014: 17). 2013 yılı verilerine göre gıda sektörü toplam işgücünün %29'unu istihdam etmektedir (Republic of Kosovo Department of Industry 2014: 17). Bağımsızlığının ardından Kosova'nın ekonomik yapısı doğrudan yabancı yatırımlar etrafında şekillenmiştir. 2007 yılında Kosova'ya 440.7 milyon €, 2013 yılında 280.2 milyon € doğrudan yabancı yatırım yapılmıştır (Republic of Kosovo Department of Industry 2014: 12).

3.2. Borç Krizi ve Bölgesel Rekabet Unsurları

1970'li yıllarla birlikte küresel ekonominin daralması Yugoslavya'nın da ekonomik krize girmeye başlamasına neden olmuştur. Ekonomik refah döneminin sona ermesiyle cumhuriyetler arasındaki anlaşmazlıklar giderek daha fazla artmıştır. 1974 yılında kabul edilen anayasanın 314. ve 315. maddelerine göre yönetsel faaliyetlerin cumhuriyetlere bırakılması ve Prezidyum¹⁶ Başkanlığı'nın federe cumhuriyetlerin temsil edildiği bir konseye bırakılması (The Constitution of Yugoslavia 1974: 255-256) KB içinde farklı görüşlerin sürekli çatışmasına neden olmuştur. KB içinde federe cumhuriyetlerin anlaşamadıkları iki konu olmuştur. Bunlardan ilki bütçeye aktarılacak fonlar ve bu fonların nasıl kullanılacağı konusudur. İkinci anlaşmazlık artan borç krizi sonrasında çözüm olarak gerçekleştirilen ekonomik ve siyasal düzenlemeler üzerine olmuştur.

3.2.1. Federal Bütçe Anlaşmazlıkları

1970'li yıllarda hammadde ve ara ürünlerin fiyatlarındaki artış Yugoslavya gibi hammadde ve ara ürünleri dışarıdan tedarik etmek zorunda olan ülkelerde yüksek maliyet sorununu beraberinde getirmiştir. Maliyetlerin artmasıyla birlikte üretimde ve üretim mallarının kalitelerinde meydana gelen düşüş, firmaların kâr oranlarının da düşmesine neden olmuştur. Kârlılığın sürdürülebilmesi için sürekli borçlanan Yugoslavya 1980'li yıllara gelindiğinde borçlarını ödeyemeyecek konuma gelmiş ve borç krizine girmiştir. Borçluluğun krize rağmen artmaya devam etmesi federe cumhuriyetler arasında bütçeye aktarılan fonlar ve fonların harcandığı alanlar hakkındaki anlaşmazlıkların artmasına neden olmuştur. Bu anlaşmazlıklardan ilki, az gelişmiş bölgelerin kalkındırılmasına ayrılan fonlar üzerine olmuştur.

Yugoslav sisteminin kuruluşunda yer alan bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi hedefi, gelişmiş federe cumhuriyetlerin az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması için kazançlarının bir kısmını federe merkezin yönettiği bütçeye aktarması üzerine inşa edilmiştir. Bu sayede Slovenya, Hırvatistan ve Sırbistan gibi görece gelişmiş cumhuriyetlerden kaynak elde edilerek BH, Makedonya, Karadağ ve Kosova gibi bölgelerde politik fabrikalar kurulmuş

---

¹⁶Yugoslavya devlet başkanlığı.

ve bu bölgelerin üretime katılması sağlanmıştır. 1970’li yıllara kadar federe merkezin kontrolünde olan bu kalkındırma fonları 1974 Anayasası ile birlikte sınırlandırılmaya başlanmış, eşit bölgesel kalkınma hedefinden vazgeçilmiş ve kâr etmediği gerekçesiyle politik fabrikalar kapatılmaya başlanmıştır. Kalkınma fonların sınırlandırılması ve kâr getirisi yüksek alanlara yönlendirilmesi Karadağ ve Kosova gibi az gelişmiş bölgelere yapılan yatırımların azalmasına neden olmuş ve bu bölgelerin üretime katılmasını engellemiştir. Bölgesel eşit kalkınmaya son verilmesi az gelişmiş bölgeler ile görece gelişmiş bölgeler arasındaki düzey farkının da artmasına neden olmuştur (Bookman 2003, Aktaran: Özdağ ve Tekin 2017: 560). Az gelişmiş bölgelerin kalkındırılmamasının yanı sıra kişisel servet birikiminin artmaya başlaması, gelişmiş bölgelerde de yeni üretim alanlarının açılmamasına neden olmaya başlamıştır. Bu nedenle gelişmiş cumhuriyetler az gelişmiş bölgelere olan kaynak aktarımının kısılmasını istemişlerdir. Gelişmemiş bölgeler ise aktarılan kaynakların yetersizliğinden şikâyetçi olmuşlardır (Sancaktar 2009: 265).

Tablo 3.1: Bölgesel kişi başı milli gelir endeksleri (Singleton, 1976)

	1947	1952	1957	1962	1966	Sıralama
<i>Grup I: Ulusal ortalamının üzerindeki, 1947</i>						
Slovenya	175.3	186.7	181.5	198.5	188.5	(1)
Hırvatistan	107.2	116.4	120.3	121.3	121.5	(2)
Voyvodina	108.8	89.3	109.2	103.4	107.4	(3)
<i>Grup II: Ulusal ortalamasının altındaki, 1947</i>						
Sırp bölgeleri	95.6	92.3	94.5	96.0	98.4	(4)
Karadağ	70.8	63.6	64.3	66.3	74.2	(5)
Bosna-Hersek	82.9	87.6	74.2	72.7	70.5	(6)
Makedonya	62.0	59.3	60.8	57.1	64.3	(7)
Kosova	52.6	49.3	42.5	34.0	37.6	(8)

Not: Bütün Yugoslavya 100 kabul edilmiştir.

Yugoslavya’da bölgesel kişi başı milli gelir endekslerini gösteren Tablo 3.1’e göre, 1947 yılı itibariyle, Yugoslavya’nın gelir ortalamasında en gelişmiş cumhuriyet olan Slovenya’dır ve kişi başı ortalama geliri 175.3’e tekabül etmektedir. Yugoslavya’nın en az gelişmiş bölgesi Kosova’da ise kişi başı gelir ortalaması 52.6’yı aşmamaktadır. 1966 yılına kadar Slovenya’da milli gelir endeksi düzenli olarak artarken, Kosova’da düzenli olarak azalmıştır. 1947 yılında Slovenya ve Kosova

arasındaki fark 122.7 iken, 1966 yılında bu fark 150.9'a yükselmiştir. Diğer bir deyişle, 1947 yılında gelişmiş cumhuriyetler ile az gelişmiş cumhuriyetler arasındaki gelir farkı 3 kat iken 1967'de bu oran 5 katına çıkmıştır (Drulović 1976: 158). Slovenya'da kişi başı gelir 1000 dolar iken Kosova'da bu gelir 200 doları geçmemiştir (Drulović 1976: 158-159). Federal Kalkınma Fonu'ndan destek almasına rağmen 1955 yılında Kosova ile Slovenya arasında 5:1 olan gelişmişlik farkı 1989 yılında 8:1'e yükselmiştir (Uvalić 2018, <https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/>, 05 Mayıs 2019'da erişildi).

Tablo 3.2: Bölgelere göre gelir yüzdesi, 1947-63 dönemi (Singleton, 1976)

	1947	1963	Büyüme Yüzdesi
Yugoslavya	87.8	206.3	235
<i>Ulusal ortalamanın üzerinde kişi başına düşen gelirden büyümesi olan cumhuriyetler:</i>			
Slovenya	142.6	401.9	282
Hırvatistan	94.8	257.8	272
<i>Ulusal ortalamanın altında kişi başına düşen gelirden büyümesi olan cumhuriyetler:</i>			
Makedonya	59.8	131.8	220
Sırbistan	84.9	185.4	218
Karadağ	62.5	132.7	212
Bosna	70.0	140.9	201

Not: 1947 yılı 100 kabul edilmiştir.

Kişi başına düşen gelirdeki büyüme yüzdesini gösteren Tablo 3.2'ye göre, Slovenya ve Hırvatistan'da milli gelirdeki büyüme oranı Makedonya, Sırbistan ve Bosna gibi bölgelerin büyüme oranlarına kıyasla çok yüksek değildir. Bununla birlikte, 1963 yılı itibariyle Slovenya'nın yıllık büyüme oranı diğer bölgelere göre çok fazladır. Federe cumhuriyetler arasındaki bu gelişmişlik farkı cumhuriyetlerin kendi bünyelerindeki komünler arasındaki farklılıkların da artmasına neden olmuştur. 1969 yılı itibariyle Sırbistan'daki 179 komünden 106'sı, diğer bir deyişle %55'i, ekonomik yardım almak zorunda kalmıştır (Drulović 1976: 154).

1970'li yıllarda ham madde ve yarı mamullerde meydana gelen fiyat artışı Yugoslavya genelinde dış ticaret açığı verilmesine neden olmuştur. Dış ticaret açığı en fazla, sanayi ürünleri ihraç eden Hırvatistan ve Slovenya gibi gelişmiş bölgelerde meydana gelmiştir. Sermaye ihtiyacı sürekli artan Slovenya ve Hırvatistan, bu dönemde federe merkez tarafından alınan dış kredilere daha fazla bağımlı hale gelmişlerdir. 1974 Anayasasıyla birlikte federe cumhuriyetlerin iktisadi ve siyasi güçlerini yasal olarak artırılması, yerli ve yabancı yatırımların az gelişmiş bölgelerden verimliliğin ve kârın yüksek olduğu bölgelere doğru kaymasına neden olmuştur (Sancaktar 2009: 260-261; Işıklı 1983: 186). 1968-77 yılları arasındaki dönemde sermaye yatırımlarının %85'i Sırbistan da dâhil gelişmiş bölgelere yapılmış, kalan %15'lik kısım ise az gelişmiş bölgelere dağıtılmıştır (Cichock 1985: 220). Gelişmiş bölgelerin sermaye elde etmesi büyük oranda kolaylaşmış olsa da, 1974 yılına kadar federal merkezin az gelişmiş bölgelere yatırım yapabilme hakkını koruması, bu bölgelerde kısmi üretimin yapılabilmesini sağlamıştır. Öte yandan, Yugoslavya'da gelirlerin bölüşülmesindeki eşitsizlik sürekli olarak devam etmiştir (Rosser ve Vschernaya 2004: 406).

Finansal kaynak ihtiyacının sürekli olarak artması, ilk olarak, federal merkez tarafından uygulanan sert iktisadi yasaların ortadan kaldırılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Sermaye stokunun arttırılma çabası federe cumhuriyetler arasındaki rekabeti keskinleşmiştir. Bu nedenle federal bütçenin dağılımı konusundaki anlaşmazlıklardan ikincisi, az gelişmiş bölgeleri kalkındırmak amacıyla kurulan politik fabrikalar üzerine olmuştur. Slovenya ve Hırvatistan az gelişmiş bölgelere yapılan harcamaların kendi yatırım imkânlarından kısılan fonlarla karşılandığını ve bu harcamanın israf olduğunu savunmuşlardır (Friedman 2004: 29).

Tablo 3.3: Gerçek sermaye stokunun ortalama büyümesi, 1952-1989 (Kukić, 2015)

	Resmi Veriler	Alternatif Veriler	Fark
Yugoslavya	6.60	4.04	-2.56
Bosna-Hersek	6.96	5.10	-1.87
Hırvatistan	6.45	3.76	-2.69
Kosova	7.97	5.09	-2.87
Makedonya	7.56	4.70	-2.86
Karadağ	10.30	5.92	-4.39
Sırbistan	6.21	4.51	-1.70
Slovenya	6.12	3.81	-2.31
Voyvodina	6.85	3.28	-3.57

Not: Yıllık

1952-1989 dönemindeki sermaye stokları hakkında bilgi veren Tablo 3.3'te resmi veriler ile alternatif kaynaklardan alınan veriler kıyaslanmıştır. Kukić (2015: 15) YMB'nin şişirilmiş veriler sunduğunu belirtmiş olsa da tablodaki asıl odak noktası, her iki veride de sermaye stokunda gerçekleşen büyümenin az gelişmiş bölgelerde yoğunlaşmış olmasıdır. Resmi verilere göre, sermaye stokundaki büyüme Karadağ, Kosova, BH ve Makedonya gibi az gelişmiş ülkelerde yoğunlaşırken, Slovenya, Hırvatistan, Voyvodina ve Sırbistan gibi gelişmiş bölgeler az gelişmiş bölgelerin altında kalmıştır.

Tablo 3.4: Yugoslavya'nın toplam verimlilik artışında bölgesel paylar, 1953-1986 (Kukić, 2015)

	Toplam Faktör Verimliliği Büyümesinin Payı	GSYİH Payı	Emek Payı
Bosna-Hersek	-3.02	13.78	15.10
Hırvatistan	29.45	25.96	22.98
Kosova	1.02	2.12	3.59
Makedonya	4.44	5.46	7.04
Karadağ	0.74	1.93	2.06
Sırbistan	21.96	24.96	29.68
Slovenya	24.53	15.89	10.15
Voyvodina	19.30	9.90	9.41

Tabloda belirtilen toplam faktör verimliliği, bir üretim sürecindeki tüm girdilerin toplam verimliliğini göstermektedir. Verimlilik artışı, birikim yoluyla elde edilen sermayenin bir kısmının üretimin geliştirilmesi sürecine aktarılmasıyla elde edilir. Sermaye stokunu gösteren Tablo 3.3'ün aksine, verimlilik artışında bölgesel payları gösteren Tablo 3.4'e göre az gelişmiş bölgeler, Slovenya, Hırvatistan ve Sırbistan'ı geçememiştir. Tablolardaki verilere göre sermaye stoku en fazla büyüyen Karadağ'ın (resmi verilere göre 10.30, alternatif verilere göre 5.92), toplam faktör verimliğindeki payı 0.74 oranı, GSYİH payı 1.93 ve emek payı 2.06 oranı ile en düşük ikinci cumhuriyettir. Benzer şekilde sermaye stoku yüksek olan diğer az gelişmiş cumhuriyetler Kosova (resmi verilerde 7.97 alternatif verilerde 5.09) ve BH'dir (resmi verilere göre 6.96 alternatif verilere göre 5.10). Toplam verimlilik faktörü büyümesinde ise Kosova 1.02 oranıyla en düşük üçüncü ekonomiyken, BH -3.02 oranıyla en düşük verimliliğe sahip cumhuriyettir.

Yugoslavya'daki bu sermaye-verimlilik tezatlığının sebeplerinden biri, 1964 iktisadi reform programlarıyla başlayan ve 1974 Anayasasının yürürlüğe konmasına kadar geçen sürede uygulanan politik fabrikalar uygulamasıdır. Uygulamanın temel prensibi gelişmemiş bölgelerin kalkındırılması ve sanayileştirilmesi olmuş ve bu amaçla gelişmiş bölgelerden az gelişmiş bölgelere yoğun kaynak akışı gerçekleşmiştir. Ancak bu kaynak akışı, 1986 yılında tamamen sonlandırılana kadar mevcut kuruluşların verimliliğini arttırmak (nitelik) yerine fabrikaların sayısının (nicelik) arttırılmasına yoğunlaşmıştır. Bu nedenle politik fabrikalar Slovenya ve Hırvatistan tarafından "politik gösteriş fabrikaları" olarak nitelendirilmişlerdir.

Kaynakların dağılması üzerindeki son anlaşmazlık Jugoslavenska Narodna Armija'ya (Yugoslav Halk Ordusu-JNA) ayrılan bütçe ile ilgili olmuştur. Sloven ve Hırvatlar, bünyesinde daha çok Sırları barındırması nedeniyle JNA'ninkendilerini sınırlandırmak amacıyla oluşturulmuş askeri yapılanma olduğu görüşüne sahip olmuşlardır. Federe cumhuriyetlerin ekonomik, siyasal ve askeri alanda büyük ölçüde özerkliğe sahip olmasıyla JNA'ya aktarılan kaynaklar kısılmış ve her cumhuriyetin kendi ordusunu kurması yönünde çalışmalar başlamıştır (Kenar 2005: 137; Petak 2003: 8).

Tablo 3.5: Federal bütçe (OECD, 1987)

	milyar dinar			değişim yüzdesi				
	1984	1985	1986 Bütçe	1985 Jan.-Aug.	1986 Jan.-Aug.	1985	1986 Bütçe	Jan.-Aug. 1986 Jan.-Aug. 1985
Düzenli Gelir	391.0	686.0	1 103.4	342.2	687.8	75.4	60.8	101.0
Gümrük Vergileri	87.4	150.1	251.4	76.0	155.4	71.7	67.5	104.5
Temel Satış Vergisi	162.3	264.2	388.2	129.7	261.2	62.8	46.9	101.4
Cumhuriyetlerden ve otonom bölgelerden katkılar	130.6	250.9	439.2	123.0	255.7	92.1	75.0	107.9
Diğer	10.7	20.8	24.2	13.5	15.5	94.4	16.4	14.8
Harcamalar	388.7	693.1	1 099.2	336.5	688.7	78.3	59.2	104.7
Savunma	246.6	459.6	765.0	209.8	478.0	86.4	66.4	127.8
Yönetim	30.5	48.3	71.6	30.7	54.5	58.4	58.6	77.5
Cumhuriyetlere ve otonom bölgelere olan hibeler	35.3	60.0	41.9	29.7	27.1	70.0	-30.2	-8.1
Yatırımlar	1.6	4.5	8.0	2.0	4.3	181.3	77.8	115.0
Emeklilik fonlarına hibe	73.6	106.1	189.7	58.3	118.3	44.2	78.8	102.9
Diğer	1.1	14.6	23.0	6.0			57.5	8.3
Düzenli hesap bakiyesi	2.3	-7.1	4.2	5.7	-0.9			
Finansal işlemler								
Bütçe Rezervleri	0.3	0.1	0.2					
Borç ödemeleri ve diğer	2.0	2.8	4.0					
Yugoslav ulusal bankası	-	-10.0						
Memorandum ögesi:								
Harcamalar, GSYİH yüzdesi	6.1	6.0						

Tablo 3.5'te görüldüğü üzere, 1984 yılında JNA'ya aktarılan miktar 246.6 milyar dinarken yatırıma aktarılan pay 1.6 milyar dinarda kalmıştır (Kenar 2005: 137-138). 1986 yılında savunmaya harcanan miktar 765 milyar dinarken, yatırımlara harcanan miktar 8 milyar dinarı geçmemiştir. JNA'ya aktarılan miktar 1980 yılında 76.3 milyar dinarken 1984 yılında bu miktar 233.9 milyar dinara yükselmiştir. Savunmaya harcanan miktar 1980 yılından itibaren düzenli olarak artmıştır (OECD 1985: 26). Aynı dönemlerde cumhuriyetlere ve otonom bölgelere ayrılan miktarlar (1984 yılında 35.3 ve 1986 yılında 41.9 milyar dinar) da yatırım harcamalarına ayrılan miktardan fazla olmuştur. Bu nedenle Slovenya, 1989'da önce federal bütçeye olan katkısını kısmış, ardından 1991'de JNA bünyesine asker göndermeyi keserek kendi ordusunu kurmaya başlamıştır (Rogel 2004: 21-22). Rekabet sebebiyle az gelişmiş bölgelere aktarılan fonlar dışında bölgeler arası yatırımlar %1'e düşmüştür (Uzgel 1992: 236). Az gelişmiş bölgelere aktarılan fonların kısılması bu bölgeler arasındaki rekabetin de artmasına neden olmuştur (Uzgel 1992: 234).

3.2.2. Borç Krizi ve Ekonomik Anlaşmazlıklar

Yugoslav ekonomisi 1980'li yıllara 7.2 milyar dolar dış ticaret açığı ve 20 milyar dolardan fazla dış borç ile girmiştir. 1979 sonlarında FED Başkanı Paul Volcker'ın başkanlığında FED'in faizleri dramatik şekilde arttırması karşısında üçüncü dünya ülkeleri dış borç krizine girmiş ve dış kaynak bulmak amacıyla siyasi, hukuki, iktisadi ve toplumsal politikalarının kontrolünü (neoliberal birikim modeline geçiş) uluslararası sermayenin üst temsilcileri olan IMF ve DB'ye (yapısal uyum programları) teslim etmeye başlamışlardır. Yugoslavya'nın borç krizi ve çözümü, uluslararası sermayenin çevre ülkelere başlattığı saldırılardan yalıtılmış bir seyir izlememiştir. 1980'lere doğru Yugoslavya'nın ticaret açıkları arttırmış ve 1982 yılı itibariyle Yugoslavya borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Böylece, Yugoslavya'yı uluslararası kapitalist işbölümüne bağımlı bir ülke olarak eklemleyecek ve neoliberal birikim modeline geçişini sağlayacak olan IMF'nin yapısal uyum programları yürürlüğe sokulmuştur (Friedman 2004: 32).

Tablo 3.6: Yugoslavya'nın ticaret açığı (OECD, 1982)

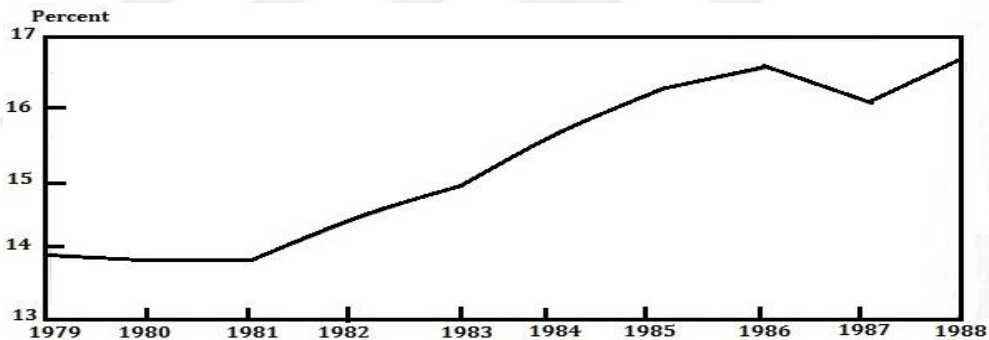
	1974-77					
	1973	Ortalama	1978	1979	1980	1981
Ticaret Açığı	(\$ Milyar)					
Toplam	1.7	3.6	4.3	7.2	6.1	4.8
Petrol	0.3	0.9	1.1	1.9	3.1	3.2
Petrol Dışı	1.4	2.7	3.2	5.3	3.0	1.6

1973-81 döneminde petrol kaynaklı, petrol harici ve toplam dış borcunu gösteren Tablo 3.6'ya göre Yugoslavya'nın toplam ticaret açığı 1980 yılına kadar sürekli büyüme göstermiştir. 1979 yılına kadar petrol haricindeki etkenlerden dolayı borçlanma yaşanırken bu dönemden sonra petrol fiyatlarına bağlı olarak borçlanma artış göstermiştir. 1981 yılı itibariyle toplam ticaret açığı 4.8 milyar dolara ulaşmış ve açıkların kapatılması için dış borç almak zorunlu olmuştur. Bu dönemde IMF tarafından yapılması planlanan 300 milyon dolarlık yardım, 1984 yılında uzun dönem istikrar

programının uygulanmaya başlanması şartına bağlanmıştır. Bu şartın sağlandığı 1985 yılında Yugoslavya’da IMF programları başlatılmıştır.

İstikrar programının uygulanmaya başlamasının ardından Yugoslav Federal Meclisi tarafından “İşletmenin Finansal Yeniden Organizasyonu Hakkında Yasa” ve “Toplumsal Hizmetler Hakkında Yasa” olmak üzere iki önemli yasa çıkartılmıştır (Sancaktar 2009: 319-320). IMF’nin yapısal uyum programları ile eş zamanlı uygulanan ve “iflas yasası” olarak da bilinen ilk yasa, Slovenya ve Hırvatistan’ın (ve uluslararası sermayenin) politik gösteriş fabrikaları olarak nitelediği ve verimsiz kabul ettiği fabrikaların kapatılması kararını içermiştir. Fabrikaların kapatılması Yugoslavya genelinde işsizlik, enflasyon ve reel ücretlerdeki düşüşler gibi sonuçlara yol açmış fakat bu sorunlar ilk önce ve en ağır olarak az gelişmiş bölgelerde hissedilmiştir (Sancaktar 2009: 320;Uzgel 1992: 235;Woodward 1995b: 247).

Grafik 3.1: İşsizlik oranları, 1979-88 (Woodward, 1995b)

1979-88 döneminde Yugoslavya genelinde işsizlik oranlarını gösteren Grafik 3.1’de belirtildiği üzere, 1981 yılı itibariyle Yugoslavya genelinde işsizlik sürekli artma eğiliminde olmuştur. Bu dönemde GSYİH, 1979 yılına göre %5.5 oranında azalmış ve dış borç artmıştır. Ekonomik sıkıntıların en fazla hissedildiği Kosova’da kişi başı gelir %47’den %26’ya düşmüştür. Kosova’daki hayat standartlarının düşmesi nedeniyle 1981 yılında ilk kez Kosova’da küçük çaplı öğrenci ayaklanmaları başlamıştır. 1985 yılında Yugoslavya genelindeki işsizlik %71.4 oranında kaydedilmiş ve bu işsiz kesimin %55.3’ünün iki yıldan fazla süredir işsiz olduğu vurgulanmıştır (Woodward 1995b: 207-

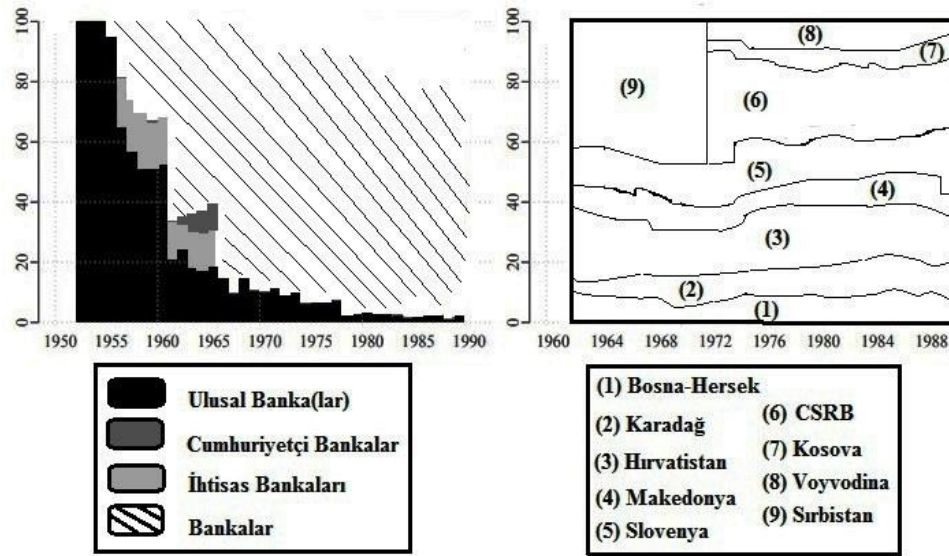
208). 1984 itibariyle bölgelere göre işsizlik şu şekilde kaydedilmiştir (Woodward 1995b: 208):

Slovenya	1.7
Hırvatistan	7.2
Karadağ	19.1
Makedonya	21.1
Kosova	33.3

Şekil 3.1: Federe cumhuriyetlerdeki işsizlik oranları 1984, yüzdesel

Şekil 3.1’de de belirtildiği üzere 1984 yılı itibariyle işsizlik oranı en fazla olan bölge %33.3 ile Kosova olmuştur. Kapatılan fabrikaların esas olarak Yugoslavya’nın az gelişmiş bölgelerinde yer alması sebebiyle, Slovenya ve Hırvatistan’da işsizlik oranları düşük düzeyde seyretmiştir. 1987 yılı itibariyle Kosova, Makedonya ve Karadağ’da moratoryum ilan edilmiş ve 1988’de Kosova’da işsizlik %60’a ulaşmıştır.

1980’li yıllarda işsizliğin giderek artması ve yoksullaşmanın daha fazla görünür hale gelmesi, federe cumhuriyetler arasında borçların ödenmesi konusundaki anlaşmazlıkları arttırmıştır. Sırpların, Hırvat ve Slovenler ile borçların ödenmesi konusundaki anlaşmazlıkları bu cumhuriyetler arasındaki finans-sanayi sermayesi rekabetini arttırmıştır (Sancaktar 2009: 266).

Grafik 3.2: Kredilerin yapısı 1952-89 ve cumhuriyet/özerk bölgelerin borç yapısı 1962-89 (Çetković, 2015)

Not: CSRB (Central Serbia Republic Banks), Kosova ve Voyvodina haricindeki Merkez Sırbistan bankalarını işaret eder. Soldaki grafik belirtilen tarih aralığında Yugoslavya'daki bankaların türlerine göre aldıkları kredileri göstermektedir. Sağdaki grafikte cumhuriyet/özerk bölgelerin ortak/ticari bankalarının belirtilen tarihlerdeki borç yapısı gösterilmektedir.

1962-89 yılları arasındaki kredilerin banka türüne göre yapılanmasını yansıtan Grafik 3.2'nin sağ tarafında görüleceği üzere federe merkez bünyesinde kredi alımları büyük çoğunlukla 1960'lı yıllara kadar gerçekleşmiş, sonrasındaki dönemlerde kredi alımları genellikle özel bankalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Benzer şekilde Grafik 3.2'nin sol kısmında yerel ticari bankaların kredi yapılanması gösterilmiştir. Burada Sırbistan'ın finans merkezi olmasından dolayı, 1972'ye kadar ülke borçlarının büyük kısmına sahip olduğu görülmektedir (Çetković 2015: 5). Slovenya, Hırvatistan, BH, Karadağ, Merkez Sırbistan ve Makedonya'daki kamu ve ticari bankalarının 1962-89 döneminde sürekli şekilde borçlandığı görülmektedir.

Sürekli borçlanan bu cumhuriyetlerin arasında 1972 yılına kadar oransal olarak Sırbistan merkezli bankalar önde yer almış, Hırvatistan ve Slovenya Sırbistan'ı takip etmiştir. Yugoslavya'nın var olan 18.5 milyar dolarlık borcu büyük oranda bankacılık sektöründe yoğunlaşmıştır (Glenny 1999: 623-625). Cumhuriyetlerin daha fazla özerklik elde etmesinin ardından Sırbistan, diğer bölgelerin de faydalandığı borçların

tamamının kendi bankaları tarafından ödeneceği endişesini taşımıştır. Bu nedenle Sırbistan IMF fonlarını yalnızca kendi bankalarının ödediğine ve IMF taleplerini tek başına karşıladığı iddiası ile diğer cumhuriyetlere karşı daha müdahaleci bir tavır geliştirmiştir (Bora 1991: 90-91).

Slovenya ve Hırvatistan ekonomik krizin derinleşmesi ve borçların sürekli artmasıyla tam pazar ekonomisine geçilmesi ve cumhuriyetlere daha fazla özerklik verilmesini sağlayan düzenlemeler yapılması yönünde taleplerini arttırmışlardır. Buna karşın Sırp bürokratlar krizin merkezi ekonomik ve siyasal yapılanma ile aşılabileceğini düşünmüş ve bu nedenle liberal düzenlemelere son verilmesi gerektiği konusunda ısrarcı olmuşlardır. Reformlar üzerine yapılan görüşmelerde sert bir Sırp-Sloven çatışması ortaya çıkmıştır (Rogel 2004: 18-19). Federal Meclis içerisindeki bu tartışmalar Sırp bürokratların diğer partiler ile işbirliği yapmamasına ve bazı liberal düzenlemelerin reddedilmesine neden olmuştur (Kokotović 2016: 52). Ancak 1989-91 yılları arasında Marković'in partisi Sırp haricindeki diğer muhalefet partileri ile işbirliğine giderek birçok liberal düzenlemenin onaylanmasını sağlamıştır (Bora 1999: 177).

1987 yılında Slovenya ve Hırvatistan'ın büyük oranda daraltılmış olan federal fona daha fazla pay vermeyeceklerini açıklamaları, az gelişmiş cumhuriyetleri ve dar boğazda olan işletmeleri zora sokmuştur (Glenny 1999: 625). Artan ekonomik rekabet koşullarına daha fazla direnç gösteremeyen Sırp endüstrisinin çökmeye başlamasıyla Sırbistan, sanayi yatırımlarının kendi bünyesinde yoğunlaştırılmasını talep etmiştir. Sırp sanayisindeki büyük çöküntü Sırbistan'ın, batan işletmelerin kalkındırılmasını önlemeye yönelik düzenlemeleri ortadan kaldıran Slovenya ve Hırvatistan ile ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuştur. Aynı yıl büyük Hırvat petrol tröstü Industrija Nafta Group Multinational Oil Company (INA) Sırbistan'a olan petrol sevkiyatını durdurma kararı almış, Sırbistan ise INA'nın 187 istasyonunu kamulaştırmıştır (Bora 1991: 113). 1990 yılında Slovenya ve Hırvatistan'ı takiben Voyvodina da federal merkeze kaynak aktarmayı kesmiş, 1990'ların ilerleyen dönemlerinde Sloven ve Hırvatlar Sırp mallarına, Sırp ise Sloven ve Hırvat mallarına gümrük uygulaması başlatmıştır (Rogel 2004: 18-19; Sancaktar 2009: 335). 1990 sonbaharı itibarıyla Sırbistan da federasyona fon aktarmayı kesmiştir.

3.2.3. Marković ve Son Ekonomik Yapılanma

AnteMarković'in başbakan olduğu 1989 yılında Yugoslavya genelinde dinar, diğer kurlar karşısında sürekli değer kaybetmiş, döviz rezervleri hızla azalmış ve sanayi üretiminde sert düşüşler meydana gelmiştir (Pejanović 2004: 28). Bu dönem Marković, üretimdeki düşüşün %10'dan fazla olduğunu ve şirketlerin likidite ihtiyaçlarının arttığını vurgulamıştır. Artan likidite ihtiyacı ve devlet harcamalarının karşılanması için gereken sermaye ihtiyacı, sürekli para basılarak karşılanmaya çalışılmıştır. Bu sayede birçok şirketin ve/veya federe cumhuriyetin açıkları kapatılmıştır. Ancak açıkların bu şekilde kapatılması enflasyonun sürekli artmasına ve %200 oranına ulaşmasına neden olmuştur (Kokotović 2016: 51-52).

Marković, kötü ekonomik gidişatın sebebinin, 1960'lı yıllardan beri yapılan düzenlemelerin yetersizliği ve mülkiyet anlayışının değişmemesi olduğunu savunmuştur. Bu nedenle neoliberal dönüşümü savunan bir siyasi parti kurmuş ve liberal bir iktisadi ve toplumsal model oluşturmayı hedeflemiştir. Marković, bu model ile Yugoslavya'yı serbest piyasa ekonomisi ile parlamenter demokrasiye geçirmeyi hedeflemiştir (Pejanović 2004: 28). Bu vizyonla başbakanlığa geldikten sonra Marković bir "şok programı" başlatarak, Yugoslav dinarını Alman Markına sabitleyerek maaş artışlarını dondurmuş, bazı mallar dışında (ilaç gibi) fiyatların %75'ini serbestleştirmiş ve ithalatın %95'ini serbest bırakmaya çalışmıştır (Uvalić 2018, <https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/>, 05 Mayıs 2019'da erişildi).

Marković'in daha çok 1990'ların ikinci yarısına yönelik olan politikaları üç temel ilke gözetilerek meydana getirilmiştir: Dinarın konvertibl hale getirilmesi, Alman para birimine bağlı sabit kur ve fiyat artışlarının %1'in altında kalmasını sağlamak (Kokotović 2016: 55). 1990 yılında DB, Yugoslavya için borç erteleme ve devlet yardımlarının belirli ön koşulların sağlanması şartıyla yapılabileceğini açıklamıştır (Rocha 1991: 27). DB'nin Yugoslavya'nın uluslararası kapitalist işbölümüne katılması için talep ettiği yapısal reformlar kısaca şunlardır: kamu yatırımlarının azaltılması, kâra konu olabilecek kamu hizmetlerinin piyasa mekanizmasına dâhil edilmesi, işgücü fazlasının ayıklanması (toplu işten çıkartma), ücretlerin baskılanması, kapsamlı özelleştirmelerin yapılması ve hükümetlerin amaca uygun fiyat düzenlemelerini (metalaştırma ve fiyat liberalizasyonu) ve yabancı sermaye hareketlerinin

serbestleştirilmesidir (World Bank 1990: 4-7). Marković'in uygulamaya çalıştığı üç temel ilke, Yugoslavya'ya borç akışının sürdürülebilmesi için gereken ön koşulların oluşturulmasını sağlamaya yönelik olmuştur.

1989 yılında başlayan düzenlemeler 1990 yılında hızlanmıştır. Bu dönem anayasal kısıtlar ve eski sınıfsal ilişkiler yeniden düzenlenmesi gereken "yükler" olarak tanımlanmıştır. Marković hükümeti Yugoslav ekonomisinin bu yüklerden kurtulabilmesi için üç hedef belirlemiştir. Bu hedeflerden ilki, fiyatlar üzerinde kontrol mekanizmasının sağlanması ve bütçe paylarının düzenlenmesi olmuştur. İkinci hedef, özelleştirmelerin artırılması, sosyal sektörün tasfiye edilmesi ve şirketlerin yeniden yapılandırılmasıdır. Hedeflerden sonuncusu işgücünün ekonomi içindeki rolünün yeniden belirlenmesidir, başka bir deyişle bölüşüm politikalarının yeniden düzenlenmesidir (Rocha 1991: 27).

Dünya çapında sanayi üretiminin kârlılık oranlarının düşmesi finans sermayesine geçiş eğiliminin artması (Cvek 2017: 152;Güzelsarı 2008: 31) Yugoslavya'da sosyal sektörün de zayıflamasına ve hızla tasfiye edilmesine neden olmuştur. Bu tasfiye işlemi, kamu sektörüne ait sermayenin küçük parçalara ayrılmasıyla başlamış ve orta ve küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi ile devam etmiştir. Sosyal sektörün ekonomideki payı 1990'lara kadar kademeli olarak küçültülmüştür. Aynı yıl menkul kıymetler yasası çıkartılarak birçok önemli banka özelleştirilmiştir (Kokotović 2016: 50-52). Kamu mülkiyet yapısının özel mülkiyete dönüştürülmesi, az gelişmiş bölgelerde iktisadi ve toplumsal krizlere sebebiyet verirken, en gelişmiş bölgeler olan Slovenya ve Hırvatistan'da üretim maliyetlerinin büyük oranda artmasına ve hayat standartlarının görece azalmasına neden olmuştur (Kokotović 2016: 52). Özelleştirmelerin yapılabilmesi için kurullar oluşturulmuş ve kapsamlı dönüşümün mali bedeli federe cumhuriyetlerdeki halkların omuzları üstüne yüklenmiştir.

Marković hükümetinin belirlediği hedeflerden ikincisi, fiyat kontrolü ve bütçe payları olmuştur. İkinci hedefin gerçekleştirilmesi için para politikalarında düzenlemeler yapılması gerekmiş ve bu düzenlemeler daha çok devletin yeniden yapılandırılmasıyla mümkün olmuştur. Bu hedef çerçevesinde ilk olarak fiyat hareketlerinin aylık ortalama %1 seviyesinin altında kalması sağlanmaya ve para birimine istikrar kazandırmaya çalışılmıştır. Banka yatırımlarının artırılması için

bankaların hareket alanı genişletilmiştir. Yugoslav Ulusal Bankası'nın faizleri %14 oranında aşağıya çekmeyi sağlayacak düzenlemeleri getirmesinin ardından Yugoslavya'daki aktif faiz oranları %33 civarından %19.6 seviyesine indirilebilmiştir. Ayrıca borçların geri ödenebilmesinin bir teminatı olarak para rezervleri arttırılmaya çalışılmıştır (Kokotović 2016: 55-56).

Fiyatların kontrol altına alınmasının ardından bütçe düzenlenmeye çalışılmıştır. Gelir-gider dengesinin cumhuriyetler bazında değiştirilebilmesi için devlet yapılanmasında köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerden en önemlisi az gelişmiş bölgeler ile ilgili vergi düzenlemesidir. 1989 yılına kadar Yugoslavya'da vergiler her cumhuriyet için özel olarak düzenlenmiştir. Bu özel düzenlemelerin amacı az gelişmiş bölgelerin sermayesini kalkınmaya ayırmasını sağlamak olmuştur. Bu nedenle bu bölgelerden JNA'ya aktarılan finansman dışında gelir alınmamış, aksine bu bölgelere finansman aktarımında bulunulmuştur (Kokotović 2016: 11). Cumhuriyetler ve otonom bölgeler gelir kısıtlamasına neden olan özel yasaları ya da gelirlerin geçici olarak kısıtlanmasını sağlayan federal yasaları kabul etmek ve uyum sağlamak zorunda bırakılmıştır. Bu sayede yılsonuna kadar cumhuriyetlerin ve otonom bölgelerin ortalama aylık gelirleri, aynı yılın ilk çeyreğindeki oran üzerinden %18 daha düşürülmüş ve kamu kaynaklarının bir kısmı bertaraf edilmiştir. Bu düzenlemelerin ardından satış vergisi %3 oranında azaltılmaya ve Jugoslovenska Banka za Međunarodnu Ekonomsku Saradnju'nun (Yugoslav Uluslararası Ekonomik İşbirliği Bankası-JUBMES) ekonomi üzerindeki etkisi arttırılmaya çalışılmıştır (Kokotović 2016: 56).

Fiyatların kontrolünün sağlanması ve bütçenin yeniden düzenlenmesinin ardından üçüncü hedef olarak, DB'nin kredi ön koşulu olarak belirlediği toplu işten çıkartmalar ile bölüşüm politikalarında radikal dönüşüm ve kamu hizmetlerinin metalaştırılarak özelleştirmelere ve yabancı sermayeye açılması aşamasına geçilmiştir. Yugoslavya'da işçiler, yasal anlamda kamuya ait işletmelerin sahibi ve yöneticileri oldukları için artık-değerin belirlenmesi ve sermaye birikiminin yenilenmesi sürecinde karar hakka sahiptirler ve piyasa ekonomisine geçişte bu sınıfsal örgütlülüğü ve sınıf bilincinin dağıtılması ve emeğin disiplin altına alınması şart olmuştur. Kamu hizmetlerinin piyasaya devredilmesi ve işletmelerin büyük oranda özelleştirilmesi ya da kapatılmasıyla toplu işten çıkartmalar ve sendikaların güçsüzleştirilmesi politikası hızla devreye sokulmuştur (Kokotović 2016: 51). 1989 yılında başlayan düzenlemelerin yoğun olarak sürdürülmesi, 1990 yılının

sonlarına doğru büyük şirketlerde çalışan 15.000 kişinin işsiz kalmasına neden olmuştur. 1991 yılının başlarında Yugoslavya'nın büyük medya şirketlerinden olan *Borovo Weekly* işgücünün fazla olması gerekçesiyle 5.600 kişiyi işten çıkartmıştır. Bu dönem işsiz kalanların sayısı toplam emek gücünün %20'sine yakın olmuş ve 1991 yılı itibariyle Yugoslavya genelindeki şirketler için iflas işlemleri başlatılmıştır (Cvek 2017: 153). David Harvey (2004: 75), Yugoslavya'nın da son dönemlerinde çokça karşılaşılan şirketlerin batırılması, sosyal yardım ve emeklilik fonlarının yeniden düzenlenmesi, işçilerin işten çıkartarak emeklilik hakkının elinden alınması ve borçluluğun artırılması uygulamalarını “mülksüzleştirme yoluyla birikim” olarak adlandırmaktadır.

3.3. Küresel-Nesnel Koşullar

Nesnel uluslararası koşullar açısından 1946-1973 arası dönem kapitalizmin “Altın Çağ” dönemidir ve bu dönemde henüz kapitalizmin aşırı birikim sorunu ortaya çıkmamıştır, finans kapital BrettonWoods sistemi dâhilinde ulusal sınırlar içinde denetlenmektedir, kârların düşme eğilimine girmemiştir, Keynezyen refah devleti ve bölüşümcü birikim modeli altında sınıf çatışmalar düşük seviyededir, Lenin'in emperyalizmin niteliklerinden saydığı tekeller dünyanın paylaşımı yarışına henüz tam olarak girmemiştir ve reel sosyalizm sıcak çatışmalara karşı halen sınırlayıcı bir engel yaratmaktadır. Dolayısıyla, kapitalist modelde yapısal bir dönüşüme henüz ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu dönemde birçok AGÜ'de refah dönemi yaşanmıştır. Diğer birçok AGÜ gibi Yugoslavya da ucuz petrol ve ucuz kredi imkânları ile sanayileşmesini ve kalkınmasını gerçekleştiren bir ülke konumundadır.

Bu dönemde ithalat kotalarının ve gümrük duvarlarının yüksek olması, dövizin yerel paraya göre ucuzlamasını sağlamıştır. İthal edilen ham madde ve sınaî ara ürünlerin ucuzlaması sanayiye teşvik etmektedir. Bu teşvik, AGÜ'lerde sanayileşme çabalarının artmasına ve yerli paraların görece değerlenmesine sebep olmuştur. Üretim maliyetlerinin düşüklüğü enflasyonun da düşme eğiliminde olmasına neden olmuştur (Boratav 2010: 76). Üretimin yoğunlaşması ile iç pazardaki doygunluğun üst sınırına ulaşması, ülkelerin dış ticarete yönelme ihtiyaçlarını arttırmıştır. Yüksek gümrük duvarları ve ithalat kotaları sebebiyle birçok AGÜ'de Yugoslavya'da da olduğu gibi aşırı birikim sorunuyla karşı karşıya kalmış ve iç pazarın doygunluğa ulaşmasıyla bu

sanayi ürünleri atıl hale gelmiştir. Sanayi ürünlerinin ihracındaki bu güçlük büyük çaplı devalüasyonlar ile aşılmaya çalışılmıştır (Boratav 2010: 76).

Bretton Woods sisteminin tasfiye olduğu, petrol fiyatlarının dramatik bir şekilde yükseldiği ve ucuz dış kredi imkânlarının çevre ülkeler için kapanmaya başladığı 1973 sonrası süreçte, AGÜ'ler dış açıklarını finanse etmekte zorluk çekmiş fakat dışarıdan kredi bulma imkânı henüz sorun olmadığı açıklarını kredilerle finanse etmişlerdir. 1970'lerin sonlarına doğru borçları döndürmekte zorluk yaşayan AGÜ'ler, 1979 Volcker Şokundan sonra da ağır borç krizlerine girmişlerdir.

Borç krizinin aşılması için birçok AGÜ, IMF ve DB'ninneoliberal dönüşümü hedefleyen yapısal uyum programlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu programlar dâhilinde AGÜ'ler, ithalat rejiminde sürekli serbestleştirmeye gitmek zorunda kalmış, uluslararası sermayenin hareketlerinin önündeki engeller azaltılmış, ülke içi finansal politikalar liberalleştirilmiş sermayedarlara pozitif reel faiz hadleri sağlanmış ve izleyen süreçte bankacılık sistemi, faizlerin belirlenmesi konusunda serbest bırakılmıştır. Bu uygulamaların bir sonucu olarak kambiyo denetimleri¹⁷ ortadan kaldırılmış ve sermaye hareketleri serbestleştirilmiştir (Boratav 2010: 118-119). Sermaye hareketlerinin serbestisi, AGÜ'lerde yeni yatırımlara ayrılması gereken sermayenin ülke dışına kaçmasına neden olmuş ve devlet, ulusal ekonomiden dış dünyaya dış dünyadan ulusal ekonomiye olmak üzere çift yönlü kaynak aktarıcısı haline gelmiştir (Coc ve Sinclair 1999: 302). Sermaye akışının devam ettirilebilmesi, DYY'lerin ülkeye çekilebilmesi ve var olan yatırımların korunması için devlet tarafından sermayeye uygun koşullar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu uygun koşullar, kemer sıkma programlarının uygulanması ve devletin ekonomideki düzenleyici rolünün azaltılmasını sağlamak şeklinde olmuştur.

Sermayenin uluslararasılaşmasıyla birlikte devletin hukuksal yapısının ve siyasal düzenin yeniden düzenlenmesi önemli olmaya başlamıştır. Bu nedenle devletin yürütme organında köklü değişimler meydana gelmiştir. Devlet bir yandan sermayenin genişlemesi amacına katkı yaparken diğer yandan sermaye ilişkilerinden etkilenerik dönüşmüştür. Bu dönüşüm en fazla sermaye hareketleriyle doğrudan ilişkili olan

---

¹⁷ Bir ülkedeki ulusal paranın istikrarını sağlamak, altın ve döviz rezervlerini korumak ve ödemeler bilânçosu dengesizliğini gidermek amacıyla sabit kur sisteminde kota, katlı veya çoklu kur, sınırlandırma, vergi ve döviz tahsisi gibi araçlarla devletin döviz giriş ve çıkışlarını denetim altına alınması.

kurumların öne çıkmasıyla mümkün olmuştur (Güzelsarı 2008: 47-48). Bu kurumların öne çıkması, sermayenin rekabetçi mantığı ile birleştiğinde küresel ekonominin gerekliliklerine bağlı hareket etmeyi zorunlu hale getirmiştir. Bu zorunluluklar da küresel çaplı rekabet ve bağımlılık ilişkilerinin iç siyasette meşrulaştırılmasını gerektirmiştir (Güzelsarı 2008: 54).

3.3.1. Yugoslavya'da Ekonomik Dönüşüm ve Yeni Devlet Yapılanması

Küresel çapta meydana gelen üretim krizi ve ticarete kâr hadlerinin düşmesi Yugoslavya'da da borçluluğun artmasına neden olmuş ve üretim krizi 1980'li yıllardan itibaren borç krizine dönüşmüştür. Borçluluğun giderek artmasının Yugoslavya için birkaç sonucu olmuştur. Bu sonuçlardan ilki, ithalatın artması ve ticaret dengesinin giderek bozulmasıdır. Ticari dengenin bozulması (ithalatın ihracatı geçmesi) Yugoslavya'da var olan borçların üzerine yenilerinin eklenmesine neden olmuştur. Yerli paranın sürekli olarak değer kaybetmesi ve alınan borçların faizlerindeki artış, Yugoslav ekonomisinin çıkmaza girmesine neden olmuştur. Alınan borçların ithalata ayrılması, yerli üretimin kısılması ve faizlerin artmasıyla birlikte geriye ödenen miktarın artması Yugoslavya'da üretmeden tüketim döneminin başlamasına neden olmuştur. Bu tarz bir ekonomik düzensizlik, zamanla Yugoslavya'nın dış kaynaklara bağımlı hale gelmesine ve yatırım kaynaklarının dışarıya kaçmasına neden olmuştur.

Sermayenin dışarıya kaçırılmasını önlemek amacıyla faiz ve döviz politikaları uygulamaya konulmuştur. Ancak sermaye kaçışının artmış olması, cari işlemler dengesini bozmuş olduğu için yeni açıkların oluşması önlenememiştir. Bu evrede Yugoslavya, açıkların kapatılması için daha fazla yeni borç almış ve bazı bankalar batmıştır. Kronikleşen borçlanma ve borçluluğun sonlandırılmaması kredi itibarının azalmasına ve kredi koşullarının giderek ağırlaşmasına neden olduğu için borç ödenemez hale gelmiştir. Bu aşamada borç veren kurumlar, Yugoslavya'da borç krizinin başlamış olduğunu kabul etmişlerdir (Boratav 2010: 120). Bu dönem ile birlikte, Yugoslavya'da sürekli kemer sıkma politikalarının uygulanması, sanayi üretiminin devam edebilmesi için gereken hammadde ve ara ürünlerintemini için yeni kredilerin alınamaması ve Yugoslavya'nın yatırım için riskli bölge olarak ilan edilmesi ekonominin düzelmesini imkânsızlaştırmıştır (Cvek 2017: 153).

1985 yılı itibariyle gayri safi milli hasılda (GSMH) 1979 yılına göre %5.5 oranında düşüş meydana gelmiş ve Yugoslavya'nın net dış borcu 16.464 milyon dolara¹⁸ çıkmıştır (OECD 1988: 32). Politik fabrikaların kapatılması, ham madde ve ara ürünlerdeki azalma, üretimin ve verimliliğin artan oranda düşmesine neden olmuştur. Arzdaki bu tıkanma sebebiyle Yugoslavya genelinde ürün kıtlığı yaşanmış ve fiyatlar giderek yükselmiştir. İktisat politikaları açısından arz tıkanıklıklarının yaşandığı dönemlerde toplumsal huzursuzlukların artmaması için fiyat denetimlerinden kaçınılması gereklidir (Boratav 2010: 126). Ancak Yugoslavya'da federal hükümet 1986-87 yıllarında fiyat ve ücretleri dondurmaya çalışmıştır. Devletçi müdahaleler ile ekonomik kriz hafifletilmeye çalışılsa da başarılı olunamamıştır (Bora 1991: 96). 1982'de %30'u geçen enflasyon oranı, 1988 yılı itibariyle %250'ye ve 1989 yılında %1500 oranına ulaşmıştır. Bu dönemde Yugoslavya büyük tarımsal potansiyeline rağmen gıda ürünleri ithal etmeye başlamış ve Yugoslavya genelinde yaşam standartları 1960'lı yıllardaki seviyesine geri dönmüştür (Bora 1991: 96; Dobbs 1985, ...,04 Mayıs 2018'de erişildi). 1988'de devletçi müdahalelerden vazgeçilerek tekrar serbest pazar ekonomisine geçmeyi hedefleyen hamleler yapılmış ve 1989 yılında Federal Republic of Yugoslavia (Yugoslavya Federal Cumhuriyeti-FRY)Yönetimi, ekonomik bunalımı resmi olarak ilan etmiştir (Bora 1991: 96).

1990 yılı itibariyle DB'nin kredi ön koşulu olarak sunduğu ve Marković hükümetinin uygulamaya koyduğu düzenlemeler Yugoslav ekonomisinde suni bir iyileşme sağlamıştır. %121 seviyesinde seyreden enflasyonun 1991 beklentisi %70 olarak belirlenmiştir. Ancak 1990 yılının ilk beş ayında gerçekleşen %84.5 oranındaki enflasyona göre 1991'in ilk beş ayındaki enflasyonun %38 oranında gerçekleşmesi Marković'in politikalarına olan güveni arttırmıştır (Keesing'sRecord of World Events 1991, Aktaran: Tatar ve Toprak 2011: 116). Ayrıca bu politikalar sonucunda IMF ile *Stand-by* anlaşması yapılmış ve DB'den yapısal uyum kredisi alınmıştır (Friedman 2004: 32).

Marković'in politikalarının ardından gerçekleşen bu suni refah dönemi, düzenli federal bütçenin ortadan kaldırılması, kamu harcamalarının dengesizleşmesi sonucundameydana gelen ekonomik açıkların artmasıyla son bulmuştur (Bora 1991:

---

¹⁸Veriler Tablo 10'dan elde edilmiştir.

125;Koktović 2016: 51). Sanayi üretimindeki düşüş devam etmiş ve işsizlik ile borçlanma oranlarında artış meydana gelmiştir. Sanayi ürünlerinde 1990 yılındaki %23'lük azalmaya ek olarak, 1991 yılında %21 oranında daha azalma meydana gelmiştir. Dış borcun GSYİH'ye oranı 1990 yılında %19.3 iken 1991 yılında %20.7'ye yükselmiştir (Keesing's Record of World Events 1991, Aktaran: Tatar ve Toprak 2011: 115). Alman kuruna sabitlenen dinar bu dönemde %30 oranında (1 Alman Markı=13 Dinar şeklinde sabitlenerek) devalüe edilmiştir (Keesing's Record of World Events 1991, Aktaran: Tatar ve Toprak 2011: 116). İşsizlik oranları sürekli artma eğilimi göstermiş ve tüketici fiyatları ani bir yükseliş ile 1990 yılında %58'e, 1991 yılında %118'e ulaşmıştır (Keesing's Record of World Events 1992, Aktaran: Tatar ve Toprak 2011: 117).

1991 yılında Yugoslavya'da ekonomik gidişatın düzeltilemeyeceği görüşü yaygınlaşmıştır. Az gelişmiş bölgeleri daha fazla kalkındırmak istemeyen gelişmiş bölgeler bağımsızlık yönünde karar çıkana kadar bu bölgeleri potansiyel pazar olarak görmeye başlamış ve bu bölgeler ile ilişkilerini pazar mekanizması çerçevesinde geliştirmiştir (Singleton 1976: 228). Bu nedenle Slovenya ve Hırvatistan, kendi parlamentolarından bağımsızlık için referandum yapılması yönünde karar çıkartmış olmalarına rağmen günümüz AB modeline benzeyen asimetrik federasyon şeklinde yeniden örgütlenme yönünde çalışmalar yapmak istemişlerdir (Kenar 2005: 139). Bu yapılanma cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını elde ederek kendi anayasalarına, silahlı ve kolluk güçlerine, bağımsız dış politikalarına ve ekonomik sistemlerine sahip olabilmek hakkı tanımıştır. Ancak asimetrik federasyon, bağımsız cumhuriyetlerin aralarında gümrükler ve ekonomik korumalar olmadan serbest dolaşım yapabilmelerini sağlayan gevşek bir yapılanma oluşturma amacıyla olan bir fikir olduğu için Sırbistan tarafından reddedilmiştir (Kenar 2005: 150).

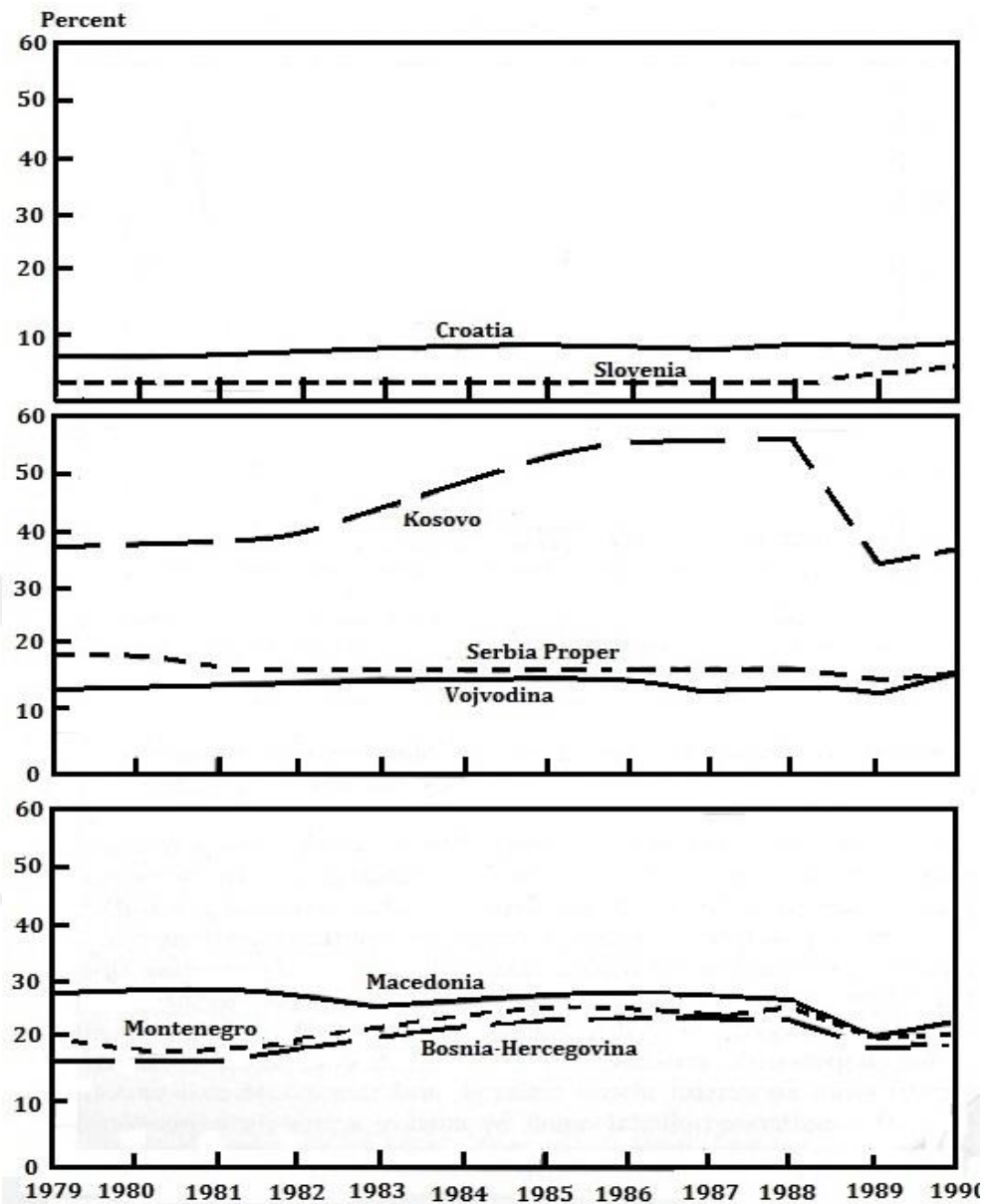
Yugoslavya'da ekonomik gidişat her geçen dönem biraz daha fazla kötüleşirken federe cumhuriyetler arasındaki bağlar birbiri ardına ortaya çıkan yolsuzluklar nedeniyle giderek zayıflamıştır. 1987 yılında Bosna'da meydana gelen *Angromerc* yolsuzluğunun ardından 1991 yılında Sırp finans yolsuzluğu ortaya çıkmıştır. Sırp Ulusal Bankası, YMB'ye onaylatmadan 18.300 milyon dinarı (yaklaşık 1.400 milyon dolar) Sırp hükümetine kredi olarak vermiştir. Sırp hükümeti bu krediyi, işletmelerini batmaktan kurtarmak ve maaşları ödemek için kullanmıştır (Tatar ve Toprak 2011: 116). Bu

yolsuzluğun ortaya çıkması, Slovenya ve Hırvatistan'ın Sırbistan'a tepki göstermesine neden olmuştur. Slovenya ve Hırvatistan'ın hedefi pazar ekonomisine tam geçişin sağlanabilmesi, ekonomik kalkınma, yabancı yatırımların doğrudan gerçekleştirilmesi ve serbest ticaretin ağlarına katılabilmek olmuştur. Avrupa Topluluğu'nun (European Community-AT) Batı Avrupa'da sağladığı sürekli gelişen pazar ekonomisine ve serbest ticaret olanağına federal yapı olarak entegre olmanın mümkün olmadığı düşünülmüştür (Woodward 1995a: 126-127). Ayrıca DYY'lerin gerçekleştirilebilmesi ve maksimum iktisadi gelişim de bağımsız bir ülke olmaya bağlanmıştır (Singleton 1976: 186). Bu nedenle, bu iki gelişmiş bölge fakir bölgelerin yükünden kurtulmaya çalışmışlardır (Bora 1991: 98; Singleton 1976: 186).

1985-91 yılları arasında kötü ekonomik gidişatın yanı sıra küresel çapta uygulamaya konan neoliberal politikalar, Yugoslavya'daki yerleşik siyasal ve ekonomik yapılanmanın, başka bir deyişle, yeni bir üstyapı düzenlemesinin gerçekleşmesi anlamını taşımıştır. Toplumun zamanla yapısal öğeleri haline gelen piyasa mekanizmalarının (Boratav 2010: 125) değişmesi, toplumsal direnç oluşmaya başlamasına neden olmuştur. Bu direnç daha çok Sırp bürokratlar tarafından diğer federe cumhuriyetlere karşı gerçekleştirilmiştir. Yugoslavya içinde meydana gelen bu kutuplaşma ilerleyen dönemlerde önce siyasi sonra askeri sıcak çatışmaya dönüşmüştür.

3.3.2. Yugoslavya'da Toplumsal Ayrışma ve İşçi Örgütlenmeleri

Yugoslavya'da özyönetim sistemiyle birlikte Alt-Fordist birikim modeline uyum sağlanması ve küresel çapta refah döneminin yaşanması sayesinde Yugoslavya'da işçi ücretleri görece yüksek olmuştur. Toplumsal refahın yüksek olduğu bu dönemlerde tarihsel eşitsizlikler ve farklılıklar öne çıkmamıştır. Ticari dengenin bozulması ve borç krizinin derinleşmesiyle giderek daha fazla kötüleşen ekonomik durum, cumhuriyetler arasındaki ekonomik eşitsizliklerin de artan oranlarda görünür hale gelmesine neden olmuştur (Bora 1991: 86; Kenar 2005: 97; 106). 1981 yılından itibaren BH ve Kosova gibi bölgelerde sürekli olarak düşme eğilimi gösteren GSYİH, diğer bölgelerde ya durağanlaşma ya da yavaşlama eğilimi göstermiştir (Kokotović 2016: 11).

Grafik 3.3: Bölgelere göre işsizlik, 1979-90 (Woodward, 1995b)

Bölgeler arası eşitsizliklerin artması ve GSYİH oranlarında meydana gelen düşüş büyük çaplı işten çıkarmalara da neden olmuştur. Grafik 3.3'te 1979-90 döneminde Yugoslavya'da bölgelere göre işsizlik oranları belirtilmiştir. 1979-90 yılları arasında işsizlik oranı en az olan bölgeler Slovenya ve Hırvatistan olmuştur. İşsizlik oranının en fazla olduğu bölgeler sırasıyla Kosova, Makedonya, Sırbistan, Karadağ ve BH olmuştur. Bu bölgeler arasında işsizliğin sürekli ve en uzun süreli olduğu yer ise Kosova'dır. Refah dönemi boyunca özyönetim sistemi ile birlikte işçilerin yönetimde

rol alma ve örgütlenme hakkının olması işsizliğin arttığı bu bölgelerde işçi örgütlenmelerini de arttırmıştır.

Yugoslavya'da 1946'da oldukça düşük olan sendikalı işçi sayısı, 1955 yılı itibariyle 1.4 milyona ve 1976 yılında ise 4.5 milyona ulaşmıştır (Singleton 1970 ve Statistical Pocket Book of Yugoslavia 1978, Aktaran: Işıkılı 1983: 173). 1954 yılından 1976 yılına kadar gerçekleşen işçi örgütlenmelerinin büyük çoğunluğu teknokrat yönetim şekline yönelik olmuştur. Ancak ekonominin kötüleşmeye ve işsizliğin daha fazla artmaya başladığı dönem olan 1981 yılında gerçekleşen ayaklanmalar işsizlik nedeniyle yapılmıştır ve ilk ayaklanma Kosova'daki üniversite öğrencilerinin önderliğinde gerçekleşmiştir. Ayaklanma sırasında daha çok şehirli kesimin işsizlik nedeniyle köyelerine dönmek zorunda kalması protesto edilmiştir. Protestolar giderek Kosova'daki diğer kitlelere de yayılmış ve topyekûn bir halk ayaklanmasına dönüşmüştür. Bu ayaklanmaların Sırp tarafından silahlı güçlerce bastırılması, Slovenya ve Hırvatistan'ın tepkisine neden olmuştur. Federal Konsey içerisinde Sloven ve Hırvat bürokratların Arnavutları, Karadağlı bürokratların ise Sırpı desteklemesiyle federe cumhuriyetler ve özerk bölgelerde ilk kez karşı karşıya gelmişlerdir (Uzgel 1992: 230).

1981 yılında gerçekleşen ayaklanma, grev ve eylemlerin amaçlarındaki değişim, 1986 yılında gerçekleştirilen ayaklanmaların da amacını belirlemiştir. Ülke çapında sendikaların giderek güçlenmesi orta sınıfların refahlarını kaybettiklerinde örgütlenerek protesto, grev, iş yavaşlatma ve benzeri haklarını kullanabilme olanağını arttırmıştır. Gelir uçurumlarının büyüdüğü, enflasyonun arttığı ve 1.2 milyon işçinin işsiz kaldığı 1986 yılında, işçi eylemleri yasaklanmıştır. Bu yasağa rağmen aynı yıl içerisinde 851 grev meydana gelmiştir. 1987-88 yıllarında Yugoslavya içinde geliri en yüksek olan %10'luk dilimin milli gelir içindeki payının %23 düzeyinde olması toplumsal sınıfların oluştuğunu göstermiştir (Bora 1991: 87-88). Bu dönem nüfusun en yoksul %20'si milli gelirin %6.6'sını alabilmişken yüksek gelirli %20'si milli gelirin %39'unu almıştır (Bora 1991: 87; Kenar 2005: 96). Kentlerdeki mavi yakalı işçilerin %25'i yoksulluk sınırının altında, %35'i yoksulluk sınırında kalmıştır (Bora 1991: 87). 1987 yılında eşitsizliklere ve protesto yaşağına karşı Yugoslavya çapında gerçekleşen grev sayısı bir önceki grev sayısına göre iki kat artmış ve 1988 yılında 2 bine ulaşmıştır (Sosyalist Gündem 2017, <http://sosyalistgundem.com/milosevic-ve-yugoslavya/>, 15 Aralık 2018'de erişildi).

Yugoslavya'da 1987 yılından sonra meydana gelen protesto ve ayaklanmalar daha çok Sırbistan'da gerçekleştirilmiş ve bu ayaklanmalar Kosova'daki işsiz işçi ve öğrenci ayaklanmalarından daha geniş çaplı olmuştur. 1980'li yıllara kadar Yugoslavya içinde görece en istikrarlı şekilde geliri yükselen grup Sırp işçi sınıfı olmuştur. Ekonomik bunalımın ağırlaşmasıyla birlikte Kosova ve Makedonya'dan sonra en fazla Sırp işçi sınıfının refah seviyesinde azaltma meydana gelmiştir. 1988 yılında Sırp'ların %58'i refah düzeyini sağlamaya yetmeyen ücretler almıştır (Bora 1991: 112). 1989 yılında Marković'in özyönetim sistemini tam anlamıyla sonlandıran, sosyal sektörü tasfiye eden ve reel ücretleri daraltan düzenlemeleri, toplumsal iç bölünmeleri ve huzursuzluğu arttırmıştır. 1989-90 yıllarında ülke çapındaki toplu işten çıkarmalar, kitlesel protesto hareketlerin başlamasına neden olmuştur. 1991 yılında Sırbistan'da 700 bin tekstil, deri ve metalürji işçisinin katıldığı Yugoslav tarihinin en büyük grevi gerçekleştirilmiştir. İşçiler aylıklarının ödenmesi ve yeni kabul edilen vergi düzenlemesinin iptalinin gerçekleşmesi koşuluyla grevlerini sonlandıracağını belirtmişlerdir. Sırp hükümetinin şartları kabul etmesiyle grev sonlandırılmıştır (Keesing's Record of World Events 1991, Aktaran Tatar ve Toprak 2011: 118).

1990 yılından sonra meydana gelen Sırp protesto ve ayaklanmalarının çoğunluğu eskiden devlet kademelerinde yer almış Sırp elitsınıfların işçi gruplarını âdemi merkezîyetçi politikaları savunan cumhuriyetlere karşı örgütlemesi sonucunda meydana gelmiştir. Sırp bürokratlar, 1987 yılından itibaren toplumsal refahın ortadan kalkmasının ve ekonomik sıkıntıların sebebi olarak Sloven ve Hırvat teknokratların uygulamaya koyduğu ekonomik ve politik düzenlemeleri göstermişlerdir. Özellikle dış ticaret, banka ve finans alanında gelişen Sırp'lar, merkezi konumunu kaybetme durumuyla karşı karşıya kalacakları ve merkezîyetçi dönemde Sırp bankaları üzerinden alınan borçların kendilerine ödeteleceği görüşünde oldukları için Sloven ve Hırvatlara karşı tepki geliştirmeye başlamışlardır (Bora 1991: 98). Bu tepki zamanla Sloven ve Hırvat teknokratları destekleyen BH, Makedonya ve Kosova gibi bölgelere de yöneltilmiştir. Nitekim Slovenya ve Hırvatistan'ın 1992 yılında bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından IMF, Yugoslavya'dan kalan borçların paylaşılması konusunda çalışma başlatmıştır. Bu çalışmaya göre BH borçların %13.2'sini, Hırvatistan %28.5'ini, Makedonya %5.4'ünü, Slovenya %16.4'ünü ve Sırbistan ile Karadağ'ın oluşturduğu yeni federasyon %36.5'ini ödemekle yükümlü olmuştur (Binder 1992, <https://www.nytimes.com/1992/12/16/business/imf-splits->

yugoslav-debts-among-successor-republics.html, 06 Mayıs 2019'da erişildi). Bununla birlikte Milošević'in, ekibinde ve partisinde görev yapan serbest piyasa yanlılarını tasfiye etmesi, diğer federe cumhuriyetlerin de Sırp yönetimine karşı radikal muhalefet gerçekleştirmesine neden olmuştur (Bora 1991: 106-107). Milliyetçi söylemlerle desteklenen karşılıklı kutuplaşma siyaseti 1990'larda gerçekleşen çatışmaların toplumsal koşullarını da hazırlamıştır.

3.3.3. Yugoslavya'da Milliyetçi Hareketlenmelerin Artması

Yugoslavya'da özyönetim sisteminin kademeli olarak ortadan kaldırılmasıyla birlikte işçiler yönetimden dışlanmış ve kamu işletmeleri büyük ölçüde tasfiye edilerek özel sektöre devredilmiştir. İşçi konseylerindeki ve şirketlerdeki işçilerin de etkisizleşmesiyle yönetimde işçilerin yerini alan sermaye sahibi yeni bir teknokrat sınıfı ortaya çıkmış ve bu sınıf giderek zenginleşmiş ve siyasi güç kazanmıştır (Tagliabue 1983, <https://mobile.nytimes.com/1983/03/08/business/yugoslav-economy-a-sense-of-urgency.html>, 05 Mayıs 2018'de erişildi). Bu zenginleşen sınıf zamanla Yugoslav siyasi ve ekonomik üstyapısını da kendi ihtiyaç ve çıkarlarına uyumlu olacak şekilde dönüştürmeye başlamış ve sıkça eski bürokratik sınıfların muhalefetiyle karşılaşmıştır. 1990'lı yıllarda piyasayı devlet karşısında üstün hale getiren uygulamalar artmış (Güzelsarı 2008: 35) ve Marković'in Yugoslavya'nın liberalleşme yönündeki politik tercihleri Federal Konseyde Sırp'lar ile diğer cumhuriyetler arasında büyük gerginliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Marković'in fikirleri özellikle BH'de büyük oranda destek bulmuştur. Alija İzzetbegović de dâhil tüm Bosnalı yöneticiler Yugoslavya'nın bütünlüğün korunması için büyük çaplı politik düzenlemelerin uygulanmasının gerekli olduğu görüşünde olmuşlardır. Benzer şekilde Makedonya'da üst düzey siyasetçilerin büyük çoğunluğu, Marković'in reformlarını desteklemiştir (Pejanović 2004: 30-31). Bu durum Sırp bürokratların BH, Makedonya ve Kosova'da ayrılıkçı fikirlerin güçlendiğine dair propagandalarını yoğunlaştırmalarına neden olmuştur.

Federal Konsey'de bütçe üzerinden gerçekleşen merkezî teknokrat tartışmaları sermayenin giderek politize olmasına, ortak pazar anlayışının ortadan kalkmaya başlamasına ve milliyetçiliğin tetiklenmesine uygun ortam hazırlamıştır

(Glenny 1992: 593;Uzgel 1992: 234-236). Slovenya ve Hırvatistan'ın ardından Sırbistan'ın federal bütçeye kaynak aktarmayı kesmesi ve bölgelerin kendi iç pazarlarına yönelmeleri ülke çapında entegrasyonun giderek zayıflamasına sebep olmuştur. Marković ise Sırp'ların neoliberal düzenlemelere karşı direncinin bilgi, para ve sermaye kıtlığı ile eski alışkanlıkların terk edilememesinden kaynaklandığını savunmuştur (Kokotović 2016: 50). Ekonomik krizin giderek yoğunlaştığı ve Federal Konsey içinde şiddetli merkezîyetçi-âdemi merkezîyetçi çatışmalarının meydana geldiği dönemlerde, Yugoslavya çapında sınıfsal kitle eylemleri de artmıştır. Yugoslavya içindeki güçlü sınıfsal mücadele ve sendikal örgütlenme, sermaye yanlısı büyük bir dönüşüme için izin vermemektedir. Sınıfsal mücadeleyi ve sınıf bilincini zayıflatmayı hedefleyen yeni teknokrat sınıf, yönetmesi görece kolay olan milliyetçi ideolojiye yatırım yapmayı tercih etmiş ve bu amaçla sağ-milliyetçi partilerin iktidara gelmesini desteklemiştir. 1987 yılı sonrasında Yugoslavya'nın çok partili yaşama geçmesi, özyönetim sisteminin ortadan kaldırılması, cumhuriyetler arasında artan gerginlik siyaseti ve devam eden ekonomik kriz, milliyetçilik ideolojisinin Yugoslavya genelinde destek bulmasına zemin hazırlamıştır.

1990'lı yıllara kadar tek partili sosyalizm ile yönetilen Yugoslavya'da halklar arasındaki farklılıklar genel kapsayıcı bir Yugoslav kimliği altında birleştirildiği için yüksek sesle dile getirilmemiştir. Toplumsal bağlar, genel olarak topluma refah sağlayan yerel yönetimler ya da Yugoslav kimliğine bağlılığı kabul eden dini cemaatler üzerinden oluşturulmuştur (Woodward 2001: 284). Çok partili sisteme geçiş ile birlikte parlamenter rejimlerde ortaya çıkan sorunların bir benzeri Yugoslavya için de geçerli olmuştur. Refah dönemlerinde kapitalist birikim modelinin sürekli eşitsiz bölüşüm ve sınıflı politikalar üzerine kurulu olmasında kaynaklanan meşruiyet krizi, zamana yayılarak ve sınıflar arası bir takım tavizler ile çözülebilmektedir. Öte yandan, iktisadi bir krizin tam ortasında parlamenter rejime geçilmesi, krizin çok daha keskin bir ölçekte siyasi bir krize dönüştürmesine yol açabilmektedir.

Milliyetçilik, tarihsel bağlar, tarihteki ortak zafer ve travmalar, gelenekler, ortak düşman varlığı-tehdit algısı veya dil-din gibi birleştirici ve ayırt edici unsurlar, oy hakkı kazanan halk kitlelerinin yönetilmesi ve rızalarının kısmen de olsa alınması sürecinde etkili ideolojik aygıtlar ve söylemsel araçlar olarak öne çıkmaktadır. Milliyetçi söylemler, özellikle bölüşüm politikalarında radikal değişikliklerin yapılacağı

dönemlerde olası sınıfsal direnişleri kırmak ve bölüşüm sorunlarına bir çözüm üretmeden salt doğum ile mensubu olunan kitle kimliği üzerinden kolektif birlik kurmak amacıyla sağ partiler tarafından öne çıkartılmaktadır. Yugoslavya'da da sağ partiler, sermaye sahibi yeni sınıfın ve üretim modelinin değişmesini talep eden uluslararası sermaye ve aktörlerinin (IMF-DB veya ABD, Almanya gibi) dolaylı desteğinde milliyetçi propagandalara başvurmuş ve bu sayede milliyetçi grupları devşirerek oylarını arttırmışlardır (Anastasakis 2013: 97; Kutluay ve Elmas 2011: 4; Uzgel 1992: 239).

Kronikleşen kriz nedeniyle ekonomik ve sosyal hakların yitirilmesi, orta sınıflarda daha alt sınıfların şartlarına düşme kaygısını beraberinde getirmiştir. Kitleler refahın kaybedilmesinin sorumlularını aramaya başlamıştır. Krizin yoğunlaşması ve bölgesel eşitsizliklerin artmasıyla birlikte ülke çapında yaygınlaşan işçi örgütlenmeleri, her federe cumhuriyetin KB'si tarafından engellenmeye çalışılmış ancak başarılı olunamamıştır. Varlıklı sınıflar ile yakın ilişkide olan teknokratik-bürokratik yönetimin örgütlü işçi eylemlerini engelleyememiş olması, saldırgan milliyetçi söylemlerin öne çıkartılmasına neden olmuştur. Sağ partiler kimliksel söylemleri ile kitlelere sorumlunun "ötekiler" olduğu görüşünü yansıtmaya çalışma ve sınıfsal çelişkileri görünmez kılma çabasına girmişlerdir. Bu yönüyle sağ partiler, hem sistemin kusurlarını kapatmışlar hem de çözüm sunabilen bir görünüm elde etmişlerdir (Aktürk 2006: 26; Güzelsarı 2008: 30-31; Kutluay ve Elmas 2011: 6-13; Yazıcı 2018: 99).

Özelleştirmeler ile birlikte gelişen yeni burjuvazi, kapitalist sistem ile eklemlenmeye ve uluslararası sermaye sınıfları ile ittifak kurma arayışına girmiştir. Kamu yararına olan sektörlerin özelleştirilmesi ve devletin giderek küçültülmesi, devletin görevi olan üretim ve sermaye ilişkilerinin kim tarafından yönetileceği sorununu ortaya çıkarmıştır. Yugoslavya gibi ülkelerde ekonomi politikaları uluslararası kuruluşların neoliberal ekonomik programlarına bırakılmıştır. Küçültülmüş ve zayıflatılmış olan devletin idari politikalar da zor ve rıza üreten ideolojik aygıtları yönetebilme kapasitesine indirgenmiştir (Güzelsarı 2008: 41; O'Donnel 1985: 112-113). Yugoslavya'da kamu harcamalarının kısılması, kamu yararına olan alanların devlet kontrolden çıkartılarak özelleştirilmesi toplumsal refahı ortadan kaldırdığı için huzursuzluklar başlamıştır. Huzursuzlukların baskılanması ve kitlese hareketleri ortadan kaldıracak yeni ideolojilerin üretilmesi için milliyetçilik öne çıkartılmış ve

sorunların özü maddi temellerinden kopartılmıştır (Kazgan 1997: 149). Milliyetçi partilerin “vatan haini”, “düşman” ve “öteki” üzerinden siyaset yapabilmesini sağlayan ve en yönetilebilir meşruiyet yaratma ideolojilerinden olan milliyetçilik, diğer ideolojilere kolayca eklenilebilme özelliği sayesinde geniş kitlelere ulaşabilmiştir (Miller 1970: 145). Milliyetçilik ideolojisi, çıkarlarını devlet kurma hakkında gören her grubun ilgi alanına girebilen bir yapıya sahiptir. Bu özelliğiyle milliyetçi ideoloji, grup üyelerinin kültürel, bölgesel sınırlarını ve düşmanlarını da belirlemektedir. Düşmanları dışlayıp grup üyelerini kapsayan milliyetçilik komünizmin aksine grup üyeleri arasında suni bir kolektif bağ yaratmak dışında da bir amaca sahip değildir (Woodward 2001: 281).

Yugoslav iç siyasetinde 1974 Anayasası’yla birlikte meydana gelen siyasi liberalleşme, sosyalist sistemin farklı kimlikler arasında belirli hedefler ile oluşturduğu kolektif bağların ortadan kaldırılmasına zemin hazırlamıştır. Federal hükümetin, bütçenin ve bankacılık sisteminin yerelleşmesiyle Yugoslavya kendisini oluşturan birimlerin kapitalist versiyonları tarafından kuşatılmıştır (Glenny 1999: 652). Milliyetçi sağ partilerin güçlenmesi, kolektif işbirliği anlayışıyla Tito tarafından oluşturulan Yugoslavya kimliğine saldırı başlatılmasına ve her ulusun diğer cumhuriyetlerin ulusları tarafından tehdit altında olduğu söylemini öne çıkartmıştır. Krizle birlikte bölüşüm politikalarının yeniden düzenlenmesi ve âdemi merkezîyet yanlısı teknokrat sınıf ile merkezîyetçi eski sınıfların rekabetini arttırması (Woodward 2001: 285-286) küçük milletler halinde ayrışmanın yolunu kimliksel ideolojiler vasıtasıyla açmıştır (De Molinari 1899: 957). Cumhuriyetler, önce siyasal sonra da ekonomik anlamda birbirlerinden kopmuştur (Uzgel 1992: 228-229). Alparslan Işıklı’nın (1983: 148) deyişiyle, cumhuriyetler arasında artan “pastadan en büyük payı alma yarışı” ve devletin toplumu şekillendirdiği alanlardan çekilmesi tarihi kimlik politikalarının tekrar ortaya çıkmasına ve giderek artmasına neden olmuştur (Harvey 2007: 35).

1987 yılında federe cumhuriyetlerin KB liderliklerine Franjo Tuđman, Slobodan Milošević, Alija Izetbegović ve Milan Kučan gibi milliyetçi görüşteki bürokratlar gelmiş ve dönem siyaseti, cumhuriyetler arası üstünlük sağlama politikası çerçevesinde şekillenmiştir (Ramet 2002: 212). Bu yönetimlerin otoriter-popülist liderleri daha çok kendilerine bağlı profesyonel ordu tarafından desteklenmiştir (Friedman 2004: 31; Uzgel 1992: 240). Kuruluşu itibariyle çok uluslu yapıya sahip olan

Yugoslav sosyal yapısı, bünyesinde yer alan farklı kimliklerin tarihi territoryal sınır iddiaları üzerine kurulmuştur. Bu sosyal yapılanma milliyetçi liderlerin, birlikte yaşamının imkânsızlığı üzerine daha fazla vurgu yaptığı dönemde milliyetçi söylemlerin daha fazla territoryal özellik kazanmasına neden olmuştur. Bu söylemler ile kimlikler, belirli topraklar üzerinde yaşamaya karar vermeye ve aynı topraklar üzerinde yaşam hakkı tanıdıkları kişileri belirlemeye başlamışlardır. Diğer bir deyişle, belli bir kimliğe ve nüfus bakımından fazlalığa sahip olan gruplar, diğer grupları kimliksel geri plana göre buldukları yerlerden sürmeye başlamışlardır (Woodward 2001: 299).

3.4. Cumhuriyetlerin Milliyetçilik Anlayışları

Yugoslavya’da milliyetçi yaklaşımlar, Slovenya ve Hırvatistan’da klasik burjuva ulusçuluğunun kalıntıları üzerinde, Sırbistan’da bürokratik-merkeziyetçi anlayış üzerine ve az gelişmiş cumhuriyetlerde gelişmişlik düzeyindeki farklılıkların yarattığı rahatsızlık üzerine kurulmuştur (Uzgel 1992: 231). Sırbistan, II. Dünya Savaşı öncesi siyasal yaşama dönmeyi amaçlarken, diğer cumhuriyetler ve özerk yapılar bürokratik-merkeziyetçi sınıfın merkezi yönetimde söz sahibi olmasından çekinmişlerdir (Uzgel 1992: 231-232).

3.4.1. Sırbistan, Slovenya ve Hırvatistan’da Milliyetçi Hareketler

Slobodan Milošević’in Sırbistan’ın liderliğine gelmesiyle, Sırpaların ezildiği ve gerek ekonomik gerek siyasal anlamda zarara uğratıldığını savunan memorandumlar yayınlanmış ve milliyetçilik, partinin resmi ideolojisi haline gelmiştir (Anastasakis 2013: 101). Huzursuzluklar ilk olarak orta sınıfta başlamış ve giderek köylüler ile işçi sınıfları arasında da yayılmaya devam etmiştir. Başlarda ekonomik sıkıntılar sebebiyle başlayan öğrenci ayaklanmalar ve grevler kısa süre sonra milliyetçi gösterilere dönüşmüştür (Bora 1991: 106-108; Singleton 1976: 224).

Milošević ve partisi gerek ekonomik gerek merkeziyetçi siyasal politikaları nedeniyle “sosyalist”, “yeni Tito” ya da “neo-Stalinist” olarak anılsa da (Bora 1991: 106) esasında milliyetçilik bağlamında örgütlenmiş aşırı sağ ve kapitalist partilerden farklı olmamıştır. Sınıfsal bağlılıkları ne yönde olursa olsun devletin üst kademelerinde

yer edinmiş bürokratlar, çoğunlukla sermaye yanlısı politikalar üretme eğiliminde olmuş ve sermaye uluslaşırken kapitalist sistem ile bütünleşme hedefine paralel davranmıştır. 1980'li yıllar ile birlikte ekonomik krizin giderek ağırlaşması, neoliberal politikaların uygulanması ve dış borçlanmanın artması Yugoslavya'da hem bölgesel hem de sınıfsal anlamda gelir dağılımındaki değişimleri de beraberinde getirmiştir. Yapılan düzenlemeler sayesinde bölüşüm gelenekleri daha çok yeni teknokrat sermayedar sınıfın lehine dönmeye başlamıştır (Güzelsarı 2008: 49).

Devletin ekonomideki gücünün azalmasıyla birlikte kamu refahına ait kurumların özelleştirilmesi, kârlılığın ve piyasanın ön plana çıkartılması ile elde edilen artı-değer, sürekli borçlanan Yugoslavya'da faiz yüküne ve mali sermayeye aktarılmıştır. Artı-değerin giderek kısıtlanmasıyla birlikte 1980'li yılların sonlarına doğru tekelleşmeye başlayan teknokrazi sınıfına ait firmalar daha fazla kâr etme eğiliminde olmuşlardır (Boratav 2010: 121-122). Yugoslavya'da sanayi sektöründe Sloven, Hırvat ve Boşnak firmaları öne çıkarken, Sırbistan'da bankacılık faaliyetleri yoğunlaşma göstermiştir.

1991 sonrası dönemde kapitalist üretim ilişkilerinin gereği olarak sermaye, pazar ve hammadde elde etmek için ihtiyaç duyulan mekansal genişleme, Milosević ve partisinin milliyetçi politikalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Herman ve Peterson 2007, <https://monthlyreview.org/2007/10/01/the-dismantling-of-yugoslavia/>, 27 Ağustos 2017'de erişildi). Yugoslavya'da bölgesindeki etnik grupların kontrolünü sağlamış yöneticiler, devlet olmanın sağladığı mülkiyet rejimini belirleme ve güç kullanma tekeli elde edebilmek için sınırlarını paramiliter olarak belirlemek istemişlerdir (Woodward 2001: 345). Bu nedenle, temelde kaynak ve pazar savaşı olan Yugoslavya'nın dağılışında her bir kaynak ve pazar savaşını bir teknokrat yönetmiştir (Sancaktar 2009: 335).

Sırpaların merkeziyetçi otoriter rejimi empoze etme çabalarına karşılık, Slovenya ve Hırvatistan'ın elde ettiği ekonomik ve siyasal özerkliği kaybetme korkusu öne çıkmıştır. Serbest piyasa ekonomisinin gereği olan devlet yapısının dönüştürülmesi gereği, merkezi devlet olarak kalacağı endişesine sahip olan Sloven ve Hırvatların, Sırpaları sınırlandırmaya çalışmasına neden olmuştur. Sloven milliyetçi lider Milan Kučan'ın demokratikleşme ve kalkınma söylemleri daha çok AT entegrasyonu çerçevesinde şekillenmiştir. Kučan, Slovenlerin tarihsel süreçte Avrupalı olduğunu vurgulamış ve bu nedenle Güney Slav

halklarının -özellikle Sırp- baskıcı politikalarına katlanmak zorunda olmadıklarını savunmuştur. Yugoslavya'dan ayrılmanın temel sebebini ise en fazla kaynak aktaran federe cumhuriyet olmalarına rağmen ordu dilinin Sırbo-Hırvatça olmasına dayandırmıştır (Bora 1991: 16-117).

Hırvatistan'da da Slovenya'ya benzer şekilde Franjo Tuğman liderliğinde Katolikliğin Sırp-Ortodoks esaretinden kurtulması gerektiği vurguları yapılmış, Tito Meydanı'nın adında ve Hırvat milli bayrağının şeklinde değişiklikler yapılarak yerine Ortaçağ Hırvat Krallığı'na ait imgeler ve isimler kullanılmaya başlanmıştır (Bora 1991: 148; Friedman 2004: 36). Ayrıca Hırvat entelektüel çevrelerinde BH sınırlarında kalan toprakların bir kısmının tarihi Hırvat Devleti'ne ait olduğu vurgulanmaya başlanmıştır (Anastasakis 2013: 100; Bora 1991: 147). Hırvatistan'ın tarihsel sembolleri kullanması federe cumhuriyetlerin arasındaki ayrıştırmayı daha da arttırmıştır (Friedman 2004: 36). Sırbistan, Slovenya ve Hırvatistan'ın girişimlerini tarihi Avusturya-Macaristan ittifakı olarak tanımlayarak bu iki cumhuriyeti suçlamıştır (Bora 1991: 148-149).

3.4.2. BH'de ve Makedonya'da Milliyetçilik: Örgütlü Din

Monarşi dönemi geleneklerinden biri olan halkın kendisini dinsel ve/veya dilsel olarak tanımlaması, ulus-devlet yapılanmasının ardından da bazı Balkan ülkeleri tarafından benimsenmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu kimliksel tanımlamanın Batılı tarzda milliyetçilik anlayışıyla¹⁹ harmanlanması "etnik milliyetçilik" anlayışını oluşturmuştur. Bu anlayışa göre, gruplar her koşulda ve her yerde önceki soyuna bağlı kalmaya çalışmaktadır (Smith 1994: 28-29). Bu özellikleri nedeniyle etnik millet modeli, halkın kendisine ait olduğu fikri ile bir topluluğun içerisine kolayca yerleştirilebilmekte, tarihi sembol ve gelenekler yaratabilmektedir. Milliyetçi hareketlerin BH'deki karşılığı ise etnik-dinsel kimliklerin güçlenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır (Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 9; Woodward 2001: 299). Bosna'da tarihsel süreçte halk, kimliğini etnik kökenden çok dini çerçevede tanımlamıştır. Bosna'da I.

---

¹⁹Batılı tarzda milliyetçilik anlayışı; iyi tanımlanmış topraklar, bu toprakların vatan kabul edilmesi, yasa ve kurumlarıyla merkezileşmiş siyasal iradeye sahip olunması, kişilerin eşit haklara sahip olması ve bir arada kalmayı sağlayan ideolojik anlayış olarak tanımlanan 4 unsur üzerine kurulmuştur.

Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde etnik milliyetçilik anlayışı hâkim olmuş ancak Yugoslavya'nın sosyalist yapılanmasıyla birlikte çoğunlukla Yugoslav kimliği kabul edilmiştir.

BH'nin Müslüman lideri Alija İzetbegović'in, 1990 yılında yapılan genel seçimleri kazanarak cumhurbaşkanı olmasının ardından BH içinde dini çalışmalar artmaya başlamıştır. İzetbegović'in 1949 yılında komünist rejim tarafından İslamcılık suçlamasıyla 5 yıl hapse mahkûm edilmesi ve 1983 yılında yayımlanan *İslami Manifesto* adlı kitabı nedeniyle bölücülük suçundan 14 yıla mahkûm edilmesiyle iki kez hapis yatmıştır. İzetbegović aften yararlanarak 5 yılın sonunda 1988 yılında hapisten çıktığında BH çapında oldukça büyük destek edinmiştir. 1990 yılında Stranka Demokratske Akcije'yi (Demokratik Eylem Partisi -SDA) kuran İzetbegović, seçimleri kazanmasının ardından dini cemaatler ile ilgili çalışmalarını Sloven ve Hırvatların bağımsızlık politikalarına bağlayan politikalar izlemiştir. İzetbegović (2010: 95-96) *İslam Deklarasyonu* adlı kitabında, (her iki sistemin sıkıntıları olduğunu kabul ediyor olsa da) sosyalist ekonominin yalnızca geri kalmış toplulukların uygulamasına uygun olduğunu bireysel özgürlükleri kısıtlayan merkeziyetçi ve sert iktidar yanlısı olduğunu ancak kapitalist sistemin bireysel dini ve siyasi özgürlükleri genişlettiği, bilim ve kalkınmaya önem verdiğini savunmuş ve kapitalist birikim sistemini Bosnalı Müslümanlar için ifade özgürlüğü olarak kabul etmiştir. Bu görüşüyle Ante Marković'in Yugoslavya genelinde uygulamaya koyduğu liberal hedeflere İzetbegović'in yoğun destek vermesi, Bosnalı merkeziyetçi kanadın tepkisine neden olmuştur. Sırp kanadın lideri Radovan Karadžić, Bosnalı Sırp'ların Milošević'e bağlı olduklarını açıklamıştır. Ayrıca Bosnalı Müslümanlar ve Sırp'lar arasındaki gerginliğe Karadžić'in Müslüman kesimin Müslümanlaştırılmış Sırp'lar olduğu iddiası ilişkileri daha da germiştir (Bora 1991: 136-138).

Diğer bir az gelişmiş cumhuriyet olan Makedonya'da ayrılıkçılık karşıtı merkeziyetçi kesim, milliyetçi radikal kesim ve liberal reformist kesimlerden oluşan koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu dönemde koalisyon içerisindeki bir grup, Yugoslavya'nın dağılmasına karşı çıkan bir tutum sergileyerek merkeziyetçi anlayışta yer alırken (Bora 1991: 144) koalisyonun milliyetçi ayağı dağılmayı kesin görerek Vardar Makedonyası dışında kalan iki Makedonya'yı (Pirin ve Ege) da topraklarına katarak Büyük Makedonya Devletini kurmak istediklerini açıklamışlardır (Bora 1991: 140-142). Makedonya, 1991'de bağımsızlık yolunda yapılan referandum sonrasında

çatışmaksızın bağımsızlığını elde etmiş, yalnızca bünyesindeki Arnavutlar ile sorunlar yaşamıştır.

3.5. Küresel Güçlerin Balkan Politikaları

3.5.1. Avrupa ve Almanya Politikaları

20. yüzyılın başlarında artan rekabet sebebiyle Kuzey Afrika'da çatışan çıkarlar, İngiltere ve Fransa'nın Almanya'yı sınırlandırmaya çalışmasına neden olmuştur. Almanya'nın güçlü pozisyonunun yanı sıra politik yalnızlığı Avusturya ile işbirliği yapmasına neden olmuştur (Canbolat 2003: 73-74). Rusya, Sırbistan'ı destekleyerek Balkanlarda etkinlik kurmaya çalışmış ve rekabet halinde olduğu Almanya-Avusturya ittifakı ile BH'nin ilhak edilmesiyle karşı karşıya gelmiştir. Almanya'nın yenilgisi Balkanlardaki etkisini büyük oranda sınırlandırmış, yerine Rusya etkili olmaya başlamıştır. İki savaş arası dönemde var olan Alman-Fransız rekabeti, Alman-Rus ticari yakınlaşmasına sebep olmuş (Canbolat 2003: 82-83) ve bu nedenle 1918 yılı itibariyle Almanya'nın Doğu Avrupa ülkeleri ile olan ticareti kopmamak üzere giderek artmıştır (Demirtaş-Coşkun 2008: 334). 1938 yılında Bulgaristan ithalatının %57.9'u ihracatının %63.6'sı, Yunanistan ithalatının %31.1'i ihracatının %43.2'si ve Yugoslavya ithalatının %50'si ihracatının %49.9'u Almanya'dan karşılanmıştır (Stavrianos 1958, Aktaran: Demirtaş-Coşkun 2008: 334; Jelavic 2015: 216-217).

II. Dünya Savaşı boyunca Alman işgali altında kalan Yugoslavya içerisinde en fazla kayıp veren kesim Sırlar olmuştur. Bu sebeple Alman-Sırp siyasal ilişkileri oldukça düşük seviyede kalmıştır. Bununla birlikte, Soğuk Savaş döneminde Slovenya ve Hırvatistan'ın Federal Almanya ile ilişkileri yüksek düzeyde olmuştur (Demirtaş-Coşkun 2008: 335-336). Politik olarak farklı kulvarlarda yer alsalar da Soğuk Savaş döneminde Batı Almanya, Yugoslavya'nın en büyük üç ticari ortağından biri haline gelmiştir (Ramet 1993: 324-325). 1950'lerden 1989 yılına kadar Yugoslavya'nın kuzeyli cumhuriyetleri, Batı Almanya ile sıkı ticari ilişkiler kurmuşlardır. Kapitalizmin altın çağının sona ermesiyle birlikte uluslararası sermayenin küresel ölçekte yeni birikim-kâr alanları (ayrıca ucuz emek) arayışına girdiği 1970'lerin ortalarından itibaren

ihracat temelli bir ekonomik rejime sahip olan Batı Almanya, Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleri ile iyi ilişkiler geliştirmeye girişmiştir. Batı Almanya'nın Doğu ile siyasi ve ticari ilişkiler kurma siyaseti *Ostpolitik* olarak adlandırılmıştır.

1990'lı yıllarda Yugoslav Birliği'nin dağılma evresine geçtiği dönemde AT içerisinde görüş ayrılıkları yaşanmış ve Almanya 1991 yılı itibariyle Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarının tanınması için diğer ülkelerle görüşerek, AT içerisinde taban oluşturmaya başlamıştır (Demirtaş-Coşkun 2008: 343). 1992 yılı itibariyle AT genişleme politikası geliştirmiş ve bu çerçevede Slovenya ve Hırvatistan gibi Kuzeydoğu Avrupa ülkelerinde kendi norm ve üyelik koşullarını teşvik mekanizması olarak kullanmıştır. Bu sayede tam bağımsızlık yoluna giren Slovenya ve Hırvatistan'da gerçekleştirilecek ekonomik ve siyasal düzenlemelerin hızlandırılması sağlanmıştır (Kmezić 2014: 46-48). 1992 yılında günümüz AB yapılanmasına kavuşan AT, Almanya'nın çabaları sonucunda aynı yıl içerisinde Slovenya ve Hırvatistan'ı tanıma kararı almış ancak tanımayı referandumda çoğunluğun sağlanması, azınlıkların haklarının garanti edilmesi ve ateşkesin sağlanması gibi kriterlere bağlamıştır (Demirtaş-Coşkun 2008: 344-345). Almanya'nın Sırp'ların Hırvatistan'a olan saldırısını kınaması ve ardından Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarını desteklemesi, Sırp'lar tarafından Alman yayılcılığı olarak tanımlanmıştır (Friedman 2004: 39).

Almanya'nın AB içerisindeki büyük etkisi, Doğu Avrupa ile olan tarihsel ilişkilerini AB'nin sağladığı meşruiyet çerçevesinde tekrar ve kolayca kurma imkânı sağlamıştır (Canbolat 2003: 164). Tarihsel süreçte Avrupa'daki Alman gücünün varlığından rahatsız olan diğer merkezi güç olan Fransa, Almanya'nın Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlığını tanımalarının Bosna'daki şiddetin arttığını savunmuştur. Almanya'nın etki alanını Güneydoğu Avrupa'ya yöneltmesi ABD'yi de rahatsız etmiştir. Almanya'nın sınırlandırılması için ABD bölgesindeki NATO etkinliğini arttırmıştır. Bununla birlikte ABD'nin politikalarına karşılık Alman politikalarına yakın duran Fransa'nın Soğuk Savaş sonrası politikalarının merkezine AB'yi koyması da Fransa-Almanya ile İngiltere-ABD eksenini yaratmıştır (Gowan 2001: 61-62).

1990'larda Yugoslavya'nın çok sayıda küçük ulusal devlete bölünmesi ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinin kapitalist üretim ilişkilerine entegre olması, AB'nin gelecekteki doğu genişlemesi için taban oluşturmuştur. Ulus-devletin egemenlik

yetkileri olan para basma, parayı tedavüle çıkarma, iç ve dış güvelik politikalarını belirleyerek uygulama yetkileri gibi yetkilerin uluslararası bir kurum olan AB'ye devredilmesiyle Doğu Avrupa'daki Alman çıkarları gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Canbolat 2003: 169). 2004 yılından sonra Slovenya'nın, 2007'de Romanya ile Bulgaristan'ın ve 2013'te Hırvatistan'ın AB üyeliği gerçekleşmiş, Arnavutluk, Sırbistan, Karadağ ve Makedonya'nın adaylık statüsü, bölgenin gümrük ve benzeri ekonomik kısıtlamalar olmadan Alman ticaretine katılmasını sağlamıştır.

Tablo 3.7: Balkan ülkelerinin seçili ülkeler ile ticareti, 1997 (Gligorov, 1998)

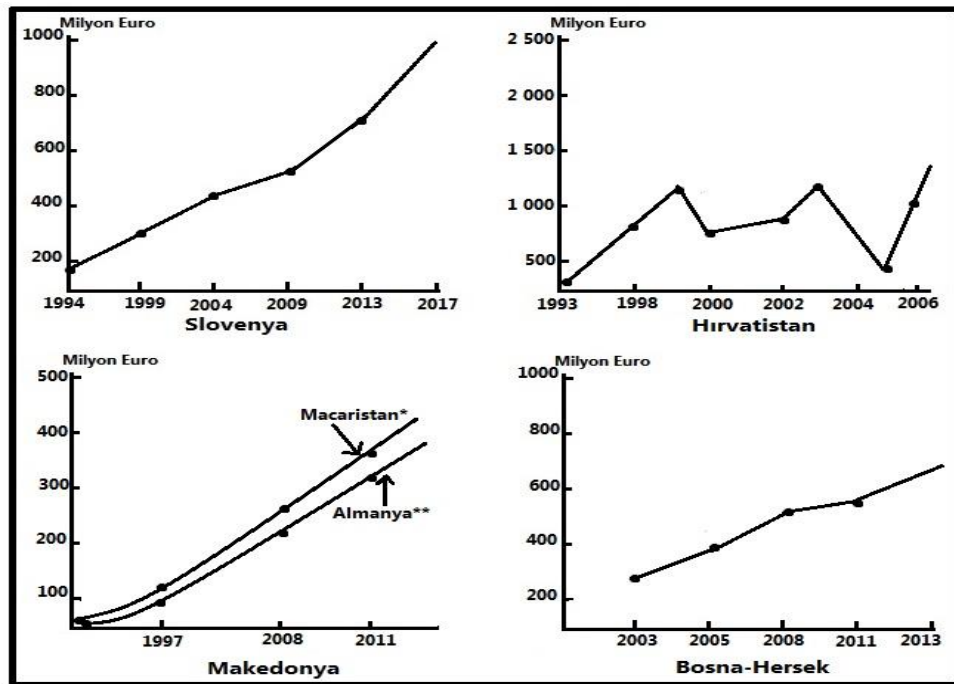
	Toplam yüzde					
	Almanya		İtalya		Rusya	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Slovenia	39.4	20.7	14.9	16.7	3.9	2.7
Croatia	17.9	20.2	18.8	18.7	3.9	5
B&H	17	14.8	21.5	12.7	2.3	0.6
Yugoslavia	9.2	13.4	11.5	10	7.5	9.5
Albania	6.9	4.2	49.4	46.5	0	0
Macedonia	16.2	13.4	3.6	5.5	2.1	3.9
Romania	16.8	16.4	19.5	15.8	3	12
Bulgaria	9.5	11.5	11.7	7.1	28.1	37.2
Greece	18.6	13.9	13.9	18.1	1.9	0.9
Turkey	20	16.5	5.3	9.2	7.8	4.4

Tablo 3.8: Almanya'nın ticaret ortakları ve ihracatı (Statistisches Bundesamt, 2018)

	Reel Değerler					Önceki Yıla Göre Değişim				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	2017
	Mill. EUR					%				
Tamamı	1 088 025	1 123 746	1 193 555	1 203 833	1 279 066	-0.4	3.3	6.2	0.9	6.2
Avrupa	743 053	761 898	803 405	818 629	872 470	-0.7	2.5	5.4	1.9	6.6
AB Ülkeleri.....	618 383	648 446	692 493	705 548	749 696	-0.2	4.9	6.8	1.9	6.3
İçinde:										
Euro Bölgesi	405 220	413 753	434 075	441 092	471 765	-1.0	2.1	4.9	1.6	7.0
Fransa	99 250	100 580	102 762	101 106	105 208	-3.1	1.3	2.2	-1.6	4.1
Yunanistan	4 728	4 854	4 667	4 964	5 224	-0.2	2.7	-3.9	6.4	5.3
Avusturya	56 217	55 807	58 217	59 778	62 830	-0.6	-0.7	4.3	2.7	5.1
Slovakya	10 637	11 251	12 222	12 705	13 392	2.9	5.8	8.6	4.0	5.4
Slovenya	4 096	4 101	4 553	4 749	5 270	6.4	0.1	11.0	4.3	11.0
Euro Bölgesi Dışı	213 163	234 693	258 417	264 456	277 931	1.4	10.1	10.1	2.3	5.1
Bulgaristan	2 646	3 283	3 452	3 498	3 687	-1.5	24.0	5.2	1.3	5.4
Hırvatistan	2 042	2 248	2 634	2 973	3 232	-7.2	10.1	12.2	12.9	8.7
Polonya	42 473	47 692	52 163	54 582	59 537	1.6	12.3	9.4	4.6	9.1
Romanya	9 637	10 759	12 221	13 556	15 146	5.2	11.7	13.6	10.9	11.7
Çek Cumh.	31 054	33 469	36 480	38 095	41 627	-0.7	7.8	9.0	4.4	9.3

1997 yılında Balkan ülkelerinin Almanya, İtalya ve Rusya ile gerçekleştirdiği ithalat ve ihracat oranlarının sıralandığı Tablo 3.7'de görüleceği üzere Balkan ülkelerinin (Slovenya, Hırvatistan, BH, FRY, Makedonya ve Romanya) en fazla ithalatı gerçekleştirdiği AB ülkesi Almanya olmuştur. Rusya'nın bölgedeki ticareti çok sınırlı kalmış ve yalnızca Bulgaristan ile %28.1 ithalat ve %37.2 oranlarında ihracat yapmıştır. Bunun yanı sıra Balkan ülkelerinin en fazla ihracat yaptığı ülke ise İtalya olmuştur. 2013-2017 yılları arasında Almanya'nın ticari ortaklarını gösteren Tablo 3.8'e²⁰ göre Almanya'nın eski sosyalist ülkelere ve Yugoslavya'dan ayrılan cumhuriyetlere olan ihracatında sürekli artış meydana gelmiştir. Eski Yugoslavya cumhuriyetleri arasında Almanya'nın en fazla ihracat gerçekleştirdiği ülke Slovenya olmuş ve bu ihracat sürekli artış göstermiştir. Slovenya'ya yapılan ihracat 2013 yılında 4.096 milyar € iken 2014 yılında %0.1 oranındaki büyümeyle ihracat 4.101 milyar €'ya ve 2015 yılında %11 oranındaki artışla 4.553 milyar €'ya yükselmiştir. Tablolardaki verilere dayanarak Almanya'nın bölgede pazarı ele geçirmeye başladığı söylenebilir.

²⁰ Tablonun genişletilmiş hali için bkz. Tablo 16.2.1. Statistisches Bundesamt (2018). "Außenhandel". *Statistisches Jahrbuch*.427.

Grafik 3.4: Almanya'nın bölgelere göre DYY'leri²¹

*Macaristan'ın Makedonya'ya gerçekleştirmiş olduğu yatırımlar Almanya'nın nihai sahibi olduğu Makedonski Telekom şirketi üzerinden gerçekleştirilmiştir.

**Almanya'da yatırımlarını Makedonski Telekom şirketi üzerinden gerçekleştirmiştir.

Çeşitli zaman aralıklarında Slovenya, Hırvatistan, Makedonya ve BH'ye Almanya tarafından gerçekleştirilen DYY Grafik 3.4'te gösterilmiştir. Grafiklere göre

²¹ Grafik çeşitli kaynaklardan alınan verilerin birleştirilmesi sonucu oluşturulmuştur. Slovenya DYY verileri için bkz. Banka Slovenije Direct Investment 1994-98, Banka Slovenije Direct Investment 2005, Banka Slovenije Direct Investment 2009, Banka Slovenije Direct Investment 2014, Banka Slovenije Direct Investment 2017. Hırvatistan DYY verileri için bkz. Jovančević, Radmila (2007). "The Impact of Foreign Investments Flows on Croatian Economy". *A Comparative Analysis Ekonomski Pregled* 58(12): 826-850. Tablo 3, Demianova, Vladimira (2008). "EU Foreign Direct Investment in Croatia and Turkey". *Eurostat Statistics on Focus* 68. Tablo 2. Makedonya DYY verileri için bkz. UNCTAD (2012). *Investment Policy Review The Former Yugoslav Republic of Macedonia*. Genava: UN Publications. 21, Janchevska, Marjana (2014). *The Importance of FDI in The Macedonian Economy*. Master Thesis. Ljubljana: University of Ljubljana. 44. BH DYY verileri için bkz. Centralna Banka Bosne i Hercegovina (2013). "BH External Sector-Tables", (<https://www.cbbh.ba/content/ReadTable/1067?title=Flows-of-foreign-direct-investment-classified-by-country>), 11 Ocak 2019'da erişildi).

1990'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar eski Yugoslavya'dan ayrılan her ülkede (Hırvatistan'da bazı dönemlerde düşüş göstermiş olsa da) Alman DYY'leri artmıştır. Kuzeydoğu Avrupa'ya yapılan DYY'lerin en büyüğü, 1992 yılında bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından 1044 milyon dolar ile Slovenya'da gerçekleşmiştir. Aynı yıl Romanya'ya yapılan DYY, 544 milyon dolarken Arnavutluk'a yapılan DYY 157 milyon dolardır. 1994 yılı itibariyle DYY'lerin en fazla gerçekleştirildiği iki ülke Slovenya (13.631 milyon \$) ve Hırvatistan'dır (1.272 milyon \$). 1997 yılında Almanya'nın bölgeye olan DYY'leri %34.3 oranı ile bölgenin en yüksek yatırım oranına ulaşmıştır. Aynı dönem Hırvatistan'a yapılan DYY'lerde %16.3 oranıyla İtalya ilk sırada yer almıştır (Gligorov 1998: 15-16).

2001-2008 arası dönemde Makedonya'ya Alman iletişim şirketi olan *Magyar Telekom, Makedonski Telekom* üzerinden 346.5 milyon dolar DYY aktarmıştır. 1996 yılı itibariyle Orta ve Doğu Avrupa'da gerçekleşen toplam AB dış işlemlerinin %70'inden Alman firmalar sorumlu olmuştur (Pellegrin 1999: 7). Slovenya'da 1997 yılında doğrudan ve dolaylı olmak üzere 289, 1998 yılında 274 Alman şirketi yatırım yapmıştır (Banka Slovenije 2000: 31). Bununla birlikte, 1994-1998 yılları arasında Almanya; Slovenya'ya yapılan yabancı portföy yatırımlarında²² (YPY) İngiltere, Hırvatistan ve Avusturya'dan sonra dördüncü sıradadır. Almanya'nın YPY'leri 1994 yılında 1.409 dolardan 1998 yılında 16.442 dolara yükselmiştir (Banka Slovenije 2000: 26).

1990 yılı sonrasında yeni ekonomik düzene hâkim olan düşük işgücü maliyetleri, Orta ve Doğu Avrupa'ya olan DYY'nin de pozitif yönlü etkilemesine neden olmuştur. Bu dönemde, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde iş gücü maliyetlerinin düşmesi bölgeye yapılan DYY'nin iki yıl içinde 25 milyon dolara ulaşmasına neden olmuştur. Bölgeye yapılan DYY'ler uzun vadeli süreçte de 39 milyon dolar artmıştır (Carstensen ve Toubal 2003: 13). Bağımsızlığının ardından DYY'nin en fazla gerçekleştiği bölgelerden biri de Hırvatistan olmuştur ve bu yatırımları en fazla gerçekleştiren ülkelerin arasında Avusturya ve Hollanda'dan sonra en büyük üçüncü yatırımcı ülke Almanya'dır. 1997-

---

²²YPY, sermaye sahiplerinin uluslararası sermaye piyasalarında çeşitli riskleri göze alarak sermaye kazancı, faiz ve temettü geliri elde etmek amacıyla hisse senedi, tahvil ve benzeri piyasa araçlarına yatırım yapmasıdır.

2004 yılları arasında Hırvatistan'a gerçekleştirilen dokuz DYY projesinin beşi Almanya tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yatırımların üçü iş gücü maliyetlerinin düşük olmasından dolayı greenfield²³ yatırım, biri kuruluşun satın alınması ve bir diğeri alt yapı çalışmaları şeklinde gerçekleşmiştir (Zimny 2009: 24-25).

3.5.2. ABD'nin Bölgesel Politikaları ve Rusya ile Çin'in Tutumu

Nesnel dış koşullar açısından, 1980'lerle birlikte aşırı birikim sorunuyla sermayenin ama özellikle uluslararası finansal oligarşinin saldırgan bir yayılmacılığa giriştiği ve emperyalist devletlerin dünya ekonomisini paylaşma sürecinde görece bir işbirliği yürüttükleri dönemdir. 1945 sonrası kapitalist birikim modelinin düzenleyici hegemonu konumundaki ABD, bu modelin 1970'lerle birlikte yapısal krize girmesi ve Batı Avrupa-Japonya gibi rakiplerin ortaya çıkmasıyla hegemon konumunda kayıp yaşamaya başlamıştır. Bununla birlikte, ABD'nin hegemonik rolü henüz sorgulanma aşamasında değildir. Bunun en önemli nedenleri: doların uluslararası rezerv para olmaya devam etmesi, FED'in finans kapital lehine genişlemeci mali politikalar yürütmesi, ABD'nin uluslararası sermayeye bir bütün olarak yeni değerlendirme alanı açması, teknolojik, finansal, kurumsal (FED veya Ulusal Demokrasi Vakfı-National Endowment for Democracy), kültürel (medya-Hollywood) gücünü kullanarak çevre ülkelerini disipline etmesi ve kapitalizmin yeni kurallarına (özelleştirmeler, yönetim, de-regülasyon) uyum göstermek istemeyenleri uluslararası hukuku biçimlendirerek, uluslararası örgütleri yönlendirerek ve gerekirse askeri gücünü kullanarak (doğrudan müdahale, darbelere destek veya rejim değişikliği) yola getirme görevini yerine getirmesidir.

Özetle 1980-97 arasında ABD, diğer gelişmiş kapitalist ülkelerin rızasıyla kapitalizmin genel çıkarlarını gözetken ve düzenleyen lider ülke olma rolünü sürdürmüştür. Bu sebeplerle, 1980'lerde Reagan Doktrini bağlamında ABD'nin çevre ülkelere karşı yürüttüğü açık askeri saldırganlığa Atlantik cephesine dahil olan Batı ülkeleri örtülü destek verirken, 1991 Körfez Savaşı'nda kolektif olarak askeri, siyasi ve ekonomik katkıda bulunmuşlar (başta Almanya, Japonya ve Körfez ülkeleri olmak

---

²³Greenfield yatırımlar, yabancı yatırımcının hedef ülkeye aktardığı sermaye ile var olmayan yeni bir tesis kurmasıdır.

üzere) ve 1990'lar boyunca Yugoslavya'nın parçalanması sürecinde NATO üyeleri olarak insani müdahale sürecinde yer almışlardır. SSCB'nin tasfiyesi ve dengeleyici bir gücün veya güçlerin yokluğunda az gelişmiş kapitalist ülkelere dışarıdan müdahale imkânları artmıştır. SSCB sonrası Rusya'nın küresel çapta dengeleyici rolü sürdürecektir. kapasitede olmaması sebebiyle ABD, genel olarak uluslararası arenada özel olarak da Yugoslavya'da etkili olma fırsatını yakalamıştır (Sancaktar 2010: 180). Soğuk Savaş sonrası uluslararası kapitalizme eklemlenen Rusya'nın zamanla güçlenerek eski nüfuz alanlarında veya stratejik bölgelerde etkili olabileceği kaygısıyla ABD, hem bireysel olarak askeri üslerinin önemli bölgelere konuşlanmasını sağlamaya çalışmış hem de NATO'nun genişletilmesi (hem mekan hem de görev tanımında) çabasına girişmiştir.

NATO ve AB'nin genişlemesi karşısında stratejik olarak önemli eski nüfuz alanlarını korumak adına Rusya, 1991 yılında Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın (Belarus) da girişimleriyle Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) kurmuştur. BDT ile SSCB'nden ayrılarak bağımsızlıklarını elde eden ülkeler ile bağlar korunmaya çalışılmıştır. 1992 yılında kabul edilen Dış Politika Doktrini ile Rusya; Orta Asya ve Kafkasya'daki BDT ülkelerini "yakın çevresi" olarak kabul etmiştir (Saraçlı 2015: 72). Yakın Çevre Politikası olarak bilinen bu politika, Rusya'nın BDT ülkeleri ile siyasi, ekonomik ve askeri ilişkilerini güçlendirme, bu ülkelerin alt yapılarını güçlendirmeye destek olma, karşılıklı sınırların korunması ve barışı koruma gücünün oluşturulması amaçlarını içermiştir (Tanrısever 2005: 45; Saraçlı 2015: 72). Rusya'nın yakın çevre politikasına rağmen 1999 yılında Kosova Savaşı'ndan önce Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nin NATO bünyesine katılmasıyla, Batı Askeri İttifakı FRY ve Rusya aleyhine genişlemiştir (Chossudovsky 2010: 119). FRY'nin Kosova Krizi sebebiyle bombalanmasından beş gün önce Amerikan Kongresi, Akdeniz'den başlayarak Orta Asya'ya kadar yayılan bölgeyi ABD'nin ekonomik ve stratejik çıkarlarının sınırları olarak belirleyen "İpek Yolu Projesini" onaylamıştır (Chossudovsky 2010: 120).

ABD'nin bölge siyasetine etki edebilmesinin yanı sıra Çin, Rusya ve İran gibi rakiplerini istikrarsızlaştırma olanağı elde etmiş olması, Rusya tarafından ABD'nin yeni çevreleme politikası olarak kabul edilmiştir (Chossudovsky 2010: 121-123; Tüysüzöğlü 2011: 178-181). Bu nedenle Rusya, ABD'nin Kosova'ya müdahale edilmesi söz konusu olduğunda Gürcistan içindeki Güney Osetya, Acaristan ve Abhazya bölgelerinin bağımsızlıklarını açıkça destekleyeceğini belirtmiştir (Sancaktar 2008,

<http://www.tasam.org/...>, 20 Temmuz 2018’de erişildi). Rusya ve Çin’in ABD’nin bölge ile ilgili politikalarına tepki olarak Kosova müdahalesine kesin olarak karşı çıkmasının hemen ardından NATO tarafından gerçekleştirilen Kosova harekâtı sırasında Çin Büyükelçiliği’ni bombalanmış olması, Rusya ve Çin tarafından “bilinçli provokasyon” olarak nitelendirilmiştir (Çoban 2011: 173; Hürriyet 1999, <http://www.hurriyet.com.tr/natonun-buyuk-hatasi-abd-cin-krizi-yaratti-39078402>, 08 Mayıs 2017 tarihinde erişildi; Oğultürk 2014: 116). Kosova müdahalesinin ardından Kosova’da kurulan Bondsteel Üssü vasıtasıyla Amerikan güçleri üssün etrafındaki 320 kilometrelik bir alanı ve 17 köprüyü kontrol altına almıştır (Özbucak 2008, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/uzaydan-gorunen-us-8600959>, 15 Nisan 2017 tarihinde erişildi). 2002 yılı itibariyle, Amerikalı AMBO şirketinin öncülüğünde IMF, DB, Exim Bank gibi Amerikan sermayeli kuruluşlarca finanse edilen İpek Yolu Projesi’nin büyük kısmı hayata geçirilmiştir (Kılıç Yaşın 2005: 17-18).

Şekil 3.2: Balkanlardan geçen boru hatları ve Bondsteel üssü (The Economist, 2010)

1999’da FRY’ye yapılan müdahale, bir yandan Rusya’yı Balkanlarda etkisizleştirmeyi hedeflerken diğer yandan AB’yi de kontrol altında tutma amacı taşımıştır (Kadriaj 2008: 33; Türbedar 2008: 29). ABD’nin varlığı AB’nin, dolayısıyla

Almanya'nın, doğuya genişlemesiyle birlikte elde ettiği etki alanını sınırlamayı amaçlamıştır (Tüysüzoğlu 2011: 178). Şekil 3.2'de dünyanın en büyük petrol şirketi *Halliburton*'a ait *Brown & Root Grubu*'nun finansmanını sağlayarak kurduğu ve petrol boru hatlarının geçtiği güzergâhın üzerinde bulunan Bondsteel Üssü gösterilmektedir. ABD'ye ait Bondsteel Üssü merkezi konumuyla AMBO, Güney Akım ve diğer boru hattı projelerinin yakınlarında yer almıştır. Bu sayede projelerin AB kontrolünden çıkarak büyük oranda ABD kontrolüne geçmesini sağlamıştır (Oğultürk 2014:116). Askeri üssün finansmanını sağlayan Halliburton petrol şirketi olağanüstü gelirler elde etmiştir (Özbucak 2008, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/uzaydan-gorunen-us-8600959>, 15 Nisan 2017 tarihinde erişildi).

1997-2001 yılları arasında Batı Avrupa'nın petrol ve gaz ihtiyacını büyük oranda karşılayacak üç büyük projeden biri olan Arnavutluk-Makedonya-Bulgaristan Boru Hattı Projesi (Burgas-Vlora Hattı-AMBO) hazırlanmıştır. Bu proje çerçevesinde NewYork merkezli AMBO şirketi, fizibilite maliyetlerinin 930 milyon dolarını DB, IMF ve Exim Bank aracılığıyla karşılamayı taahhüt etmiştir (Balkan Analysis 2004, <http://www.balkananalysis.com/blog/2004/12/29/ambo-trans-balkan-pipeline-agreement-finally-signed/>, 17 Ocak 2019'da erişildi). Projede yer alan diğer petrol şirketleri; *BP*, *Amoco-ARCO*, *Chevron* ve *Texaco* gibi şirketlerdir ve bu şirketlerin hepsi ya ABD desteklidir ya da ABD merkezli kuruluşlardır. Diğer yandan, projede yer alması beklenen *Elf* ve *TotalFina* gibi Fransız petrol şirketlerinin bölgeden uzak tutulması sağlanmıştır.

Bölgedeki boru hatları üzerinde ABD'nin temel belirleyici olduğunu gösteren bir başka örnek, Güney Akım Boru Hattı Projesi'nin arz fazlası gerekçesiyle iptal edilmesidir. Güney Akım Projesi'nde Rusya'nın *Gasprom*, Fransa'nın *EDF*, İtalya'nın *ENI* ve Sırbistan'ın *Naftna Industrija Srbije* ile *Srbijagas* şirketlerinin yer alması beklenmiştir. Ancak Batı Avrupa'da petrol ve gaz talebinin daralması ve projenin Avrupa talebinin %10'undan fazlasını Avrupa'ya aktaracak olması nedeniyle 2014 yılında proje iptal edilmiştir. Sonraki dönemlerde AB ülkeleri, projenin iptali sebebiyle karşılaşılan arz eksikliğini ortadan kaldırmak amacıyla çeşitli öneriler²⁴ sunmaya

---

²⁴ Bu önerilerden ilki, Hazar Denizi'nde çıkartılan kaynakların taşınabilmesi için Nabucco Boru Hattı'nın oluşturulmasıdır. İkinci öneri, Slovakya'nın Bulgaristan, Romanya ve Ukrayna'nın bağlanması ile

başlamışlardır (Enerji Enstitüsü, <https://enerjienstitusu.org/2014/12/03/guney-akim-neden-iptal-edildi/>, 14 Ocak 2019'da erişildi).

3.6. Referandum ve Yugoslavya'nın Dağılması

1990 yılında Yugoslavya'da uzun süredir var olan federe cumhuriyetler arasında Sırp merkezîyetçiliği ile "reformist" cumhuriyetler ayrımı derinleşmeye başlamıştır. Bu ayrım, aynı yılın Ocak ayında Milošević'in Sırbistan cumhurbaşkanı olarak seçilmesi ve 1974 Anayasası ile özerklik hakları genişletilen Kosova ve Voyvodina'yı özerk statüsünden çıkartarak Sırbistan bünyesine katmasıyla derinleşmiştir (Glenny 1999: 625). Sırbistan'ın özerklik statülerini kaldırması, Kosova ve Voyvodina'nın Sırbistan'ın yürütmeye çalıştığı ekonomik veya siyasi tüm düzenlemeleri sürekli veto etmelerinden kaynaklanmıştır. Hali hazırda ekonomik bunalımlar ve işçi grevleri ile uğraşan Sırbistan'ın, bu iki az gelişmiş bölgeye kaynak aktarmak konusunda da isteksiz olması bu karda etkili olmuştur.

1987-88 yıllarında özerk bölgelerin KB kadrolarından Arnavut, Sloven ve Hırvat politikacılar tasfiye edilerek yerlerine Sırp politikacılar yerleştirilmiştir. Kosova Komünist Birliği'nin (KKB) Sırp tarafından ele geçirilmesi sonucunda (Rogel 2004: 17), 17 Kasım 1988 tarihli Kosova ile Voyvodina'nın özerkliğine büyük ölçüde son veren ve bölgeleri Sırbistan bünyesine katan anayasa değişikliği, veto edilmeksizin onaylanmıştır (Bora 1991: 110-111). Onaylanan değişiklikler Sırbistan'a özerk bölgelerin güvenlik, adalet, finans ve sosyal planlamalarında doğrudan kontrol hakkı vermiştir (Jakupi 2017: 207). Bu anayasal değişiklikler Kosova'da büyük eylemlerin ve grevlerin yapılmasına neden olmuş ve Kosova'da olağanüstü hal ilan edilmiştir. JNA'nın Kosova'da meydana gelen ayaklanmaları sert bir şekilde bastırması sonucunda 90 kişi ölmüş ve KKB'den 5 bin Arnavut bürokrat tasfiye edilmiştir (Bora 1991: 111). Anayasal değişiklikler büyük çoğunluğu Sırp olan Kosova ve Voyvodina meclislerinde de onaylanmıştır (Jakupi 2017: 208).

---

dağıtım merkezi oluşturmaktır. Üçüncü öneri, Hırvatistan'da doğalgaz santrali kurularak Katar, Cezayir ve ABD'den gelen doğalgazın Avrupa'ya taşınması olmuştur. Son öneri, Trans-Adriyatik Boru Hattı Projesi (TAP) olmuştur. ABD bu dört öneriden üçüncüsüne destek vermiştir.

1989'da JNA'nın Kosova'ya düzenlediği harekât sebebiyle Slovenya; harekâtın, kendisinin sağladığı finansal kaynaklar vasıtasıyla gerçekleştirildiğini ancak Sırbistan tarafından onayının alınmadığını savunmuş ve harekâtı kınayarak Kosovalı Arnavutları destekleyeceğini açıklamıştır (Friedman 2004: 34;Glenny 1999: 625; Kenar 2005: 137). Sırlar ise buna tepki olarak 1990 yılında Slovenya ve Hırvatistan'dan yaptığı ithalata son vermiştir. Ardından Yugoslavya'nın birçok bölgesine yayılmış Sloven firmalarını kapatmış ve Hırvatların elinde bulunan mülklerin büyük çoğunluğunu devletleştirmiştir (Bora 1991: 113). Hırvatistan da 1991'de Sırp sanayisini besleyen Adria Boru Hattını kesmiştir. Sırların Slovenya ve Hırvatistan'a uyguladığı ekonomik yaptırımlar, bu ülkelerin Macaristan ve Orta Avrupa ile geliştirmiş oldukları ticari ve turizme dayalı yakın ilişkiler sebebiyle zayıf kalmıştır. Hatta bu iki bölgenin küresel sermaye ile bütünleşmesine katkı sağlamıştır (Woodward 2001: 345). Ancak Slovenya ve Hırvatistan'ın Sırbistan ile bağlarının kopması, Sırların deniz ile bağlantısının da kesilmesine neden olduğu için Sırp politikalarının Karadağ'a yönelmesine neden olmuştur (Woodward 2001: 341-342).

Uzun süredir devam eden çok yönlü bunalımların yansıması, Slovenlerin ve Hırvatların öncülüğünde 1990 yılının sonlarında gerçekleşen serbest seçimler olmuştur (Kut 2005: 48-49). 1990 yılı boyunca bağımsızlık amacıyla siyasi ve hukuki düzenlemeler yapan Slovenya, aynı yılın 23 Aralık tarihinde Yugoslavya'dan bağımsız olabilmek için referandum düzenlemiş ve halkın %88'i ayrılıma yönde oy kullanmıştır (Al Jazeera 2012, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-slovenya>, 06 Mayıs 2019'da erişildi). Lukic ve Lynch 1996, Aktaran: Kenar 2005: 139). Hırvatistan'da da 25 Temmuz 1990'da parlamenter demokrasiye dayalı üniter Hırvatistan yapılanması öngören anayasa kabul edilmiştir (Kenar 2005: 151). Slovenya ve Hırvatistan, 1989 yılından itibaren JNA'ya olan mali ve beşeri desteklerini keserek kendi ordularını oluşturmaya başlamış ve bir Sırp-Sloven/Hırvat çatışmasının beklenmesine neden olmuşlardır. Beklenildiği gibi referandum sonuçlarının açıklanmasıyla Sırbistan; Slovenya ve Hırvatistan'ın kendi askeri birliklerini dağıtmalarını ve JNA'ya yardım göndermelerini istemiştir. Sırp taleplerinin kabul edilmemesi halinde bu iki bölgeye askeri müdahalede bulunacağı konusunda sinyaller verilmiştir (Kenar 2005: 152). Sırp taleplerinin kabul görmemesiyle Yugoslavya'da savaş başlamıştır.

Slovenya’da Sırp nüfusun bulunmaması, AT’nin Slovenya’yı Sırlara karşı desteklemesi ve Sloven ordusunun JNA’dan daha donanımlı olması Slovenya’ya düzenlenen harekâtın kısa süreli ve başarısız olmasına neden olmuştur. Harekâtın ardından AT aracılığıyla Brioni Antlaşması imzalanmış ve JNA’nın Slovenya’dan çekilmesi ile Slovenya bağımsız olmuştur (Friedman 2004: 37; Kenar 2005: 140-141). Slovenya’nın aksine Hırvatistan, içinde Sırp nüfus bulundurmaktadır. Hırvatistan’da Sırlar, gerek polis gücünde ve gerekse de devlet kademelerinde önemli yer edinmişlerdir (Kenar 2005: 148). Sırbistan ve JNA’daki Hırvat güçleri silahsızlandırılırken, Hırvatistan’daki yerel Sırp milisleri Milosević tarafından silahlandırılmıştır (Kenar 2005: 152). Hırvatların JNA’ya kaynak aktarmayı kesmesiyle hem Krajina bölgesindeki Sırlar hem de Sırbistan’daki Sırlar bu durumu Hırvat saldırganlığı olarak kabul etmiştir. Bu nedenle Sırp-Hırvat Savaşı, Sırların Hırvatistan’ın *Krajina* bölgesinde özerk bölge oluşturmasının akabinde başlamıştır.

Krajina bölgesi Sırların yoğun olarak yaşadığı ve Sırlar için hem tarihi hem de stratejik önemi olan bir bölgedir. Krajina’da tarihsel süreçte Ustaşalar ile Sırlar savaşmış ve çok sayıda Sırp bu bölgede öldürülmüştür (Bora 1991: 166;Friedman 2004: 36). Ayrıca bu bölge, BH sınırında bir bölge olması nedeniyle Bosna’nın da içine katıldığı “Büyük Sırbistan” idealinin gerçekleştirilebilmesi için stratejik bir öneme sahip olmuştur. Krajina’nın hâkimiyetinin sağlanmasıyla Sırlar olası bir BH-Hırvatistan ittifakının önüne geçmeye çalışmıştır.

Şekil 3.3: Sırp-Hırvat çatışmalarının yoğunlaştığı Krajina bölgesi (Mayr, 2016)

Hırvat üstünlüğü ile sonuçlanan Krajina Savaşı sonucunda, Hırvatistan'ın Yugoslavya içerisindeki konumu ve antlaşmalar ile ilgili görüşmeler, AB'nin düzenlediği International Conference on Former Yugoslavia'da (Eski Yugoslavya Uluslararası Konferansı-ICFY) görüşülmüştür (Klemencic 1996, Aktaran: Kenar 2005: 153;Owen 1996, Aktaran: Kenar 2005: 153). ICFY'de Hırvatistan'ın daha fazla Yugoslavya bünyesinde kalamayacağı AB yetkilileri tarafından vurgulanmış, sınırların anlaşma yoluyla değiştirilmesi öngörülmüş ve güç kullanımı yasaklanmıştır (Klemencic 1996, Aktaran: Kenar 2005: 153; Owen 1996, Aktaran: Kenar 2005: 153). Kararlar doğrultusunda Hırvatistan da tıpkı Slovenya gibi AB desteğiyle bağımsızlığını kazanmıştır.

3.7. BH'nin Bağımsızlığı ve Dayton Antlaşması

3.7.1. BH'de Oluşan Gruplar ve Bağımsızlık Süreci

BH%39.2'lik Müslüman, %32.2'lik Sırp ve %18.4'lük orandaki Hırvat nüfusa sahip olmasından dolayı “minyatür Yugoslavya” ya da “küçük Yugoslavya” olarak tanımlanmış ve kimliklerin hiç biri BH'nin doğal ev sahibi sayılmamıştır (Bora 1991: 121). Slovenya ve Hırvatistan'a sanayi üretimi konusunda yaklaşan BH ekonomisi kendi içinde tıpkı nüfusundaki gibi eşitsiz gelişme göstermiştir (Bora 1991: 122). 1974 yılına kadar Müslümanların etnik grup olarak kabul edilmemesi, bölgedeki Sırp ve Hırvatların yönetici mevkilerinde öne çıkmalarına neden olmuştur. 1974 Anayasasında Müslümanlar etnik grup olarak kabul edilmiş, Müslüman Boşnaklar federe merkezden fon almaya başlamış ve yönetim kademelerinde yer almaya başlamışlardır. 1974 Anayasasıyla birlikte bölgedeki Sırp ve Hırvat etkisi sınırlanmıştır (Friedman 2004: 22-23). Daha sonraki yıllarda Müslüman burjuvazisinin ve teknokratların karıştığı büyük çaplı yolsuzluk olayları 1974 Anayasası'nın sorgulanmasına neden olmuştur (Rogel 2004: 28).

Müslüman bir ailenin yönetiminde olan gıda sanayi kompleksi olan Angromerc'te 1987'de meydana gelen büyük çapta yolsuzluk skandalı, Müslümanlara karşı olumsuz tepkilerin yükselmesine sebep olmuştur. Bir bankanın

Angromerctahvillerini paraya çevirmeye çalışırken tahvillerin karşılıksız olduğunun ortaya çıkması, bu tahvillere sahip 63 bankanın daha olması sebebiyle toplumda kapsamlı bir kriz paniğinin başlamasına neden olmuştur. Angromerc olayında, yaklaşık 500 milyon dolar, bazı kaynaklara göre 865 milyon dolar, yolsuzluk yapıldığı ortaya çıkmıştır (Bora 1991: 123; Sancaktar 2009: 306). Bu dönemde yapılan araştırmalar sonucunda, Angromerc'in mali açıklarının cumhuriyet yönetiminin karşılıksız para basarak bir bankanın Bihaçsubesiaracılığıyla kapatıldığı ortaya çıkmış ve yolsuzluk KB'den 92 teknokratın istifasıyla sonuçlanmıştır (Bora 1991: 124; Sancaktar 2009: 306). Angromerc skandalı sonucunda köklü ailelere mensup birçok üst düzey Müslüman teknokrat ya tutuklanmış ya da ihraç edilmiştir. Bu kadar geniş çaplı bir yolsuzluğun yürütülebilmiş olması özyönetim sisteminin de sorgulanmasına sebep olmuştur (Sancaktar 2009: 306-307).

Yugoslav ekonomisi bozulmaya ve siyasi tartışmalar artmaya başladığında Bosnalı Müslüman bürokratların Slovenya ve Hırvatistan'ın ayrılıkçı politikalarını desteklediklerini açıklaması bölgedeki Sırp-Boşnak anlaşmazlığının artmasına neden olmuştur. Izetbegović ve çevresinin bağımsızlık yanlısı görüşlerinin, ilerleyen dönemde bir Boşnak-Sırp çatışmasını tetikleyebileceğinden korkulmuştur. Bosnalı "Boşnak Müslümanları Örgütü"nü (BMÖ), Sırp Demokratik Birliği ile Yugoslav Federasyonu'nun birliğini savunan bir anlaşma imzalamasına, Izetbegović ve SDA tepki göstermiştir (Bora 1991: 216). 1990'lı yıllarda Sırp-Hırvat Savaşı henüz sürerken Izetbegović, Hırvatistan'ın Yugoslavya'dan ayrılması durumunda bağımsızlık ilan edeceklerini açıklamıştır (Bora 1991: 215). 1991 yılı itibariyle Bosnalı Sırp lideri Karadžić, BH içinde dört Sırp özerk bölgesi oluşturmuş, bu oluşumdan bir ay sonra özerk bölgeleri birleştirerek BH Sırp Cumhuriyeti'ni (*Republika Srpska*) kurmuş ve referandum düzenleyerek FRY'ye bağlılık ilan etmiştir (Friedman 2004: 43; Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 8).

1992 yılında BH; Müslümanların desteklediği SDA, Demokratska Stranka Srbije (Sırp Demokrat Partisi-DSS) ve Hrvatska Demokratska Zajednica (Hırvat Demokratik Birliği-HDZ) olmak üzere üç etnik-dinsel parti etrafında bölünmüştür (Anastasakis 2013: 101; Dalar 2008: 95). Üç grup arasında bulunan gerginliğin çatışmaya dönüşmesine neden olan gelişme ise BH'nin 29 Şubat 1992'de gerçekleştirmiş olduğu ve Sırp tarafından boykot edilen bağımsızlık referandumu sonuçlarının 1 Mart 1992'de açıklanması olmuştur. Sırp kesimin geniş çaplı boykotuna rağmen %64 katılım

oranının %63.68'inin bağımsızlık yönünde oy kullanması BH'de ilk Sırp-Boşnak çatışmasını başlatmıştır (Kut ve Soysal 1997: 16; Rogel 2004: 29). Savaş, planlı ve düzenli ordular tarafından çeşitli stratejiler uygulanarak değil, kaotik küçük gruplar tarafından yürütülmüştür. Çoğunlukla eski mahkûmların savaşmaları için saliverilmeleriyle ortaya taciz, tecavüz ve yağma üzerine kurulu bir savaş ortaya çıkmıştır (Woodward 2001: 342-343). Savaş henüz başlamadan Sırp ve Hırvatların BH'ye ambargo uygulamaları, Bosna ekonomisinin kısa sürede çökmesine sebep olmuş ve Bosna'nın silahlanmasını engellemiştir. Bununla birlikte, ABD-CIA tarafından desteklenen Profesyonel Askeri Kaynaklar Şirketi (Military Professional Resources Inc.-MPRI) gibi özel askeri şirketlerin vasıtasıyla ülkeye silah sokulduğu ve Suudi Arabistan ve Pakistan'ın mali desteğiyle ülkeye cihatçı militan grupların sokulduğu ve İran'dan füze temin edildiği de iddia edilmiştir (Elsasser 2015: 141). Hatta 1997 yılında ABD Kongresi'ndeki Cumhuriyetçi Parti Kongre'den geçirdiği bir karar tasarısıyla, Clinton yönetimini Bosna savaşı süresince İran'dan Bosna'ya getirilen silahlara göz yummakla suçlamıştır (White House Congress Report 1998, <https://www.congress.gov/congressional-report/105th-congress/house-report/804/1?s=1&r=51>, 06 Mayıs 2019'da erişildi).

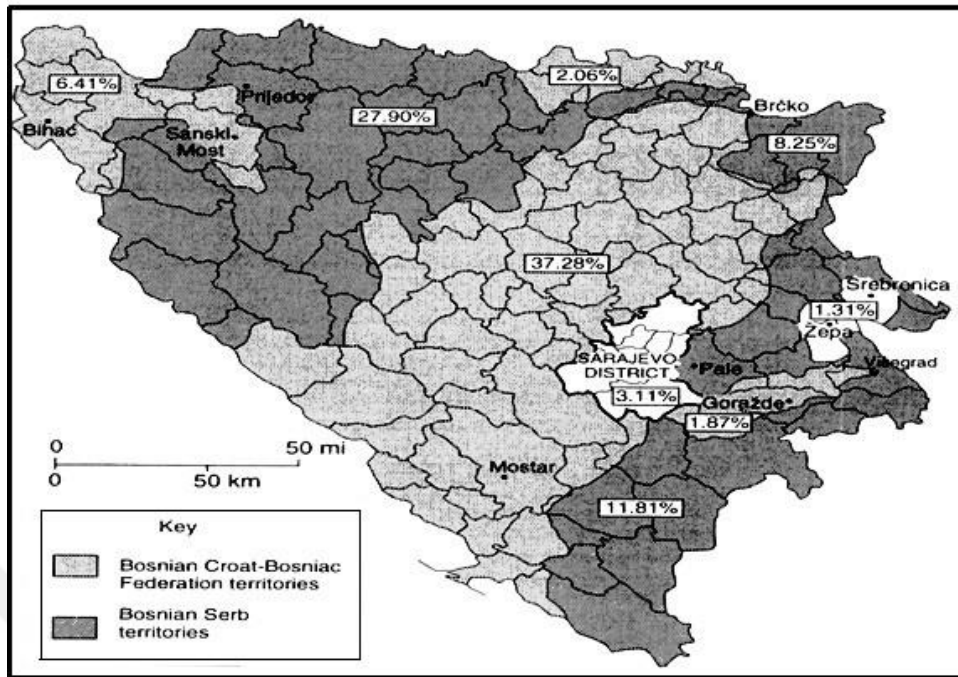
Nisan 1992'de AT ve ABD'nin BH'nin bağımsızlığını tanimasından, 1995 Kasım ayına kadar milliyetçi politikalar sebebiyle iç savaş devam etmiştir (Woodward 2001: 342-343) ve Sırp BH topraklarının %70'ini ele geçirmiştir (Dalar 2008: 95; Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 8). Savaş süresince taraflar ve ittifaklar sürekli değişmiştir. Savaş 1992-93 Müslüman-Hırvat koalisyonunun Sırp ile mücadele ettiği dönem, 1993-94 Müslüman-Hırvat ve bazı bölgelerde Müslüman-Müslüman mücadele dönemi ve 1995 Müslüman-Hırvat ve Müslüman-Hırvat-NATO koalisyonunun Sırp ile mücadele dönemi olarak üçe ayrılmıştır (Latif 2006, Aktaran: Dalar 2008: 96).

Batılı ülkeler ve uluslararası örgütler tarafından yakından izlenen çatışmaların Izzetbegović'in de talebiyle (Friedman 2004: 42) kısa yoldan, Yugoslavya içinde çözülmesi gerektiği savunulmuş ve bu bağlamda 17 Mart 1992 tarihinde sorunun çözümüne yönelik görüşme yapılmıştır. Görüşmede Izzetbegović, Karadžić ve Boban Saraybosna'da bir araya gelmiş ve görüşmenin sonunda BH'nin üç etnik bölgeden oluşan üniter bir devlet olması ön görülen ve Coutilhero Planı olarak da anılan bir bildiri imzalanmıştır. Lizbon'daki BH Konferansı sürerken çatışmaların şiddetlenmesi ile BH'ye dönen Izzetbegović, Lukavica'da Yugoslav Ordusu tarafından rehin alınmış ancak AT ve

United Nations Protection Force (BM Koruma Gücü-UNPROFOR) yetkililerinin girişimleriyle serbest bırakılmıştır. Hırvatistan ve Slovenya'nın ardından Makedonya ve BH'nin de ayrılmasıyla Karadağ ve Sırbistan'dan oluşan yeni FRY Izetbegović'i rehin alarak iç savaş olarak nitelendirdiği Bosna Savaşı'na müdahil olmuştur. Izetbegović'in Batı (özellikle ABD'nin Yugoslavya Büyükelçisi Warren Zimmerman) ile olan sıkı ilişkileri sebebiyle siyasal ve ekonomik ambargoya maruz kalan Sırbistan'dan, "BH'de yaşananlar devlet içerisindeki üç tarafın sorumluluğundadır." açıklaması gelmiştir (Kut ve Soysal 1997: 21).

Hukuki olarak devletlerin ayrılma hakkı 1963 Anayasası ve 1974 Anayasası'nın 245. maddesine dayandırılmıştır. Buna göre, Yugoslavya 14 halkın ortak devleti sayılmış ve gönüllü birleşme ile ayrılma hakkı hukuken verilmiştir (Kut 2005: 96-98; Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 225). Bu nedenle uluslararası kamuoyunda Yugoslavya'da meydana gelen çatışmalar Sırbistan'ın hukuksuz eylemleri sonucunda meydana gelen iç savaş olarak nitelendirilmiştir (Kut 2005: 49). ABD'nin, Irak'ın Kuveyt'i işgalini hukuksuz olarak nitelendirmek için Londra Konferansı'nda Yugoslav sınırlarının korunması konusunda görüş bildirmesi, FRY sınırlarını koruma amacı güttüğünü söyleyen Milošević'in eylemlerinin meşruiyet kazanmasına sebep olmuştur (Türkeş 1995: 480).

Şekil 3.4: Batı Temas Grubu Planı'na göre BH topraklarının son hali (Woodward, 1995b)

Savaş sırasında başlarda Sırp-Hırvat ittifakı, savaşın sonuna doğru Hırvat-Boşnak ittifakına dönüşmüştür. Değişen ittifakların yanı sıra diplomatik gelişmeler de Dayton Antlaşması'na yansımış ve "Devlet Krizi"nin temelini oluşturmuştur (Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 10). Diplomatik çevrelerce savaş esnasında görüşülen Vance-Owen Planı, Güvenli Bölgeler (*Safe Heavens*) Planı, Üç Bölgeli Barış Planı (*Owen-Stoltenberg Plan*) ve Batı Temas Grubu Planı gibi planlar sorunu çözmek ve savaşı bitirmekten ziyade BH topraklarının kimlik temelli bölgelere ayrılmasını öngören düzenlemeler sunmuştur. Batı Temas Grubu Planı'nın 1993 Hırvat-Boşnak ateşkesi üzerine oluşturduğu federasyon fikrine Sırp kesimin karşı çıkmasıyla şekil 3.3'de görüldüğü gibi BH %51'i Boşnak-Hırvat Federasyonu'na (şekilde açık renkli yerler), %49'u Republika Srpska'ya (şekilde koyu renkli yerler) kalacak biçimde şekillenmiştir.

3.7.2. Bosna'da Savaşın Sona Ermesi ve Dayton Barış Antlaşması

1995 yılına gelindiğinde BH'deki çatışmanın çözülebilmesi için ABD ve AB tarafından çalışma başlatılmıştır. Republika Srpska güçlerinin NATO'nun askeri

müdahalelerinin ardından dirençlerinin kırılması ve hali hazırda uygulanan ambargoların etkisini göstermesiyle taraflar arasında barış görüşmelerine başlanmıştır. 1 Kasım 1995 tarihi itibarıyla görüşmelere Müslüman Boşnaklar adına Alija İzzetbegović, Bosnalı Hırvatlar adına Franjo Tuđman ve Bosnalı Sırpolar adına Slobodan Milošević katılmış ve ABD'nin başkanlığında Dayton Barış Görüşmeleri başlamıştır. Savaşkan üç tarafın dışında Dayton Antlaşması'nı gözlemci sıfatıyla Richard Holbrooke da imzalamış ve Temas Grubu üyeleri de antlaşmayı desteklemiştir (Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 11). Dayton Barış Antlaşması'nın uygulanabilirliğini denetleyen danışmanlar vasıtasıyla BH'de yapılan düzenlemeler şekillenmiş, reformlara olan direnç ya da uluslararası yardımların gecikmesi gibi problemler Yüksek Temsilcilik Ofisi (Office for High Representative-YTO) aracılığıyla aşılmıştır (Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 18).

Dayton Antlaşması, savaşın sonlandırılması ve barışın tesis edilmesi anlamında başarılı sayılsa da; öngördüğü karmaşık devlet yapılanmasının, kimlikler arasındaki entegrasyonu sağlayacak mekanizmalar oluşturmaması ve kurulan düzenin istikrarının uluslararası gücün varlığına dayalı olarak yürütülebilmesi sebepleriyle yapısal olarak zayıf bir anlaşma olduğu söylenebilir (Anastasakis 2013: 105; Dalar 2008: 118). Her ne kadar Dayton Antlaşması BH'nin bütünlüğüne ve bağımsızlığına çokça vurgu yapsa da, pratikte BH egemenliğin halk tarafından kullanılmadığı, toprak bütünlüğünün uluslararası himaye olmadan muhafaza edilemediği ve bölünmenin hassas denge mekanizmaları tarafından engellenebildiği bir devlet olma durumunda kalmıştır (Dalar 2008: 99; Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 9-10). Antlaşmanın önerdiği siyasal otorite, otonom bir şekilde siyasal etkinlikte bulunabilecek güçten mahrumdur (Dalar 2008: 99).

Dayton Antlaşması'nın 4 yapısal zayıflığı bulunmaktadır (Dalar 2008: 106): Bunlardan ilki, antlaşmanın bölünmüşlüğü arttırması ve ikincisi, etnik ayrışmayı onaylamasıdır. Antlaşma ve antlaşmaya ekli anayasa, dini-etnik kimliklere dayalı ayrışmayı uluslararası anlamda teyit etmiş ve buna bağlı olarak zayıf kurumlar yaratmıştır. Anlaşma yönetim ve temsil mekanizmasını devlet-toplum ilişkisi açısından da bölmüştür (Chandler 2001: 378; Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 11). Merkezi yönetimdeki zayıflık ve kimliksel bölünmüşlük Bosna'da, Yugoslav sistemine benzeyen gevşek bir yapılanma meydana getirmiştir. Üçüncü zayıflık ise antlaşmanın daha çok askeri ve güvenlik konularını işlemiş olmasıdır. Anlaşmanın sivil barışa yönelik hedefleri oldukça azdır. Öngörülen yeniden yapılanma süreci, antlaşmanın temel

amacını oluşturmuş ve bu nedenle, antlaşmanın ana hedefi olan çatışmazlık, siyasi gelecek gibi konuları gölgelemiştir.

Bu yapılanma içinde siyasi ve idari tıkanıklık olması durumunda uluslararası siyasi ve hukuki yetkiler ile donatılan YTO'nun müdahil olması kararlaştırılmıştır (Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 11; Yürür 2008: 166). YTO'ya kullanabileceği Bonn Güçleri (Bonn Powers) adı verilen olağanüstü ek güçler de ilave edilmiştir (BBC World 1997, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/38418.stm>, 2 Temmuz 2018'de erişildi; Yürür 2008: 171-172). Görevlerinin kapsamı, kim tarafından seçildiği ve denetlendiği belli olmayan YTO, ülkenin siyasi hayatına doğrudan müdahil olabilmektedir (Chandler 2001: 371-372; Rüma 2007: 264-265; Yazıcı 2018: 100). YTO'nun BH'nin siyasi hayatında geniş yetkiler ve düzenlemeler ile konumunu güçlendirmesi hali hazırda zayıf olan siyasi kurumların daha fazla zayıflamasına neden olmuştur (Chandler 2001: 377; Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 16).

Uluslararası finans kuruluşlarının savaş sırasında önerdikleri politikalar savaş sonrası dönemde de değişmemiş, savaştan yeni çıkmış ve sisteme tam anlamıyla entegre olmamış BH'ninneoliberal yönelimli devlet ve toplum yapılanmasına geçiş için uygun olduğu görüşü savunulmuştur (Donais 2013: 193-195). Ekonomik yeniden yapılanmanın yerleşmesi ve barış süreçlerinin birleştiği tabanda ekonomik dönüşüm için barışın tesisi gerekli olmuştur (Donais 2002: 16). Bu bağlamda, savaş sırasında meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik bölünmüşlüğün ortadan kaldırılması gerekmiş ve bu amaçla yeniden yapılandırma evresinde ortak pazar yaratma fikri öncelikli sayılmıştır (Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 18-19). 1995 yılında Londra'da toplanan Barış Uygulama Konseyi'nin gündeminde, Bosna'da sermaye hareketlerini serbest bırakan açık piyasa ekonomisinin kurulması ve ekonominin yeniden inşası için gerekli yapılandırmaların yayılması hedefleri vardır (BM Peacemaker 1995, <https://peacemaker.un.org/bosnialondonconference95>, 3 Temmuz 2018'de erişildi).

Ticaret dengelerinin az gelişmiş ülkelerin aleyhinde seyrettiği bir dönemde bu ülkeler sürekli devalüasyonlar yaparak dış yardımlara bağlanmışlardır (Korum 1973: 145). 1982'ye kadar bu bölgelere borçlanma yoluyla yapılan yabancı sermaye ve kâr transferleri, 1986 yılından sonra tersine döndürüldüğü için 1980'lerin sonlarında gelişmiş ülkelerde meydana gelen kalkınmanın sebebi AGÜ'lerden aktarılan kaynaklar

olmuştur (Korum 1973: 144). Yeniden yapılandırmanın bu evresinde 1988'den itibaren kapitalist sistem ile bütünleşmeye hazır olan Müslüman Boşnaklar ve Bosnalı Hırvatlar ile merkezîyetçi yapılanmayı savunarak FRY ile bütünleşmeyi hedefleyen Sırp'ların aynı çatı altında en azından -gevşek bir yapılanmayla dahi olsa- siyasal birleşmesi amaçlanmıştır. BH için uygulanan yapılanma, Yugoslavya'nın 1974 Anayasası'yla sahip olduğu gibi konfederal özellik taşımış, devlet krizi yaratmış ve etnik-dinsel bölünmüşlüğü korumuştur. Bu bağlamda devlet krizinin ekonomi ile ilişkisi şu şekildedir (Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 18-19):

“BH’de Uluslararası finans kuruluşlarının liderliğinde ortaya konan ve IMF, Dünya Bankası ve uluslararası aktörlerin sağladığı yardımlarla desteklenen istikrarın sürmesi, özelleştirme ve liberalleşmeye odaklı reform çalışmalarının 4 ana ögesine bağlıdır: Para kurulu tarafından desteklenen sabit döviz kuru; bütçenin ağırlıklı olarak yeniden yapılanma için kullanılması, buna karşın iç piyasa borçlanmasından kaçınılması; yeniden yapılanmanın yurtdışından alınacak kredi ve hibelerle desteklenmesi ve yapısal reformların hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi”.

Yugoslavya'dan ayrılan federe cumhuriyetlerde uygulanan yeniden yapılandırma programları vasıtasıyla ucuz iş gücü, yeni pazar, borçların geri dönüşü konusunda teminat ve merkez kapitalist ülkelere artı değer akışı sağlanmıştır (Başkaya 2011: 178-182). 1970 yılı itibarıyla sayıları 7000 civarı olan çok uluslu şirketlerin sayısı 1992 yılında 37.000'e yükselmiş (Başkaya 2011: 179) ve bu şirketlerin çoğunluğu eski komünist devletlerde faaliyet göstermiştir. Örneğin, Hırvatistan'ın en büyük ilaç firması *PlivaPharma* ve Danimarka'daki iştiraki İzlandalı *Pharmaco* grubuna satılmıştır (Karagöz 2009: 17). Benzer şekilde BH'nin büyük çelik fabrikası *BH Steel*'in hisselerinin %50'si dünyanın ikinci büyük çelik üreticisi *LNM Holdings* tarafından satın alınmıştır. Kosova ise bünyesindeki problemlerin ve yapılandırma sürecinin devam etmesi nedeniyle kamu işletmelerini 99 yıllığına kiralamıştır (Karagöz 2009: 17).

Tablo 3.9:BH'nin savaş sonrası dış borç ve rezervleri (The Economist IntelligenceUnit, 1998)

A. Dış Borç		1995	1996	1997	
Toplam (\$ m)		3.784	4.506	4.076	
Borç Servisi (mal ihracatı & faktör dışı hizmetlerin %'si)		118	63	—	
B. Dış Rezervler (\$m)		1994	1995	1996	1997
Brüt uluslararası Rezervler		92	213	459	684
Aylık Mal İthalatları		1.2	2.4	2.9	3.7

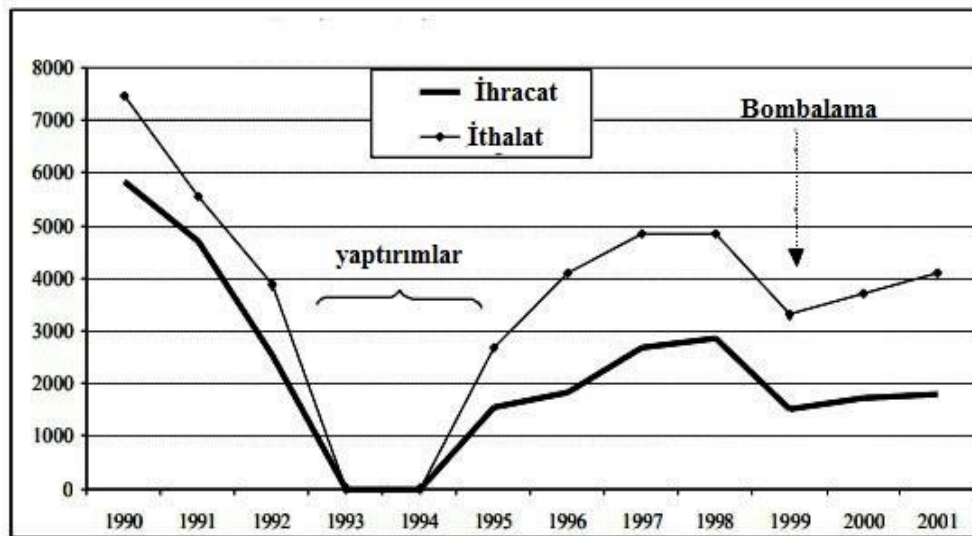
Neoliberal yapılanmanın gerçekleştirilmesiyle kaynaklar, kamusal harcamalar veya ekonomik kalkınma yerine borç ödemelerine aktarılmıştır. Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte borçlar IMF tarafından bağımsız cumhuriyetler arasında paylaştırılmıştır. Buna göre IMF'nin belirlemiş olduğu varlık ve yükümlülükler şu şekildedir: BH%13.2, Hırvatistan %28.5, Makedonya %5.4, Slovenya %16.4 ve FRY (Sırbistan-Karadağ) %36.5 (Binder 1992, <https://www.nytimes.com/1992/12/16/business/imf-splits-yugoslav-debts-among-successor-republics.html>, 14 Mayıs 2018'de erişildi).

1984-1990 döneminde çevre ülkelere merkez ülkelere 715 milyar dolar net kaynak aktarımı (borç-faiz) yapılmasına rağmen çevre ülkelerin borçluluğu azalmak yerine daha fazla artmıştır (Sancaktar 2009: 215). 1995-2000 döneminde BH bütçesinin %70'lik kısmı ve 2000 sonrası dönem bütçesinin %50'lik kısmı borçların ödenmesine ayrılırken (Türkeş, Rüma ve Akşit 2012: 21-22) dış yardımların yalnızca %10'u üretimin canlandırılması için kullanılmıştır (The Economist Intelligence Unit 2000: 22). Tablo 3.9'un A kısmında görüldüğü üzere ödemelere rağmen 1995-97 döneminde BH dış borcu artış gösterirken B kısmında 1994'te 92 milyon dolar olan brüt uluslararası rezerv 1997'de 684 milyon dolara çıkmıştır.

3.8. Kosova Meselesi ve 21. Yüzyılda Yugoslavya Coğrafyası

Kosova'da siyasal ve sosyal problemler ekonomik krizlerin meydana getirdiği ekonomik problemler sonucunda ortaya çıkmış (Glenny 1999: 625), sorunlar yerleşmiş olan kimliksel hareketlenmelerin giderek radikalleşmesine neden olurken, milliyetçiliğin doğası gereği dışlama pratiklerini daha keskin bir şekilde beraberinde taşımıştır (Ağır 2014: 461). 1980 sonrası dönemde Sırbistan'ın aksine anti-merkeziyetçi politikalara eğilimi olan Kosovalı Arnavutlar, Dayton Antlaşması'nın kendileri için de bir çözümlerini düşünmüşlerdir (Ağır 2014: 462; Kadriaj 2008: 30). Aksi durum söz konusu olunca Dayton Antlaşması'nda öngörölen enik-dinsel temelli bölünmelerin Batı tarafından meşru görölebileceği, bunun için kuvvet kullanımına başvurulması gerektiği düşünçesi güçlenmiştir (Ağır 2014: 463). Aynı zamanda Kosovalı Arnavutlar silaha her başvurduklarında istediklerini alabileceklerini düşünmüşlerdir (Dilek 2007: 8).

1999 yılında Rugova'nın başlattığı pasif direniş etkisiz kalınca 1990'ların başında Inter-Services Intelligence(Pakistan İstihbarat Örgütü-ISI) ve Taliban İslami Devleti tarafından desteklenen Bosna Müslim Ordusu (BMO) gibi UÇK, "Altın Hilal" uyuşturucu ticaretinden elde edilen finansman ile ABD tarafından desteklenerek (Chossudovsky 2010: 71; Cilluffo 2000: 69) silahlı mücadeleye başlamıştır (Kadriaj 2008: 31-32). 1998-1999 yıllarında Ortadoğu ve Orta Asya'dan UÇK'ya katılmak üzere paralı mücahitler bölgeye getirilmiş (Chossudovsky 2010: 87) ve UÇK 1999 yılı itibariyle Güney Sırbistan ve Makedonya'ya yayılmıştır (Chossudovsky 2010: 92). Amerikan politikacıların FRY'ye önerisi şu olmuştur: Kosova'ya NATO askerlerinin konuşlandırılması ve takibindeki üç yıl içerisinde Kosova'nın bağımsızlığının sağlanması. Bu şartların FRY tarafından reddedilmesiyle NATO, BM kararı olmadan FRY'ye karşı müdahale düzenlemiştir (Bozbora 2008: 149; Uzgel 2010: 509). Grafik 3.5'te de göröldüğu üzere, 1994 yılı sonrasında yükselişe geçen Sırp dış ticareti, 1999 NATO bombardımanıyla birlikte ithalatta beş bin seviyesinden üç bine, ihracatta ise üç bin seviyesinden bine düşmüştür.

Grafik 3.5: Sırbistan'ın dış ticareti, 1990-2001 (Jovičić, Zdravković ve Dragutinović, 2001)

Not: Ürün bazında

Grafik 3.5'te görüldüğü üzere gelişmiş cumhuriyetlerin merkeze kaynak akışını kesmesi ve akabinde Yugoslavya'nın dağılmaya başlaması Sırbistan'ın dış ticaretinin gerilemeye başlamasına neden olmuştur. 1993-94 arasında BH ile olan savaş sebebiyle ambargoya maruz kaldığı için Sırbistan ticareti durmuş, 1995 itibariyle ticarete yeniden canlanma gözükmiştir. 1990-95 döneminde dış ticarete bir azalma görülse de dengeli olan ithalat-ihracat oranları arasındaki fark 1996 yılı itibariyle meydana gelen Asya Krizi sonucunda giderek açılmıştır. Dayton Barış Antlaşması'ndan sonra BH, Slovenya ve Hırvatistan ile giriştiği savaşlarda yenilgiye uğrayan Sırbistan daha fazla hırpalanmadan sisteme entegre edilmek istenmiş, bu nedenle Kosova Sorunu sonraya bırakılmıştır (Özdağ ve Önal 2017: 562).

2000'li yıllara gelindiğinde, Sırbistan'da Milošević hükümetinin halk hareketiyle düşmesi Sırbistan'ın Batı ile ilişkilerini güçlendirmiş ve Avrupa-Atlantik kurumlarıyla bütünleşme süreci başlamıştır. Milošević hükümetinin devrilmesi Doğu Avrupa'daki "renkli devrimler" çerçevesinde meydana gelmiştir. NATO müdahalesinin de yardımıyla "kötü yönetim" olarak kabul edilen Milosević hükümetine karşı halk, yabancı destekli medya ve STK'ların yönlendirilmesiyle sokağa çıkmaya ve hükümeti protesto etmeye

başlamıştır. Halkın sokağa çıkmaya ve protestoların şiddetlenmeye başladığı dönemde Milosević hükümetine alternatif olarak yabancı fonlar, medya ve STK'larca (özellikle George Soros'un kurduğu Açık Toplum Vakfı) ile desteklenmiş, aşırı sağ görüşlü muhalif lider Vojislav Koštunica²⁵ ortaya çıkmıştır (Bozkurt 2006: 128-129). Koštunica, sistem karşıtı ideolojiye sahipmiş gibi gözükmekle problemlerin sorumluları olarak eski hükümetleri ve göçmenleri göstermiş (Yaşlı 2018, <https://mkirci.blogspot.com/2018/12/geziyi-soros-mu-yapt-i-ii-iii-fatih.html>, 11 Ocak 2019 daerişildi) ve demokratlar ile milliyetçi gruplardan destek bulmuştur. Koštunica sistem karşıtı söylemler kullanmış olsa da, aslında sistemin gerekleri olan pazarın genişletilmesi, serbest piyasa ekonomisinin yaygınlaştırılması, tekelci sermayenin birikiminin yoğunlaştırılması ve dolaşımının hızlanması gibi amaçları olmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda sermayenin dolaşımını engelleyen hukuk sisteminin ve devlet kurumlarının yeniden revize edilmesini sağlamaya çalışmıştır (Sancar 2010, <https://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/37-sayi-215/315-bir-amerikan-mudahalesi-qrenkli-devrimlerq>, 12 ocak 2019da erişildi). Sırbistan'ın Batı ile ilişkileri, Kosova'nın Batı desteğiyle birlikte bağımsızlık süreci yönünde karar alması sonucunda durdurulmasına kadar devam etmiştir (Türbedar 2008: 27).

Sırbistan'a yapılan müdahalenin ardından Kosova'da ise BH'de kurulan yapıya benzer yapılanmalar meydana gelmiştir. İlk olarak, Kosova'ya bünyesinde NATO askerlerinin de bulunduğu Kosovo Force (Kosova Gücü-KFOR) adında barış gücü konuşlandırılmış ve ardından United Nations Interim Administration Mission in Kosovo(BM Kosova Görev Gücü-UNMIK) idaresindeki sivil yönetim ülke idaresine getirilmiştir (Adıyaman 2011, <http://www.bilgesam.org/incele/145/-kosova%E2%80%99nin-bagimsizlik-sureci-ve-ab-ile-iliskileri/#.W1Gr2tIzYdU>, 20 Temmuz 2018'de erişildi; Demirtaş-Coşkun 2010: 66). Ardından, UNMIK bünyesinde çalışacak olan The European Union Rule of Law Mission in Kosovo (AB Kosova Misyonu-EULEX) görevlendirilmiştir (Türbedar 2008: 25). Kosova, müdahale vasıtasıyla uluslararası toplum tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Anastasakis 2013: 104; Demirtaş-Coşkun 2010: 66).

---

²⁵VojislavKoštunicaTito'nun komünist yönetimine yapmış olduğu eleştirilerden dolayı 1974 yılında işsiz kalmıştır. Milosević'in yerine Sırp Komünist Partisi'nin (SKP) yönetimine geçmiş olsa da Komünizm ve KP ile bağlantısı olmadığını vurgulamıştır.

1999'da NATO müdahalesiyle FRY içerisinde paralel bir devlet oluşturan Kosovalı Arnavutlar 2008 yılı itibariyle bağımsızlık ilan etmiştir. Dönemin Kosova Devlet Başkanı Haşim Taçi'nin 100 ülkenin tanınması yönündeki hedefi Kosova'nın uluslararası alanda tanınması için yeterli görülse de Rusya ve Çin'in Kosova'yı tanımayı reddeden tutumu Kosova'nın BM'ye kabulünü engellemiş olduğu için Kosova'nın bağımsızlığı uluslararası alanda zedelenmiştir (Türbedar 2008: 25). 2008 yılından itibaren 2012 yılına kadar Batılı ülkelerin gözetiminde bulunmak kaydıyla Kosova'da "Gözetimli bağımsızlık" gerçekleştirilmiştir.

IV. BÖLÜM

4. SONUÇ

1991-1995 yıllarında Yugoslavya'da meydana gelen savaş üzerine yapılan akademik çalışmaların önemli bir kısmı, savaşın temel sebebini halkların birbirine olan tarihi etnik nefretleri bağlamında açıklamaya çalışmışlardır. Bu tez çalışmasında ise Yugoslav Birliği'ni oluşturan halkların tarihi kimliksel duyarlılıklara sahip oldukları kabul edilirken, 1990'lı yıllarda yaşanan çatışmaların temel sebepleri, değişen üretim ilişkileri, neoliberal birikim modelinin toplumsal düzende yarattığı yıkıcı etkiler ve uluslararası siyasi ve iktisadi koşullarda yaşanan büyük değişiklikler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmada bir taraftan Yugoslavya'daki milliyetçi hareketlenmelerin tarihsel kökleri incelenirken diğer taraftan 1980'lerden itibaren cumhuriyetlerde yoğunlaşan milliyetçi hareketlerin kapitalist üretim modeline, sınıfsal mücadelelerin değişen dinamiklerine ve tüm bu değişimlere içkin olarak dönüşen devlet yapısına bağlı olarak nasıl yükseldiği analiz edilmiştir.

Uluslararası ilişkiler tarihi boyunca toplumsal, siyasi ve ekonomik ilişkilerin işlevsel bir sonucu ve dönüştürücü aktörü olarak öne çıkan devlet, kapitalist birikim modelinin hâkim ekonomik sisteme dönüşmesi ile birlikte ulus-devlet yapısına dönüşmüştür. Kapitalist birikim sisteminde metalaşmış emek üzerinden artı-değerin çekilmesi ve emek-sermaye çelişkisinin kontrol altında tutulması esastır. Buna ek olarak, kapitalizm sürekli genişleyen bir ölçekte ve çeşitlilikte sermaye birikimi yapmak ve kâr elde etmek amacı ile hareket eden bir birikim modelidir. Kapitalist birikim modelinin nesnel ihtiyaçları doğrultusunda sermayeye yeni birikim alanları açmak, mekânsal genişleme (pazar) gerçekleştirmek, emeği disipline etmek, mülkiyet rejimini

güvence altına almak ve iktidar aygıtları aracılığıyla modelin devamını sağlayacak hukuki, siyasi ve toplumsal koşulları sürekli kılmak (zor ve rıza) kapitalist devletin temel görevleri arasındadır.

Kapitalist üretim biçimi emek-sermaye ile aşırı sermaye birikimi-kar oranlarının düşme eğilimi ve tekelleşme gibi yapısal çelişkilere sahiptir ve bu çelişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkan yapısal krizlerin yönetilebilmesi için yeni birikim stratejileri (neoliberalizm) ve yönetim mekanizmalarının (Washington Konsensusu) devlet eliyle yürürlüğe sokulması şarttır. Sürekli olarak kriz üreten yapıyla kapitalist üretim modelini kriz öncesi bölüşüm politikaları ile yönetmek çoğunlukla mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla, yapısal krizler sadece iktisadi bir kriz değil aynı zamanda siyasi ve toplumsal krizleri beraberinde getirmektedir. Krizin maliyetini karşılamak ve sermaye lehine yeni bir birikim stratejisine geçerken emekçi sınıfların hak kayıplarına karşı güçlü bir direniş göstermelerini engellemek amacıyla, devletin ideoloji ve zora dayalı denetim mekanizmalarını öne çıkartması önem kazanmaktadır. Jacopo Ponticelli ve Hans-Joachim Voth'un yapmış oldukları çalışmadan çıkan sonuçlara göre, devletlerin Gayri Safi Milli Hâsıla'nın %1'i ölçeğinde kamu harcamalarında kesinti yapmaları halinde toplumsal kargaşa olayları (ayaklanmalar, protesto hareketleri, genel grevler) en az iki adet artmakta ve bu kesintinin %3 eşiğini aşması halinde eylemlerin sayısı olağanüstü şekilde yükselmektedir (Ponticelli ve Voth 2011: 2-3). Öte yandan, baskıcı bir ülke yönetiminin varlığı halinde o ülkede toplumsal birlik-bilinç düzeyi de düşük kalmakta ve toplumsal eylemlilik hali neredeyse sıfırlanmaktadır (Ponticelli ve Voth 2011: 2-3).

Devletin hem toplumsal rızayı tesis etmek hem de zora dayalı denetim stratejilerini yürütmek adına ideolojik araçlara başvurması, sistematik kriz üreten kapitalizmin hâkim üretim modeli olduğu 20. yüzyılda genel bir eğilim halini almıştır. SimonClarke, ideolojiyi görece tutarlı bir söylem yaratarak gerçek çelişkileri saklamak ve bireyleri yapıyı destekleyecek faaliyetler içine sokmak olarak tanımlamaktadır (Clarke 1977: 13). Bu tanımdan hareketle, milliyetçiliğin hem rızayı hem zoru aynı potada eritebilen ve aynı zamandadevlete olağanüstü yetkilerle yeni bir alt ve üst yapısal düzen inşa etme hakkı veren etkili bir ideoloji olduğu rahatça söylenebilir. Kapitalizmin yeni mekân arayışlarına, yayılcılığına ve tekeli rekabetine paralel şekilde artan devletler arası çatışmalar ve savaşlar da milliyetçilik üzerinden

halkı gönüllü desteğini (tehdit algısının da tetikleyici olduğu) sağlayabilmiştir. Özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren burjuva sınıfı, kapitalizmin aşırı birikim ve tekelciliğe dayalı olarak yapısal bir kriz içinde olduğu ve sınıfsal karakterli devrim olasılıklarının gündeme geldiği aşamada milliyetçilik ideolojisini öne çıkartmaya başlamış ve kendi dar çıkarlarını ulusal çıkar olarak sunmayı bu şekilde başarabilmişlerdir. Bu dönemde, kapitalist sistemin örgütlediği sınıflı ulus-devlet yapısına karşılık sınıflı toplumsal yapının eleştirisini yapan ve kolektif yaşam vurgusu yapan komünist ve sosyalist örgütlenmeler milliyetçilik ideolojisi vasıtasıyla baskılanmaya çalışılmıştır. Üstelik milliyetçilik kendisine ait nitelikler dışında iktidarın diğer ideolojik araçlarına da eklenenebilme, değişen ihtiyaçlara göre dozu ayarlanabilmekte ve sınıfsal bilinçlenme ve örgütlenme seçeneklerini kutuplaştırma üzerinden rahatça bölebilmektedir. Bu özellikleri sebebiyle milliyetçilik, kapitalist ulus-devletin vazgeçilmez ideolojisidir ve milliyetçiliği incelemek için öncelikle kapitalizmi incelemek şarttır.

Nesnel uluslararası koşullar açısından 1946-1974 arası dönem kapitalizmin henüz yapısal çelişkilerinin ortaya çıkmadığı ve iki kutuplu dünya düzeninin sıcak çatışmaları görece sınırladığı bir dönemdir. Diğer birçok AGÜ gibi Yugoslavya da bu dönemde, ucuz petrol ve kolay kredi imkânları ile sanayileşmesini ve kalkınmasını gerçekleştiren bir ülke konumundadır. Bununla birlikte, özellikle 1970'lerin ikinci yarısından itibaren finansal sistemi de kontrol altında tutan Bretton Woods sisteminin tasfiye olmuş ve kapitalizmin yapısal çelişkilerinin mevcut birikim modeli ile devam ettiremeyeceği bir döneme girilmiştir. Petrol fiyatlarının ciddi şekilde yükseldiği ve ucuz dış kredi imkânlarının çevre ülkeler için kapanmaya başladığı bu dönemde, AGÜ'ler ciddi ölçekte büyüyen dış açıklarını halen kolay elde edilebilen dış kredilerle finanse etmeye çalışmış fakat 1979 yılında FED'in faizleri dramatik şekilde yükseltmesiyle (Volcker Şoku) ağır borç krizlerine girmişlerdir.

Bağlantısızlık hareketinin bir parçası olan ve *suigeneris* özyönetim modeline sahip olan Yugoslavya, 1960'ların başından itibaren kendi modelinin iç çelişkilerine bağlı olarak iktisadi ve siyasi sorunlar yaşamaktadır. Bu dönemde Yugoslavya'da sanayi üretimi durgunlaşmaya, fiyatlar yükselmeye, borçlanma artmaya ve ticaretaçığı yükselmeye başlamıştır ve bu durum 1970'li yıllarda Yugoslavya'nın merkezîyetçi yönetime dayalı üstyapısında da önemli değişiklikler getirmiştir. Hırvat Baharı gibi

toplumsal eylemlerin arttığı bu dönemde, 1974 Anayasa'sı onaylanmış ve federe cumhuriyetlerin anayasal hakları daha fazla genişletilerek federatif yapıdan konfederatif bir siyasi düzene geçilmiştir. Aynı dönemde artan liberalleşme eğilimleri özyönetim sisteminin kuruluş amaçlarını da aşındırmaya başlamıştır. 1970'lerin ikinci yarısından itibaren diğer AGÜ'ler gibi borçlanma üzerinden sanayileşmesini devam ettirmeye çalışan Yugoslavya, Volcker Şoku sonrasında ciddi bir borç krizine girmiştir. İşsizliğin 800 bine ve enflasyon oranının %30'a yükseldiği 1980 yılında Yugoslavya'nın birleştirici sembollerinden kabul edilen Tito'nun da ölmesi ve devlet başkanlığının federe cumhuriyetler arasında paylaşılması siyasi rekabetin açığa çıkmasına neden olmuştur. Ekonomik krizin ağırlaştığı ve toplumsal huzursuzlukların giderek arttığı bu dönemde hem cumhuriyetlerin içlerinde hem de cumhuriyetler arasında milliyetçi söylemler siyasi malzeme olarak kullanılmaya başlamıştır. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren IMF-DB gibi kuruluşların da baskısıyla hızlanan neoliberal birikim modeline geçiş, Yugoslavya'nın örgütlü ve sınıf bilinci yüksek emek sınıfının direnişine takılmıştır. Mevcut sınıfsal dengeler içinde uygulanması mümkün olmayan neoliberal "yapısal reformlar"ın ancak olağanüstü koşullar ve ayrıştırıcı milliyetçi propaganda ile yapılabileceği bir dönem Yugoslavya'da başlamıştır.

AnteMarković başbakan olarak seçilmesinin ardından, özyönetim sistemine ve özyönetim sistemi ile birlikte eşit bölgesel kalkınma hedeflerine son vermiştir. Ülkenin en gelişmiş iki ülkesi Slovenya ve Hırvatistan ile en gelişmemiş bölgeleri olan Kosova, BH ve Makedonya arasındaki ekonomik farklılık bu dönemde 5 kata ulaşmıştır. Serbest piyasa ekonomisine geçişte uygulanan ücretlerin dondurulması, fiyatların serbestleştirilmesi, kamu hizmetlerinin (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ulaşım gibi) önemli bölümünün piyasa ilişkilerine bırakılması, planlı ekonomi yönetiminden vazgeçilmesi, sendikaların dağıtılması, bürokratik özerkliğin kaldırılması ve sermaye giriş-çıkışlarının kolaylaştırılması gibi neoliberal bir programın kısmen hayata geçirilmesi, Yugoslavya çapında işsizliğin dramatik şekilde artmasına neden olmuştur. 1986 yılında, yasaklanmasına rağmen ülkede 851 grev meydana gelmiş ve bu rakam 1988 yılında 2 bine ulaşmıştır. Bu yıllarda, Yugoslavya'da refah seviyesinde Kosova ve Makedonya'dan sonra oransal olarak en büyük düşüşü Sırp lar yaşamıştır ve Yugoslavya'da 1987 yılından sonra meydana gelen protesto ve ayaklanmalar da en çok Sırbistan'da gerçekleşmiştir. Örneğin Yugoslav tarihinin en büyük grevi, 1991 yılında

Sırbistan'da 700 bin tekstil, deri ve metalürji işçisinin katıldığı grev olmuştur. 1980'lerin ikinci yarısı cumhuriyetlerde sağ milliyetçi partiler ve liderler giderek ayrılıkçı milliyetçi söylemlerin dozunu yükseltmişlerdir.

Özellikle Sırbistan'da protesto ve grevlerin rekor seviyelere ulaştığı 1985-91 döneminde, "Büyük Sırbistan" temalı milliyetçi söylemler ve bu ideali temel alan akademik çalışmalar artmıştır. 1986 yılında Sırp Bilimler Akademisi Sırp'ların düşmanlarını tanımlayan bir *Memorandum* (Muhtıra) yayınlamış, aynı yıl 1970'lerde yayımlanan ve *Mavi Kitap* adlı Kosova ve Voyvodina'nın özerklik statüsünü eleştiren rapor SKB tarafından sahiplenilmiştir. Benzer şekilde Hırvatistan'da da milliyetçi hareketlenmeler artmış, Hırvatistan'daki Tito Meydanı'nın ismi ve bayrağındaki semboller, Sırp milliyetçiliğini tetikleyecek şekilde değiştirilmiştir. Yugoslav toplumunun milliyetçilik ile bölünmesi, neoliberal dönüşüme karşı sınıfsal direncin kırılmasına neden olmuştur (Friedman 2004: 31).

Yugoslavya'nın dağılma sürecine girdiği başladığı ilk zamanlardan itibaren merkeziyetçilikten uzaklaşmaya en fazla tepki gösteren federe cumhuriyetler Sırbistan ve Karadağ olmuştur. Sırbistan, merkeziyetçi dönem boyunca ülkenin idari ve askeri faaliyetlerinin merkezi konumunda olmuş ve 1970'li yıllardan itibaren yoğun şekilde alınan dış kredilerin muhatabı olduğu için alınan borçları tek başına ödemek istememiş ve Yugoslavya'nın bir arada tutulması konusunda ısrarcı olmuştur. 1991 yılında federe cumhuriyetlerin meclislerinden bağımsızlık yönünde karar çıkarmaları Sırp müdahalesini beraberinde getirmiştir. Slovenya ve Hırvatistan'ın 1989 yılı itibariyle kendi ordularını ve ekonomik sistemlerini oluşturmuş olmaları, turizm, sanayi ve hizmet sektörlerinde gelişmiş olmaları ve Avrupalı devletlerden destek almaları Yugoslavya'nın bütünlüğünün bozulmasına karşı çıkan Sırbistan ile başlayan savaşta daha hızlı bir başarı elde etmelerini sağlamıştır. Bosna-Hersek ve Kosova'daki çatışmalar ise bu bölgedeki demografik yapının çeşitli olması, görece daha az gelişmiş olmaları ve küresel güçlerin aldıkları kararlardan kaynaklı olarak uzun sürmüştür. Savaşın sonunda Bosna-Hersek'te yeni siyasal krizlere meyilli, karmaşık ancak neoliberal politikaların ve uluslararası güçlerin beklentisini karşılayan gevşek yapılı bir siyasi sistem kurulmuştur. Sırbistan ile birlikte yeni bir Yugoslavya (FRY) federasyonu oluşturan Kosova ve Karadağ ise bağımsızlıklarını 2000'li yıllarda ilan edebilmişlerdir.

Sonuç olarak, 1980’li yılların ortasında Yugoslavya’da toplumsal yapıları bir arada tutan siyasi gelenekler, özyönetim modeline dayalı sınıfsal uzlaşma ve eşitlikçi bölüşüm politikaları, kolektif yaşama arzusunu vurgulayan sosyalizm, güçlü ve sevilen bir lider gibi birleştirici iç unsurlar ve Atlantik cephesi ülkelerinden ve uluslararası sermayenin baskıcı kurumlarından gelebilecek ekonomik ve ekonomi dışı zor yöntemlerine karşı Blok sisteminin kısmen koruyucu olması gibi dış destekler artık ortadan kalkmıştır. 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren, Yugoslavya’nın diğer bölgelerinin kaynaklarından yararlanarak eşitsiz şekilde gelişmiş olan Slovenya ve Hırvatistan, elde etmiş oldukları refahlarından pay vermek istemedikleri için ayrılıkçı politikalarının şiddetini arttırırken, başta Sırbistan olmak üzere diğer cumhuriyetlerde de sınıfsal mücadeleye dayalı toplumsal eylemler yükselişe geçmiştir. Bu ortamda milliyetçi ideoloji etkili bir toplumsal düzenleme aracı olarak ortaya çıkmış ve somut bir sorumlu ve basit bir çözüm arayan halkların desteğini kazanmakta önemli bir kaldıraç görevi görmüştür. Milliyetçilik kontrol edilebilir bir toplumsal düzenleme aracı olduğunu Dayton Anlaşması sonrasında kurulan federatif yapının, uluslararası kapitalist düzene ve Batı’nın bölgedeki çıkarlarına karşı neredeyse hiçbir tehdit yaratmayarak 25 yıldır görece bir istikrar içinde varlığını sürdürüyor olmasıyla göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Abazi, Burhan (2007). *Yugoslavya Siyasal Sisteminin Çöküşü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Achcar, Gilbert (2009). “Günümüzde Din ve Siyaset: Marksist Bir Bakış”. Çev. T. Öncel. *Küresel Parlama Noktaları*. Ed. L. Panitch ve C. Leys. İstanbul: Yordam Kitap.67-85.
- Acun, Fatma (2002). “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemin ve Uygulaması”. *Türkler Ansiklopedisi*. IX. Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 899-908.
- Adamović, S. Ljubiša, Lampe, R. John ve Prickett, O. Russell (1990). *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*. London: Duke University Press.
- Adda, Jacques (2002). *Ekonominin Küreselleşmesi*. Çev. S. İnci. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adıyaman, Şeyma (2011). “Kosova’nın Bağımsızlık süreci ve AB İlişkileri”, (<http://www.bilgesam.org/incele/145/-kosova%E2%80%99nin-bagimsizlik-sureci-ve-ab-ile-iliskileri/#.W1Gr2tIzYdU>, 20 Temmuz 2018’de erişildi).
- Afyoncu, Erhan (2013). “Osmanlı İdaresinde Sırbistan”. *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 345-353.
- Ağır, B. Sarper (2014). “Güvenlik ve Göç Kavşağında Kosova Sorunu”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 3(69): 455-479.

- Ahmad, Aijaz (2009). “İslam, İslamcılıklar ve Batı”. Çev. T. Öncel. *Küresel Parlama Noktaları*. Ed. L. Panitch ve C. Leys. İstanbul Yordam Kitap. 15-50.
- Akçay, Ümit ve Türkay, Mehmet (2006). “Neoliberalizm’den Kalkınmacı Yaklaşım: Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine”. *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar*. Ed. B. Ülman ve İ. Akça. Ankara: Bağlam Yayıncılık. 49-65.
- Aktan, C. Can (1988). “Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 52: 69-78.
- Aktoprak, Elçin (2010). *Devletler ve Ulusları: Batı Avrupa’da Milliyetçilik ve Ulusal Azınlık Sorunları*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Aktürk, Şener (2006). “Etnik Kategori ve Milliyetçilik”. *Doğu Batı Dergisi* 38(9): 23-53.
- Aldemir, Şansel ve Özpınar, Ömer (2004). “Kapitalizm, Yoksulluk ve Sosyal Dışlama”. *Amme İdaresi Dergisi* 2(37): 1-11.
- Al Jazeera (2012). “Ülke Profili: Slovenya”, (<http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-slovenya>, 06 Mayıs 2019’da erişildi).
- Altvater, Elmar (2009). “Neoliberalizmin Kökenleri”. Çev. T. Öncel. *Küresel Parlama Noktaları*. Ed. L. Panitch ve C. Leys. İstanbul: Yordam Kitap. 348-355.
- Amin, Samir (1999). *Kapitalizmin Hayaleti: Günümüz Entelektüel Modalarının Bir Eleştirisi*. Çev. C. Algan. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Anastasakis, Othon (2013). “Post-1989 Political Change in the Balkan States”. *Perceptios: Journal of International Affairs* 18(2): 91-112.
- Arı, Tayyar ve Pirinççi, Ferhat (2011). “Soğuk Savaş Sonrasında ABD’nin Balkan Politikası”. *Alternatif Politika Dergisi* 1(3): 1-30.

- Arın, Tülay (1985). “Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm”. *11. Tez Dergisi 1*: 104-138.
- Arrighi, Giovanni (2001). “Balkan Savaşı ve ABD Küresel Gücü”. Çev. Y. Alogan. *Evrenin Efendileri? NATO'nun Balkan Seferi*. Ed. T. Ali. İstanbul: Om Yayınevi. 81-94.
- Aslantaş, Selim (2013). “Sırbistan: İsyancılar ve Bağımsız Devlet”. *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 459-472.
- Ataöv, Türkkaya (1973). “Batı'daki Para Bunalımının Uluslararası Politikaya Değinen Bazı Yanları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 3(28)*: 21-34.
- Ateş, Toktamış (2009). *Siyasal Tarih*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydemir, Cahit ve Güneş, H. Hüseyin (2006). “Merkantilizmin Ortaya Çıkışı”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi 15(5)*: 136-158.
- Aydın, F. Abdurrahim ve Erol, M. Seyfettin (2013). “İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar”. *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 623-635.
- Aydınlı, H. İbrahim ve Ayhan, Veysel (2004). “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Perspektifinden İktidarın Sınırlandırılması Tartışması”. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 1(5)*: 67-84.
- Ayhan, Halis (2010). “Arnavut ve Sırp Savları Bağlamında Kosova'nın Sahipliği Sorunu”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 23*: 73-86.
- Babuna, Aydın (2000). *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*. Çev. H. Torun. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

- Bakırtaş, İbrahim ve Tekinşen, Ali (2004). “Dünya Savaşları Ve Büyük Buhran Arasındaki Etkileşimin Ekonomi Politikası”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12*: 83-100.
- Balkan, Neşecan (2000). “Seattle ve Washington: Kim, Neden İsyan Ediyor”. *İFMC İktisat Dergisi 403*: 68.
- Banac, Ivo (1997). “Sırbistan’da Milliyetçilik”. Çev. G. Özcan. *Yeni Balkanlar Eski Sorunlar*. Ed. K. Saybaşılı ve G. Özcan. İstanbul: Bağlam Yayıncılık. 87-116.
- Banka Slovenije (1998). *Statistics of Direct Investment*. Ljubljana: Bank of Slovenia Publishing.
- Banka Slovenije (2000). *Statistics of Direct Investment*. Ljubljana: Bank of Slovenia Publishing.
- Banka Slovenije (2005). *Statistics of Direct Investment*. Ljubljana: Bank of Slovenia Publishing.
- Banka Slovenije (2009). *Statistics of Direct Investment*. Ljubljana: Bank of Slovenia Publishing.
- Banka Slovenije (2014). *Statistics of Direct Investment*. Ljubljana: Bank of Slovenia Publishing.
- Banka Slovenije (2017). *Statistics of Direct Investment*. Ljubljana: Bank of Slovenia Publishing.
- Barkan, Ö. Lütfi (1980). *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Başkaya, Fikret (2011). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Bauer, Otto (1999). “Faşizm”. Çev. R. Serozan. *Faşizm ve Kapitalizm*. Ed. A. Thalheimer, A. Tasca ve O. Bauer. İstanbul: Sarmal Yayınevi. 89-117.
- BBC World (10 Aralık 1997). “International CommunityToGetToughOverBosnia”. *BBC World Gazetesi*, (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/38418.stm>, 2 Temmuz 2018’de erişildi).
- Beaud, Michel (2015). *Kapitalizmin Tarihi: 1500-2010*. Çev. F. Başkaya. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bennett, Christopher (1998). *Yugoslavia’sBloodyCollapse: Causes, Course andConsequences*. London: HurstandCompany.
- Beriş, H. Emrah (2008). “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 1(63)*: 55-80.
- Beriş, H. Emrah (2009). “ModernitedenPostmoderniteye”. *Siyaset*. Ed. M. Türköne. İstanbul: Opus Yayınları. 483-521.
- Binder, David (16 Aralık 1992). “I.M.F. Splits Yugoslav DebtsAmongSuccessorRepublics”. *TheNewYork Times*, (<https://www.nytimes.com/1992/12/16/business/imf-splits-yugoslav-debts-among-successor-republics.html>, 14 Mayıs 2018’de erişildi).
- Bois, Marcel ve Wilde, Florian (21 Kasım 2015). “1918 Kasım Devrimi: Başka Bir Dünya Mümkündü”.*Marksist.org Gazetesi*. Çev. A. Dirim, (<http://marksist.org/icerik/Yazar/3259/mobileRedirect>, 15 Mart 2018’de erişildi).
- Bookchin, Murray (2011). *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi: Köylü İsyanlarından Fransız Devrimine*. Çev. S. Ata. Ankara: Dipnot yayınları.
- Bora, Tanıl (1991). *Milliyetçiliğin Provokasyonu*. İstanbul: Birikim Yayınları.

- Bora, Tanıl (1999). *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası: Bosna- Hersek*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Boratav, Korkut (2010). *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bozboru, Nuray (2008). “Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Günümüze Etkileri”. *Avrasya Dosyası Dergisi 1(14)*: 111-158.
- Boztemur, Recep (2006). “Tarihsel Açından Millet ve Milliyetçilik: Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi”. *Doğu Batı Dergisi 38(9)*: 161-179.
- Brenner, Robert (2005). “After Boom, Bubble, and Bust: Where is the US Economy Going”. *Worlds of Capitalism: Institutions, Economic Performance, and Governance in the Era of Globalization*. Ed. M. Miller. London: Routledge Publishing.
- Burbach, Roger (1994). “Amerikan Demokrasisinin Trajedisi”. Çev. A. Fethi. *Düşük Yoğunluklu Demokrasi*. Ed. S. Amin, N. Chomsky ve A. G. Frank. İstanbul: Alan Yayıncılık. 125-152.
- Calhoun, Graig (2009). *Milliyetçilik*. Çev. B. Sütçüoğlu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Camacho, C. Morera ve Nieto, J. A. Rojas (2009). “Finansal Sermayenin Küreselleşmesi: 1997-2008”. Çev. T. Öncel. *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi*. Ed. C. Lapavitsas. İstanbul: Yordam Kitap. 225-255.
- Canbolat, İ. Serhat (2003). *Almanya ve Dış Politikası*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Carstensen, Kai ve Toubal, Farid (2003). “Foreign Direct Investment in Central and Eastern European Countries: A Dynamic Panel Analysis”. *Kiel Institute for the World Economy (IfW) Working Paper 1143*.

- Castorina, Emilia (2009). “Arjantin’de ‘Demokratik’ Neoliberalizmin Çelişkileri: ‘Aşağıdan’ Yeni Bir Siyaset Olanığı”. Çev. T. Öncel. *Küresel Parlama Noktaları*. Ed. L. Panitch ve C. Leys. İstanbul: Yordam Kitap. 269-287.
- Centralna Banka Bosne i Hercegovina (2013). “BH ExternalSector-Tables”, (<https://www.cbbh.ba/content/ReadTable/1067?title=Flows-of-foreign-direct-investment-classified-by-country>, 11 Ocak 2019’da erişildi).
- Četković, Predrag (2015). “The Role of Banks in Economic Development in theFormer SFR Yugoslavia”. *The WIIW Balkan ObservatoryWorkingPapers 114*: 1-20.
- Chandler, David (2001). “Bosna: NATO Himayesinin Protatipi”. Çev. Y. Alogan. *Evrenin Efendileri? NATO’nun Balkan Seferi*. Ed. T. Ali. İstanbul: Om Yayınevi. 369-386.
- Chossudovsky, Michel (2 Nisan 1997). “How the IMF DismantledYugoslavia”. *AlbionMonitor*, (<http://www.albionmonitor.com/9904a/yugodismantle.html>, 05 Mayıs 2018’de erişildi).
- Chossudovsky, Michel (2010). *Amerika’nın Terörizme Karşı Savaşı*. Çev. A. Işıklı. Ankara: İmge Kitapevi.
- CIA World FactBook (t.y.).“Croatia”, (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/hr.html#field-anchor-energy-crude-oil-proved-reserves>, 03.04.2019’da erişildi).
- CIA World Factbook (t.y.).“Montenegro”, (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mj.html>, 13.04.2019’da erişildi).
- CIA World Factbook (t.y.).“Kosovo”,(<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>, 13.04.2019’da erişildi).

- Cichock, A. Mark (1985). "Reevaluating a Development Strategy: Policy Implications for Yugoslavia". *Comparative Politics* 2(17): 211-228.
- Cilluffo, Frank (2000). "Threat Posed by The Convergence of Organized Crime, Drug Trafficking and Terrorism". *Center For Strategic & International Studies*: 59-77.
- Clark, C. Edward (2012). "Osmanlı Sanayi Devrimi". Çev. Y. Cezar. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ed. H. İncelik ve M. Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Kültür Yayınları. 755-772.
- Clarke, Simon (1977). "Marxism, Sociology and Poulzas's Theory of the State". *Capital and Class* 2: 1-31.
- Clarke, Simon (2004). *Devlet Tartışmaları*. Çev. İ. Yıldız. İstanbul: Ütopya Yayınevi.
- Clarke, Simon (2014). "Neoliberal Toplum Kuramı". Çev. Ş. Başlı, T. Öncel. *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*. Ed. A. Saad-Filho ve D. Johnstone. İstanbul: Yordam Kitap. 91-105.
- Climate Change Post (10 Nisan 2019). "Montenegro: Agriculture and Horticulture in Numbers", (<https://www.climatechange.org/montenegro/agriculture-and-horticulture/>, 13.04.2019'da erişildi).
- Cox, W. Robert ve Sinclair, L. Timothy (1999). *Approaches to World Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crnobrnja, Mihailo (1996). *The Yugoslav Drama*. London: McGill-Queen's University Press.
- Cvek, Sven (2017). "Notes on 'Command of Money' and The End of Socialism". *The Errant Labor of the Humanities: Festschrift Presented to Stipe Grgas*. Ed. S. Cvek, B. Knežević and J. Šesnić. Zagreb: FF Pres. 143-157.

- Çoban, Fatma (2011). “Kosova Meselesi ve Çin’in Tutumu”. *Uluslararası Balkan Kongresi*. Ed. H. Çomak ve C. Sancaktar. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları. 169-175.
- Dalar, Mehmet (2008). “Dayton Barış Antlaşması ve BH’nin Geleceği”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 16(1)*: 91-123.
- De Molinari, Gustav (1899). “Nations in Political Economy”. *Cyclopedia of Political Science, Political Economy and of The Political History of The United States*. Cilt. II. Ed. J. J. Lalor. New York: East India Company. 956-959.
- Demianova, Vladimira (2008). “EU Foreign Direct Investment in Croatia and Turkey”. *Eurostat Statistics on Focus Report 68*: 1-8.
- Demir, Hakan (2013). “Federalizm-Üniterizm İkileminde Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı’nda Siyasal Yaşam (1918-1929)”. *Balkan Araştırma Dergisi 2(2)*: 91-114.
- Demirağ, Yelda (2002). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik durumları”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi 13*: 15-33.
- Demirtaş-Coşkun, Birgül (2008). “Geçmişten Günümüze Almanya’nın Balkanlar Politikasının Analizi: Değişim mi, Süreklilik mi?”. *Avrasya Dosyası Dergisi 14(1)*: 331-372.
- Demirtaş-Coşkun, Birgül (2010). “Kosova’nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası (1990-2008)”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi 27(7)*: 51-86.
- Dilek, Bahadır Selim (2007). “Balkanlarda Pimi Çekilmiş Bomba”. *Cumhuriyet Strateji Dergisi 154(3)*: 8-9.

Dobb, Maurice (1981). *Kapitalizm, Sosyalizm, Az Gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*. Çev. M. Selik. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Dobbs, Michael (25 Ağustos 1985). “Without Tito, Yugoslavia Is Falling Apart”. *The Washington Post Newspaper*, (https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1985/08/25/without-tito-yugoslavia-is-falling-apart/6a87cc85-7957-431e-968d-b08d7060f72f/?utm_term=.ddc7b86a7038, 04 Mayıs 2018’de erişildi).

Donais, Timothy (2002). “The Politics of Privatization in Post-Dayton Bosnia”. *Southeast European Politics 1(3)*: 3-19.

Donais, Timothy (2013). “Power Politics and the Rule of Law in Post-Dayton Bosnia”. *Studies in Social Justice 2(7)*: 189-210.

Dowd, Douglas (2013). *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi: Eleştirel Bir Tarih*. Çev. C. Gerçek. İstanbul: Yordam Kitap.

Drulović, Milojko (1976). *Özyönetim*. Çev. T. Yaşamak. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Dünya Bankası (t.y). Sırbistan Üretim Verileri, (<https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.MANF.ZS?locations=RS>, 04.04.2019’da erişildi).

Dymski, A. Gary (2009). “Irka Dayalı Dışlama ve İkinci Kalite İpotek Kredileri Krizinin Ekonomi Politikası”. Çev. T. Öncel. *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi*. Ed. C. Lapavitsas. İstanbul: Yordam Kitap. 75-120.

Easterly, William (2001). “The Lost Decades: Developing Countries’ Stagnation in Spite of Policy Reform 1980-1998”. *Journal of Economic Growth 2(6)*: 135-157.

Elsasser, Jürgen (2015). *Batılı Gizli Servislerden İŞİD’e Giden Yol*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

European Commission (2011). “Agriculture and Rural Development”, (https://ec.europa.eu/agriculture/enlargement/countries/fyrom/profile_en.pdf, 11.04.2019’da erişildi).

European Commission (01.03.2019). “Candidates in EU Enlargement”, (https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/international-cooperation/enlargement/agriculture-eu-enlargement/candidates_en#candidates, 13.04.2019’da erişildi).

European Commission (Haziran 2017). “DG Trade Statistical Guide”. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Ekin Grup (2016). Turizm İstatistikleri. İstanbul: 28-31 Ocak East Mediterranean International Tourism and Travel Exhibition, (<http://www.emittistanbul.com/ite/media/itegroup/catalogues/emitt-t-statistics2000-2015.pdf>, 03.04.2019’da erişildi).

Enerji Enstitüsü (t.y.). “Güney Akım Neden İptal Edildi”, (<https://enerjiensitüsü.org/2014/12/03/guney-akim-neden-iptal-edildi/>, 14 Ocak 2019’da erişildi).

Ergin, M. Büşra (2007). “Gelişmiş ve Yükselen Piyasalarda 1990 Sonrası Görülen Finansal Krizler ve Dünya Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”. *Sosyal Bilimler Dergisi 2*: 35-60.

European Fund For Southeast Europe (EFSE) (2014). “Agricultural Finance in Kosovo”, (http://www.efse.lu/uploads/tx_news/Agricultural_Finance_in_Kosovo.pdf, 13.04.2019’da erişildi).

Eurostat (2017). “Trade in goods by top 5 partners of the EU281”, (<https://ec.europa.eu/eurostat/news/themes-in-the-spotlight/trade-in-goods-2017>, 03.04.2019’da erişildi).

Eurostat (2018). “A Third of EU Trade is WithThe United StatesandChina”, (<https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8765917/6-26032018-AP-EN.pdf/0a4e2aea-1654-4c0d-92b1-c44ac844726f>, 03.04.2019’da erişildi).

Evans, Matt (24 Temmuz 2016). “WhyWasYugoslaviaExpelledFromCominform?”. *E-International RelationsStudents*, (<http://www.e-ir.info/2016/07/24/why-was-yugoslavia-expelled-from-cominform/>, 17 Nisan 2018’de erişildi).

Fındıkçioğlu, Gündüz (28 Nisan 2009). “IMF, Kriz, Faizler”. *DünyaGazetesi*, (<https://www.dunya.com/kose-yazisi/imf-kriz-faizler/4126>, 4 Kasım 2017’de erişildi).

Frankel, Jeffrey(2015). “The Plaza Accord, 30 YearsLater”. Ed. C. F. BergstenandRussellGreen. *Forthcoming, CurrencyPolicyThenandNow: 30th Anniversary of The Plaza Accord*. Washington: PetersonInstitutefor International Economics. NBER WorkingPaper 21813. 1-18, (<https://sites.hks.harvard.edu/fs/jfrankel/PlazaAccord-PIIE2016.pdf>, 12.02.2018’de erişildi).

Friedman, Francine (2004). *BosniaandHercegovina: A Polity on TheBrink*. London: Routledge Publishing.

Fülberth, Georg (2008). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. Çev. S. Usta. İstanbul: Yordam Kitap.

Gellner, Ernest (2007). *Milliyetçiliğe Bakmak*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Gibson, D. Heather ve Tsakalatos, Euclid (1996). “Uluslararası Borç Krizi: Nedenler, Sonuçlar ve Çözümler”. Çev. S. Öztürk. *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*. Ed. F. Şenses. İstanbul: İletişim Yayınları. 173-210.

Giddens, Anthony (2008). *Ulus Devlet ve Şiddet*. Çev. C. Atay. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

- Giles, Fred ve Stanojic, Sanela (2017). “BosniaandHerzegovinaExporter Guide Annual”. *USDA ForeignAgricultural Service*, (https://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/EXPORTER%20GUIDE%20ANNUAL_Sarajevo_Bosnia%20and%20Herzegovina_12-14-2017.pdf, 11.04.2019’da erişildi).
- Giray Bozkurt, Saynur (2006). “Bağımsız Devletler Topluluğu’nda Renkli Devrimler- Kırgızistan Örneği”. *Akademik İncelemeler Dergisi 1(1)*: 118-138.
- Glenny, Misha (1992). *Fall of Yugoslavia: Third Balkan War*. London: PenguinBooks.
- Glenny, Misha (1999). *TheBalkans: Nationalism, WarandThe Great Powers, 1804-1999*. London: GrantaBooks.
- Gligorov, Vladimir (1998). “TradeandInvestments in theBalkans,” *On theWaytoNormality, TheStates on theTerritory of FormerYugoslavia in thePostwarPeriod*. Ed. V. Gligorov ve H. Vidovic. ViennaInstitutefor International EconomicStudies WIIW Research Report No. 250. 1-24.
- Goffman, Daniel (2004). *TheOttomanEmpireandEarly Modern Europe*. New York: Cambridge UniversityPress.
- Gowan, Peter (2001). “NATO’nun Yugoslavya Saldırısının Euro-Atlantik Kökenleri”. Çev. Y. Alogan. *Evrenin Efendileri? NATO’nun Balkan Seferi*. Ed. T. Ali. İstanbul: Om Yayınevi. 23-80.
- Gölen, Zafer (2013). “Osmanlı İdaresinde BH” . *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 365-378.
- Grenet, Yves (2012). “Kapitalizm, Silahlanma Yarışı ve Silah Ticareti”. Çev. K. Kurtgözü. *Kapitalizmin Kara Kitabı*. Ed. G. Perrault. İstanbul: Evrensel Basım Yayın. 309-331.

- Guibernau, Montserrat (2010). “Küreselleşme, Modernite ve Ulusal Kimlik”.
Çev. N. N. Domaniç. *Ulusal Kimlik ve Etnik Açılım*. Ed. I. Gündüz.
İstanbul: Sarmal Yayınları. 61-78.
- Guzina, Dejan (2004). “WhyYugoslaviaFailed”. *FederationsI(4)*:12-14.
- Güzelsarı, Selime (2007). *Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü Türkiye’de Mali İdarede Yeniden Yapılanma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güzelsarı, Selime (2008). *Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü: Türkiye’de Mali İdarede Yeniden Yapılanma*. İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Hall, Stuart (1995). “Yeni Zamanların Anlamı”. Çev. A. Yılmaz. *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*. Ed. S. Hall ve M. Jacques. İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık. 105-124.
- Hall, Stuart ve Held, David (1995). “Yurttaşlar ve Yurttaşlık”. Çev. A. Yılmaz. *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*. Ed. S. Hall ve M. Jacques. İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık. 169-185.
- Hanieh, Adam (2015). *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*. Ankara: NotaBene Yayınları.
- Hardt, Michael ve Negri, Antonio (2003). *İmparatorluk*. Çev. A. Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, David (2004). “The New Imperialism: AccumulationByDispossession”. *SocialistRegister 40*: 63-87.
- Harvey, David (2007). “Neoliberalism as Creative Destruction”. *SAGE American Academy of PoliticalandSocialScience 610*: 22-44.
- Harvey, David (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. A. Onacak. İstanbul: Sel Yayıncılık.

- Hayami, Yujiro (2003). "From the Washington Consensus to the Post-Washington Consensus: Retrospect and Prospect". *Asian Development Review* 20(20): 40-65.
- Herman, Edward S. ve Peterson, David (1 Ekim 2007). "The Dismantling of Yugoslavia (Part I)". *Monthly Review*, (<https://monthlyreview.org/2007/10/01/the-dismantling-of-yugoslavia/>, 27 Ağustos 2017'de erişildi).
- Heywood, Andrew (2011). *Siyasi İdeolojiler*. Çev. A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi vd. Ankara: Adres Yayınları.
- Hobsbawm, Eric J. (1996). *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. Çev. Y. Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Hobsbawm, Eric J. (2010). *Milletler ve Milliyetçilik*. Çev. O. Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobson, A. John (1902). *Imperialism*. New York: James Pott & Company.
- Holloway, John (2006). "Küresel Sermaye ve Ulusal Devlet," *Conatus Çeviri Dergisi* 6: 57-70.
- Hürriyet (9 Mayıs 1999). "NATO'nun Büyük Hatası Çin-ABD Krizi Yarattı". *Hürriyet Gazetesi*, (<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/natonun-buyuk-hatasi-abd-cin-krizi-yaratti-39078402>, 08 Mayıs 2017 tarihinde erişildi).
- Index Mundi (30 Haziran 2015). "Macedonia Industrial Production Growth Rate", (<https://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=mk&v=78>, 12.04.2019'da erişildi).
- Irak, Dağhan (27 Temmuz 2014). "2. Dünya Savaşı'nın 'Fesli Naziler'i". *Evrensel Gazetesi*, (<https://www.evrensel.net/haber/88989/2dunya-savasinin-fesli-nazileri>, 07 Nisan 2018'de erişildi).

- Isaković, Zlatko (2000). “Democratisation, Democracy and Ethnic Conflicts in The Balkans”. *Southeast European Politics 1(1)*: 1-14.
- Işıklı, Alparslan (1983). *Kuramlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Işıklı, Alparslan (2011). *Neoliberalizm ve Üçüncü Dünya Savaşı*. İstanbul: Kırmızı Kedi Kitapevi.
- Izetbegović, Alija (2010). *İslam Deklarasyonu*. Çev. R. Ademi. İstanbul: Fide Yayınları.
- Jakupi, Amir (2017). “Yugoslavya sosyalist Federal Cumhuriyeti İçindeki Kosova Özerk Bölgesi Sorunu (1980-1989)”. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi 1(6)*: 189-215.
- Jalee, Pierre (1987). *Kapitalizm Nasıl İşler*. Çev. S. Ersoy. İstanbul: Belge Yayınları.
- Janchevska, Marjana (2014). *The Importance of FDI in the Macedonian Economy*. Master Thesis. Ljubljana: University of Ljubljana.
- Jelavic, Barbara (2015a). *Balkan Tarihi: 18 ve 19. Yüzyıllar*. Cilt I. Çev. Z. Savan ve H. Uğur. İstanbul: Küre Yayınları.
- Jelavic, Barbara (2015b). *Balkan Tarihi: 20. Yüzyıl*. Cilt II. Çev. Z. Savan ve H. Uğur. İstanbul: Küre Yayınları.
- JODI (t.y.). “Country By Country Oil Data”, (<https://www.jodidata.org/oil/database/country-by-country-review.aspx>, 03.04.2019’da erişildi).
- Johnstone, Diana (2004). *Ahmakların Seferi: Yugoslavya, NATO ve Batı’nın Aldatmacaları*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

- Jovančević, Radmila (2007). “The Impact of Foreign Investments Flows on Croatian Economy”. *A Comparative Analysis Ekonomski Pregled* 58(12): 826-850.
- Jovičić, Milena, Zdravković, Miroslav ve Mitrović, R. Dragutinović (2001). “Federal Republic Yugoslavia: Trade Potentials and Comparative Advantages”. *The WIIW Balkan Observatory Working Papers 10*: 1-40.
- Kadriaj, Shqipran (2008). *Kosova Sorunu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kapani, Münci (2014). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: Bilgi Kitabevi.
- Karakaş, Mehmet (2006). “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”. *Doğu Batı Dergisi* 38(9): 57-76.
- Karagöz, Hakan (2009). “Dünya ve Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları”. *Konya Ticaret Odası Etüt Araştırma Servisi Raporu*.
- Karatay, Osman (2013). “Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar”. *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 527-537.
- Karpat, H. Kemal (2006). “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım”. *Osmanlı ve Dünya*. Ed. K. H. Karpat. İstanbul: Ufuk Kitabevi. 119-145.
- Karpat, H. Kemal (2015). *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, Reşat (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Kazgan, Gülten (1997). *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

- Kedourie, Elie (1971). *Avrupa'da Milliyetçilik*. Çev. M. H. Timurtaş. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Kekić, Laza (2001). "Former Yugoslav Republic of Macedonia (FRYROM)". *Balkan Reconstruction*. Ed. D. Dainau ve T. Veremis. London: Frank CassPublishers. 186-202.
- Kenar, Nestrin (2005). *Bir Dönemin Perde Arkası: Yugoslavya*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Kılıç Yaşın, Gözde (2005). "Balkanlarda Boru Hattı Yarışı". *Cumhuriyet Strateji Dergisi 41(1)*: 17-18.
- Kıvılcımlı, Hikmet (2000). *Diyalektik Materyalizm Nedir? Nasıl Kullanılır? Ne Değildir?* İstanbul: Derleniş Yayınları.
- Kim, Julie ve Woehrel, Steven (2001). "Kosovoand US Policy". *CRS Report forCongress*.
- Kiraz, Sami (2012). "Uluslararası İlişkilerde Egemenliğin Değişen Yüzü". *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi1(5)*: 93-102.
- Klasić, Hrvoje (2012). "SvibanjskoSavjetovanje 1968: Ekonomsko-Politicka Platforma HrvatskogProljeća". *HrvatskoProjelece: 40 GodinaPoslije*. Ed. T. Jakovina. Zagreb: Sveucilista U Zagrebu, CentarZaDemokraciju i PravoMikoTripalo. 57-74.
- Kmezić, Marko (2014). "LiteratureReview on EuropeanizationandRule of Law". Ed. M. Kmezc. *EuropeanizationByRule of LawImplementation in The Western Balkans*.Skopje: InstituteforDemocracySocietasCivilis. 37-62.
- Koç, Yıldırım (2003). "Yerel Yönetimler Reformu: Devleti Yeniden Yapılandırma Mı, Eyalet Sistemine Geçiş Mi?". *Jeopolitik Dergisi 6*: 1-22.
- Koka, Şecaettin (2013). "İkinci Dünya Savaşında Balkanlar". *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 637-646.

- Korum, Uğur (1973). “Yarı Sanayileşmiş Ülkeler Açısından Kalkınma İktisadında Son Gelişmeler”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 3(28): 143-156.
- Köse, A. Haşim ve Öncü, Ahmet (2006). *Tahsildarlar ve Borçlular*. İstanbul: Evrensel Basım-Yayın.
- Köymen, Oya (2007). *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Kriste, Petar (2012). “Nekoliko Teza O Hrvatskom Proljeću”. Ed. T. Jakovina. *Hrvatsko Projelece: 40 Godina Poslije*. Zagreb: Sveučilište U Zagrebu, Centar Za Demokraciju i Pravo Miko Tripalo. 43-55
- Kukić, Leonard (2015). “Regional Foundations of National Development: Patterns of Economic Growth in Socialist Yugoslavia”. *London School of Economics and Political Science Economic History Department Working Papers* 267: 1-40.
- Kurmuş, Orhan (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Kut, Şule ve Soysal, İsmail (1997). *Dağılan Yugoslavya ve BH Sorunu: Olaylar-Belgeler 1990-1996*. İstanbul: İSİS Yayıncılık.
- Kut, Şule (2005). *Balkanlarda Kimlik ve Egemenlik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kutluay, Mustafa ve Elmas, Y. Fatma (2011). “Avrupa'yı Bekleyen Tehlike: Aşırı Sağın Yükselişi”. *USAK Analiz* 11: 1-22.
- Kokotović, Hrvoje (2016). *Ekonomске Reforme Ante Markovića*. Diplomski Rad. Zagreb: Sveučilište U Zagrebu.

- Kuzio, Taras (2002). "The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn's Framework for Understanding Nationalism". *Ethnic and Racial Studies* 1(25): 20-39.
- Laçiner, Ömer (1991). "Önsöz". *Milliyetçiliğin Provokasyonu*. İstanbul: Birikim Yayınları. 7-12.
- Lapavitsas, Costas (2009). "Finansallaşmış Kapitalizm: Kriz ve Finansal Müsadere". Çev. T. Öncel. *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi*. Ed. C. Lapavitsas. İstanbul: Yordam Kitap. 25-74.
- Lenin, İ. Vladimir (2003). *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. Çev. C. Süreyya. İstanbul: Eriş Yayınları.
- Lindsey, Orphanides & Rasche (2005). "The Reform of October 1979: How It Happened and Why". *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*: 187-236.
- Mandel, Ernest (1998). *Marksist Ekonomi Kuramına Giriş*. Çev. A. Ünlü. İstanbul: Kuram Yayıncılık.
- Mandel, Ernest (2008). *Geç Kapitalizm*. Çev. C. Badem. İstanbul: Versus Yayınları.
- Marx, Karl (2011). *Kapital: Ekonomi Politüğün Eleştirisi*. Cilt I. Çev. M. Selik. İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, Karl (2004). *Kapital: Sermayenin Dolaşım Süreci*. Cilt. II. Çev. A. Bilgi. İstanbul: Eriş Yayınları.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (1979). *Felsefe İncelemeleri*. Çev. S. Belli. Ankara: Sol Yayınları.
- Mayr, Walter (5 Nisan 2016). "Bosnaia's Islamic State Problem". *Spiegel Gazetesi*, (<http://www.spiegel.de/international/europe/islamic-state-presence-in-bosnia-cause-for-concern-a-1085326.html>, 4 Mayıs 2017'de erişildi).

- Mısır, M. Bayram (2011). *Kapitalizm, Devletler ve Egemenlik: Egemenlik Kuramının Tarihsel Maddeci Bir Eleştirisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Miller, J. D. Bruce (1970). “Azgelişmiş Ulusların Siyasal ve İdeolojik Eğilimleri”. Çev. B. Savcı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 2(25): 143-154.
- Mlikota, Dijana (31.12.2009). “GrossDomestic Product (GPD) AndActualIndividualConsumption (AIC) in PurchasingPower Standard (PPS) in 2006-2008”. *BosniaandHerzegovinaStatisticsAgency* 1(4).
- Montenegro Statistical Office (2009). “Foreign Trade in Montenegro”, (<http://monstat.org/userfiles/file/spoljna%20trgovina/REVIZIJA%20SPOLJNOTRGOVINSKIH%20PODATAKA%202005-2010%20GODINA%20engl%20.pdf>, 13.04.2019’da erişildi).
- Montenegro Statistical Office (20 Ekim2011). “IndustrialProduction: 2010”, (<http://monstat.org/userfiles/file/industrija/ind%202010%20eng.pdf>, 13.04.2019’da erişildi).
- Niedhardt, Gottfried (2003). “Ostpolitik: Phases, Short-TermObjectives, and Grand Design”. *GHI BulletinSupplement 1*: 118-136.
- NKFU.com (24 Ağustos 2014). “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Dünya’nın Durumu”, (<http://www.nkfu.com/birinci-dunya-savasi-oncesi-dunyanin-durumu/>, 09.10.2018’de erişildi).
- Nurković, Rahman (2007). “Distribution of Industry in Bosnia and Herzegovina”. *Geographical Institute “Jovan Cvijic” Sasa Collection of Papers* 57: 357-363.
- O’Donnel, Guillermo (1985). “Bürokratik-Otoriter Devlet Yapısındaki Gerilimler ve Demokrasi Sorunu”. Çev. E. Ateşman. *Latin Amerika’da*

Militarizm, Devlet ve Demokrasi Dosyası. Ed. R. Zarakolu. İstanbul: Alan Yayıncılık. 112-114.

OECD Country Data, (<https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/srb/>, 04.04.2019'da erişildi).

OECD (1962). "Economic Surveys: Yugoslavia", (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1962-en, 08 Mayıs 2018'de erişildi).

OECD (1974). "Economic Surveys: Yugoslavia", (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1974-en, 08 Mayıs 2018'de erişildi).

OECD (1975). "Economic Surveys: Yugoslavia", (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1976-en, 08 Mayıs 2018'de erişildi).

OECD (1976). "Economic Surveys: Yugoslavia", (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1976-en, 10 Haziran 2018'de erişildi).

OECD (1977). "Economic Surveys: Yugoslavia", (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1977-en, 02 Aralık 2018'de erişildi).

OECD (1981). "Economic Surveys: Yugoslavia", (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1981-en, 12 Temmuz 2018'de erişildi).

OECD (1982). "Economic Surveys: Yugoslavia", (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1982-en, 12 Temmuz 2018'de erişildi).

OECD (1983). “Economic Surveys: Yugoslavia”, (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1983-en, 14 Temmuz 2018’de erişildi).

OECD (1985). “Economic Survey: Yugoslavia”, (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1985-en, 11 Kasım 2018’de erişildi).

OECD (1987). “Economic Survey: Yugoslavia”, (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1987-en, 15 Mayıs 2018’de erişildi).

OECD (1988). “Economic Survey: Yugoslavia”, (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1988-en, 15 Temmuz 2018’de erişildi).

OECD (1990). “Economic Survey: Yugoslavia”, (https://dx.doi.org/10.1787/eco_surveys-yucs-1990-en, 02 Aralık 2018’de erişildi).

OECD (2002). “Economic Survey: Fedral Republis of Yugoslavia”, (https://read.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-surveys-federal-republic-of-yugoslavia-2002_eco_surveys-srb-2002-en#, 02Mayıs 2019’de erişildi).

Oğultürk, M. Cem (2014). “Kosova’nın Bağımsızlık Süreci Kapsamında ABD Dış Politikasının Analizi”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 19(10): 99-132.

Okur, Mehmet (2013). “Balkan Savaşları”. *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 595-606.

Okur, Mehmet ve Öksüz, Hikmet (2013). “Birinci Dünya Savaşında Balkanlar”. *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 607-621.

- Ollman, Bertell (2008). *Diyalektik Soruşturmalar*. Çev. C. Saraçoğlu. İstanbul: Yordam Kitabevi.
- Oyan Altuntaş, Ekin (2009). *Terörizme Karşı Savaş Stratejisi*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Oyan, Oğuz (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Ölmezoğulları, Nalan (2008). *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Öngen, Tülin (2002). "Marx ve Sınıf". *Praksis Dergisi* 8: 9-28.
- Öniş, Ziya ve Şenses, Fikret (2005). "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus: A Critical Appraisal". *Development and Change* 36(2): 263-290.
- Örnek, Ali (21 Ekim 2010). "NATO sevdalısı, Nazi yandaşı: Aliya İzzetbegović". *Haber Sol Gazetesi*, (<http://haber.sol.org.tr/dunyadan/nato-sevdalisi-nazi-yandasi-aliya-izzetbegovic-haberi-34806>, 07 Nisan 2018'de erişildi).
- Özbucak, Kamer (6 Nisan 2008). "Uzaydan Görünen Üs". *Hürriyet Gazetesi*, (<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/uzaydan-gorunen-us-8600959>, 15 Nisan 2017 tarihinde erişildi).
- Özdağ, Abdullah ve Önal, Tekin (2017). "Kosova Sorunu ve Kosova'nın Bağımsızlık Süreci". *Akademik Bakış Dergisi* 61: 556-571.
- Özdemir, Hakan (2012). "Ulus Devlet ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus devlet, Yükselen Ulusçuluk". *Sosyal Bilimler Dergisi* 1(14):39-59.
- Özkan, Özgür Dirim (2013). "Yugoslav Modeli ve Milliyetçilik", (https://www.academia.edu/6798373/Yugoslav_Modeli_ve_Milliyet%C3%A7ilik_Yugoslav_Model_and_Nationalism_, 16 Kasım 2018'de erişildi).

- Özkaplan, Nurcan (2000). “Yapısal Uyum Politikaları ve İşgücü Piyasası”. *İFMC İktisat Dergisi* 405: 34.
- Özlük, Erdem ve Doğan, Fazlı (2009). “Egemenlik, Devlet ve Kapitalizm: Bermuda Şeytan Üçgeni”, (https://www.academia.edu/16939425/Egemenlik_Devlet_ve_Kapitalizm, 8 Mart 2018’de erişildi).
- Painceira, J. Pablo (2009). “Finansallaşma Döneminde Gelişmekte Olan Ülkeler: Sürekli Açıkta, Döviz Rezervi Biriktirmeye”. Çev. T. Öncel. *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi*. Ed. C. Lapavitsas. İstanbul: Yordam Kitap. 256-298.
- Paraire, Philippe (2012). “Küreselleşmenin Yaşayan Ölülere”. Çev. K. Kurtgözü. *Kapitalizmin Kara Kitabı*. Ed. G. Perrault. İstanbul: Evrensel Basım Yayın. 376-395.
- Pejanović, Mirko (2004). *Through Bosnian Eyes: The Political Memoir of a Bosnian Serb*. Çev. M. Bowder. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Pellegrin, Julie (1999). “German Production Networks in Central, Eastern Europe: Between Dependency and Globalisation”. *WZB Discussion Paper FS I: 99-304*.
- Petak, Zdravko (2003). “The Political Economy Background of Yugoslav Dissolution”. *Conflict Resolution and Self-Governance in Africa (And Other Regions) Mini-Conference*. Indiana: Indiana University.
- Petras, James (1987). “Çevre Devleti, Uluslararası İşbölümünde Süreklilik ve Değişme”. Çev. C. Oka. *Uluslararasılaşma Avrupa Solu ve Sovyet Dosyası*. Ed. R. Zarakolu. İstanbul: Alan Yayıncılık. 52-70.
- Ponticelli, Jacobo ve Voth, Hans-Joachim (2011). “Austerity and Anarchy: Budget Cuts and Social Unrest in Europe, 1919-2009”. *Centre for Economic Policy Research* 8513: 2-28.

- Rajsic, Predrag (9 Mart 2014). “The Economy of Tito’s Yugoslavia: Delaying the Inevitable Collapse”, (<http://predragrajsic.blogspot.com/2014/03/the-economy-of-titos-yugoslavia.html>, 04 Nisan 2018’de erişildi).
- Ramet, P. Sabrina (1993). *The Germans and Their Neighbors*. San Francisco: Westview Press.
- Ramet, P. Sabrina (2002). *Balkan Babel*. Cambridge: Westview Press.
- Ramet, P. Sabrina (2006). *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation 1918-2005*. Bloomington: Indiana University Press.
- Razvojna Agencija Srbije Foreign Data Trade Statistics, (<https://ras.gov.rs/export-promotion/foreign-trade-data>, 04.04.2019’da erişildi).
- Republic of Kosovo Department of Industry (2014). “Annual Report of Industrial Development in Kosovo for 2013”, (<https://mti.rks-gov.net/desk/inc/media/EB5C8F42-F702-4676-8F48-B6FCA356EB83.pdf>, 12.04.2019’da erişildi).
- Reyhan, Hakan ve Şenalp, M. Gürsan (2005). “Emperyalizmin Kurumsallaşma Süreci: Küresel Yönetişim, Yönetişimci Devlet ve STK’laştırılan Sendikal Hareket”. *Siyaset ve Toplum Dergisi* 3: 126-152.
- Robertson, James (7 Temmuz 2017). “The Life and Death of Yugoslav Socialism”. *Jacobin Dergisi*, (<https://jacobinmag.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans>, 05 Mayıs 2018’de erişildi).
- Rocha, Roberto de Rezende (1991). “Inflation and Stabilization in Yugoslavia”. World Bank Country Economics Department, (<http://documents.worldbank.org/curated/en/809531468781182342/pdf/multi0page.pdf>, 06 Mayıs 2019’da erişildi):
- Rogel, Carole (2004). *The Breakup of Yugoslavia and Its Aftermath*. London: Greenwood Publishing.

- Roger, Antonie (2008). *Milliyetçilik Kuramları*. Çev. A. U. Kılıç. İstanbul: Versus Yayınevi.
- Romer, D. Christina (2003). “Great Depression”. Encyclopædia Britannica, (https://eml.berkeley.edu/~cromer/Reprints/great_depression.pdf, 30.03.2019’da erişildi).
- Rosier, Bernard (1991). *İktisadi Kriz Kuramları*. Çev. N. Yentürk. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rosser, Jr. J. Barkley ve Rosser Vschernaya, Marina (2004). *Comparative Economics in a Transforming World Economy*. London: MIT Press.
- Rostow, W. Whitman (1978). *The World Economy: History and Prospect*. London: University of Texas Press.
- Rüma, İnan (2007). “Uluslararası Toplum ve Egemenlik: BH Örneği”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 1(63): 237-272.
- Rydgren, Jens (2007). “The Sociology of The Radical Right”. *The Annual Review of Sociology* 33: 241-262.
- Ryndina, N. Mariia ve Chernikov, P. Gennadii (1974). *Kapitalizmin Ekonomi Politikası*. Çev. M. Çulhaoğlu. İstanbul: Bilim Yayınları.
- Saklı, Ali Rıza (2012). “Fransa ve Almanya’da Uluslaşma Süreci ve Ulus Bilincinin Oluşumu”. *Akademik Bakış Dergisi* 32: 1-19.
- Sancaktar, Caner (2008). “1980 Sonrası Yugoslavya’da Sırp ve Hırvat Milliyetçiliği”. *1. Uluslararası Balkan Kongresi*. Tekirdağ: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi TASAM, Tekirdağ Valiliği, Doğu-Batı Trakya Belediyeler Birliği (TRAKYAKENT).
- Sancaktar, Caner (2009). *Yugoslavya’da Sosyalizmden Kapitalizme Geçiş: Özyönetim Uygulaması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Sancaktar, Caner (2009). “ABD’nin Rusya Politikasında Değişim Ve Doğu Avrupa Füze Kalkanı Projesi”, *TASAM* (http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/1132/abdnin_rusya_politikasinda_degisim_ve_dogu_avrupa_fuze_kalkani_projesi, 20 Temmuz 2018’de erişildi).
- Sancaktar, Caner (2010). “Balkanlarda İşbirliğine Bir Engel Olarak Aşırı Milliyetçilik”. 3. *Uluslararası Balkan Kongresi*. Tekirdağ: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi TASAM, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ Valiliği, Tekirdağ Belediyesi.
- Sancar, Nuray (2010). “Bir Amerikan Müdahalesi: ‘Renkli Devrimler’”. *Özgürlük Dünyası Dergisi*, (<https://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/37-sayi-215/315-bir-amerikan-mudahalesi-qrenkli-devrimlerq>, 12 Ocak 2019da erişildi).
- Sander, Oral (2003). *Siyasi Tarih I: İlk Çağlardan 1918’e*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sander, Oral (2009). *Siyasi Tarih II: 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sanmartino, Jorge (2008). “Arjantin: Kriz Sonrası İktisadi Dönüşümler ve Siyasi Dinamikler”. Çev. O. Koyunlu. *Latin Amerika’yı Anlamak: Neoliberalizm, Direniş ve Sol*. Ed. A. Topal. İstanbul: Yordam Kitap. 90-121.
- Saraçlı, Murat (2015). “Rusya Federasyonu’nun Yakın Çevre Politikası’nda Dış Rusların Yeri ve Kırım Meselesi”. *Karadeniz Araştırmaları Merkezi* 45: 69-88.
- Sarajcic, Sahrudin ve Butkovic, Asmir (2005). “External Trade Statistics”. *Agency for Statistics of BH*.
- Sarıbay, A. Yaşar (1996). *Siyasal Sosyoloji*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Saygılı, Abdurrahman (2014). “Jean Bodin’in Egemenlik Anlayışı Çerçevesinde Kralın İki Bedeni Kuramına Kısa Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1(63): 185-198.

- Schiller, Friedrich (1947). *Otuz Yıl Savaşlarının Tarihi*. I. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Singleton, Fred (1976). *Twentieth-Century Yugoslavia*. New York: Columbia University Press.
- Smerdel, Branko (2007). “Primjena Federalnog Načela i Pouke Ustavne Reforme 1971”. *Application of The Federal Principle and Lessons of The Constitutional Reform 1971*. Zagreb: Faculty of Law and Centre For Democracy and Law Miko Tripalo, Pravni Fakultet i Centar za Demokraciju i Pravo Miko Tripalo.
- Smith, Anthony D. (1994). *Milli Kimlik*. Çev. B. S. Şener. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sosyalist Gündem (21 Mayıs 2017). “Milosević ve Yugoslavya”. *Sosyalist Gündem Gazetesi*, (<http://sosyalistgundem.com/milosevic-ve-yugoslavya/>, 19 Aralık 2018’de erişildi).
- Sönmez, Sinan (1998). *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Stanivuković, S. Neuman (2014). “The Western Balkans in-between of Europeanization and Democratization: To What Extent is the EU a Democracy Promoter in the Western Balkans?”. *Europe and Peace Conference*. Canada: The European Consortium for Political Research (ECPR), The Université de Montréal.
- Statistisches Bundesamt (2018). “Außenhandel”. *Statistisches Jahrbuch*.
- Suret-Canale, Jean (2012). “Kapitalizmin Kökenleri (XV-XIX Yüzyıllar)”. Çev. K. Kurtgözü. *Kapitalizmin Kara Kitabı*. Ed. G. Perrault. İstanbul: Evrensel Basım Yayın. 201-219.

- Tagliabue, John (8 Mart 1983). “Yugoslav Economy: A Sense of Urgency”. *New York Times*, (<https://mobile.nytimes.com/1983/03/08/business/yugoslav-economy-a-sense-of-urgency.html>, 05 Mayıs 2018’de erişildi).
- Tamas, G. Miklos (2009). “Karşıdevrime karşı Karşıdevrim: Günümüzde Doğu Avrupa”. Çev. T. Öncel. *Küresel Parlama Noktaları*. Ed. L. Panitch ve C. Leys. İstanbul: Yordam Kitap. 288-299.
- Tanilli, Server (2002). *Uygarlık Tarihi*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Tarakçı, Nejat (2006). “ABD-Rusya Rekabeti Kızışıyor”. *Cumhuriyet Strateji Dergisi* 100(2): 5-6.
- Taştan, Y. Kemal (2013). “Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri”. *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. I. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 403-433.
- Tatar, Volkan ve Toprak, N. Gökhan (2011). “Eski Yugoslavya’nın Bölünmesinde İçsel Dinamiklerin Etkisi”. *International Regional and Global Dynamics: Economic and Political Issues of Turkey and Its Near Abroad*. İzmir: İzmir Üniversitesi.
- Thalheimer, August (2013). *Diyalektik Materyalizme Giriş*. Çev. S. Altınçekiç. İstanbul: Yordam Kitap.
- The Constitution of The SFRY (1974).
- The Economist (4 Şubat 2010). “Base Camps”. *The Economist*, (<https://www.economist.com/europe/2010/02/04/base-camps>, 14 Ocak 2019’da erişildi).
- The Economist Intelligence Unit (1998). “Country Report”, (https://www.iuj.ac.jp/mlic/EIU/Profile/Bosnia_and_Hercegovina/1998_Main_report.pdf, 17 Temmuz 2018’de erişildi).

- The Economist Intelligence Unit (2000). "Country Report", (http://www.iuj.ac.jp/mlic/EIU/Profile/Bosnia_and_Hercegovina/2000_Main_report.pdf, 17 Temmuz 2018'de erişildi).
- Timur, Taner (2012). *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Toporowski, Jan (2014). "Neoliberalizm: Doğu Avrupa Cephesi". Çev. Ş. Başlı, T. Öncel. *Neoliberalizm: Muhafif Bir Seçki*. Ed. A. Saad-Filho ve D. Johnstone. İstanbul: Yordam Kitap. 350-360.
- Turhan, Mehmet (2003). "Değişen Egemenlik Anlayışının Hak ve Özgürlüklerin Korunmasına Etkileri ve Türk Anayasa Mahkemesi". *Anayasa Yargısı Dergisi* 20: 215-248.
- Türbedar, Erhan (2008). "Kosova'nın Bağımsızlık İlanının Sırbistan, BH ve Makedonya'ya Etkileri". *Avrasya Dosyası Dergisi* 1(14): 23-55.
- Türkeş, Mustafa (1995). "BH Problemi: 26-28 Ağustos 1992 Londra Konferansı ve Siyasi Sonuçları". *Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan*. Ed. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. Ankara: Yayınları. 469-482.
- Türkeş, Mustafa, Rüma, Ş. İnan ve Akşit, Sait (2012). "Kriz Sarmalında BH: Devlet Krizi". *Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu RR 02*.
- Türkeş, Mustafa (2013). "Yugoslav Devletinin Kuruluşu ve Krallık Dönemi". *Balkanlar El Kitabı*. Cilt. II. Ed. B. A. Gökdağ ve O. Karatay. Ankara: Akçağ Yayınları. 15-21.
- Tüysüzöğlü, Göktürk (2011). "Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Balkanlar Stratejisi". *Uluslararası Balkan Kongresi*. Ed. H. Çomak ve C. Sancaktar. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları. 176-184.

- Uca, Sinem (2017). “Avrupa’da Radikal Sağın Yükselişi ve Finlandiya Örneği”. *Mülkiye Dergisi* 41(1): 291-317.
- UNCTAD (2012). *Investment Policy Review The Former Yugoslav Republic of Macedonia*. Genava: UN Publications.
- Uvalić, Milica (27 Mart 2018). “The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia”, (<https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia/>), 05 Mayıs 2019’da erişildi).
- Uygun, Oktay (2003). “Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi”. *Anayasa Yargısı Dergisi* 20: 250-284.
- Uygun, Oktay (2007). *Federal Devlet: Temel İlkeler, Kurumlar ve Uygulama*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Uzgel, İlhan (1992). “Sosyalizmden Ulusçuluğa: Yugoslavya’da Ulusçuluğun Yeniden Canlanması”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 1(47):217-244.
- Uzgel, İlhan (2010). “Balkanlarla İlişkiler”. *Türk Dış Politikası (1980-2001)*. Cilt II. Ed. B. Oran. İstanbul: İletişim Yayınları. 481-523.
- Wallerstein, Immanuel (1992). *Tarihsel Kapitalizm*. Çev. N. Alpay. İstanbul: Metis Yayınları.
- Wendt, E. Alexander (2009). “Uluslararası İlişkiler Kuramında Yapan-Yapı Sorunu”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 23(6): 3-44.
- White House Congress Report (1998). “Investigation Into Iranian Arms Shipments to Bosnia”, (<https://www.congress.gov/105/crpt/hrpt804/CRPT-105hrpt804.pdf>), 06 Mayıs 2019’da erişildi).
- Wilson, Duncan (1979). *Tito’s Yugoslavia*. Melbourne: Cambridge University Press.
- Woodward, L. Susan (1995a). *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. New Jersey: Princeton University Press.

- Woodward, L. Susan (1995b). *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After The Cold War*. Washington: Brookings Institution Press.
- Woodward, L. Susan (2001). “Savaş: Uluslardan Devlet Kurmak”. Çev. Y. Alogan. *Evrenin Efendileri? NATO'nun Balkan Seferi*. Ed. T. Ali. İstanbul: Om Yayınevi. 281-368.
- World Bank (21 Mart 1990). *Socialist Federal Republic of Yugoslavia Second Structural Adjustment Loan Program II*.
- Veltmeyer, Henry ve Petras, James (2014). “Dış Yardım, Neoliberalizm ve ABD Emperyalizmi”. Çev. Ş. Başlı, T. Öncel. *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*. Ed. A. Saad-Filho ve D. Johnstone. İstanbul: Yordam Kitap. 202-212.
- VojvodinaProvincialGovernment (2017). “Business Opportunities in Vojvodina”, (<http://images.mofcom.gov.cn/ym/201702/20170203220549181.pdf>, 13.04.2019'da erişildi).
- Vujaković, Marija ve Kranjac, Mirjana (2019). Vojvodina in Europe. BSC Centar, (http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/documents/20182/121330/Vojvodina_PRev_NoviSad.pdf/35c01a8f-c89b-4ec1-bed5-f25ee325901d, 13.04.2019'da erişildi).
- Yaşlı, Fatih (5 Aralık 2018). “Gezi'yi Soros mu Yaptı: I-II-III”, (<https://mkirci.blogspot.com/2018/12/geziyi-soros-mu-yapt-i-ii-iii-fatih.html>, 11 Ocak 2019 da erişildi).
- Yazıcı, İ. Gülnihal (2018). “Dayton Barış Antlaşmasının Günümüzde Bosna-Hersek'te Demokratikleşme Sürecine Etkisi”. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi I(1)*: 97-105.
- Yeldan, Erinç (2002). “Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler”. *PraksisDergisi 7*: 19-34.

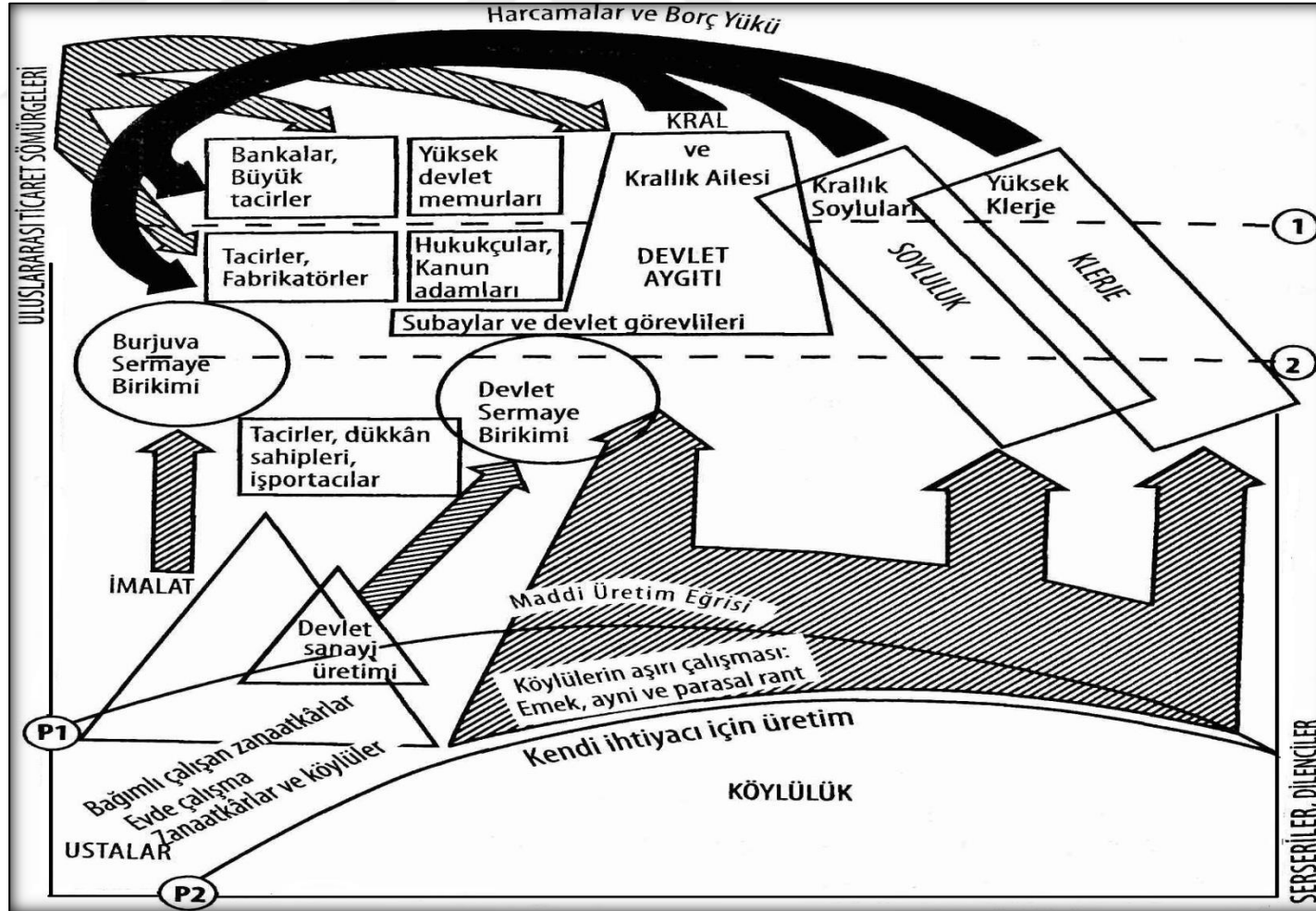

- Yeldan, Erinç (2003). “Neoliberalizmin İdeolojik Bir Söylemi Olarak Küreselleşme”. *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*. Ed. A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan. İstanbul: Birikim Yayınları. 427-451.
- Yeldan, Erinç (2008). *Küreselleşme, Kim İçin*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Yeldan, Erinç (2009). “On the Nature and Causes of the Collapse of the Wealth of Nations, 2007/2008: The End of a Façade Called Globalization”. *Political Economy Research Institute* 197: 1-15.
- Yerasimos, Stefanos (2009). *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, Ergün (2006). “Küreselleşen Dünyada Milliyetçilik”. *Doğu Batı Dergisi* 38(9): 181-199.
- Yıldızoğlu, Ergin (2003). *Hegemonyadan İmparatorluğa*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Yılmaz, E. Şiir (2010). *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*. Ankara: Efil Yayınları.
- Yurtsever, Haluk (2006). *Sınıf Savaşları ve Devlet*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Yurtsever, Haluk (2011). *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Yürür, Pınar (2008). “Balkanlar’da Uluslararası Himaye Yönetimleri: BH Örneği”. *Avrasya Dosyası Dergisi* 1(14): 159-192.
- Zimny, Zbigniew (2009). “Utilizing FDI to Help Build Peace in Post-Conflict Countries: Croatia and Mozambique”. *UNCTAD Case Studies in FDI*.
- Zurovec, Ognjen, Vedeld, P. Olav ve Sitaula, K. Bishal (2015). “Agricultural Sector of Bosnia and Herzegovina and Climate Change-Challenges and Opportunities”. *Journal of Agricultural* 5: 245-266.

EKLER

Ek 1:18. Yüzyılda Ekonomki İlişkiler-Fransa (Beaud, 2015)

Şekilde yer alan 1 numaralı çizginin üzerinde kalan haneler (10 bin hane) çok iyi ekonomiye sahiptir. 2 numaralı çizginin üzerinde kalan haneler (100 bin hane) iyiekonomiyesahiptir. Şekilde P1 maddi üretim alanını, P2 bireysel tüketim için yapılan üretim alanını göstermektedir.

Ek 2: 1980'lerdeki Borç Krizinin Dünya'daki Göstergeleri (Harvey, 2015)

